Vasantika

2020-22

अप्प दीपो भव

VASANTA COLLEGE FOR WOMEN

Admitted to the Privileges of Banaras Hindu University
KFI, Rajghat Fort, Varanasi 221 001, Phone : 0542-2441187
E-mail : vasantakfi@rediffmail.com, vcwkfi.rajghat@gmail.com
Website : www.vasantakfi.ac.in

Vol. VIII-IX

Vasantika

2020-22

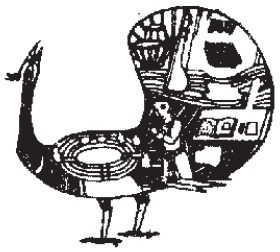

अप्प दीपो भव

VASANTA COLLEGE FOR WOMEN

Admitted to the Privileges of Banaras Hindu University

Krishnamurti Foundation India

Rajghat Fort, Varanasi-221 001 (U.P.), Phone : 0542-2441187

E-mail : vasantakfi@rediffmail.com, vcwkfi.rajghat@gmail.com

Website : www.vasantakfi.ac.in

❑ *Published by :*
Vasanta College for Women
Admitted to the Privileges of Banaras Hindu University
Krishnamurti Foundation India
Rajghat Fort, Varanasi-221 001 (U.P.)
Phone : 0542-2441187
E-mail : vasantakfi@rediffmail.com
vcwkfi.rajghat@gmail.com
Website : www.vasantakfi.ac.in

❑ Edition : Vol. VIII-IX

❑ Year : 2020-22

❑ Patron : Prof. Alka Singh, Principal

❑ Editorial Team :
Prof. Meenu Awasthi
Dr. Sunita Arya
Dr. Brihaspati Bhattacharya
Dr. Laeeq Ahmad

❑ *Printed by :*
Sattanam Printers
SA. 1/208 K-1, Naibasti
Pandeypur, Varanasi-221 002
Phone : 0542-2585432
Email : msattanam@gmail.com

"There is no life without consciousness, there is no consciousness without life."

–Annie Besant

"The ability to observe without evaluating is the highest form of intelligence."

– Jiddu Krishnamurti

काशी हिन्दू विश्वविद्यालय

BANARAS HINDU UNIVERSITY

सुधीर कुमार जैन
कुलपति

Sudhir K. Jain
Vice Chancellor

May 30, 2022

MESSAGE

Vasanta College for Woman, Rajghat Fort, Varanasi is one of the prestigious colleges of Varanasi, admitted to the privileges of Banaras Hindu University. I am delighted that the College is coming up with its Annual Magazine *"Vasantika"*. The College magazine showcases a plethora of activities and achievements during the last one year. I hope that the upcoming volume will be a useful platform to portray the creativity and academic strength of the students as well as teachers.

My best wishes to the students, teachers and management and I extend my heartiest wishes to the Magazine Committee for bringing up the present volume.

(Sudhir K. Jain)

Banaras Hindu University, Varanasi, 221005, U.P., India
Phone: +91-542-2368938, 2368339| E-mail: vc@bhu.ac.in | Website: www.bhu.ac.in

प्रो. अरूण कुमार सिंह
कुलसचिव
Prof. Arun Kumar Singh
Registrar

काशी हिन्दू विश्वविद्यालय
BANARAS HINDU UNIVERSITY

T: 0542-2368558
F: 0542-2369425
M: 9451818781
E: registrar@bhu.ac.in
W: www.bhu.ac.in

April 08, 2022

MESSAGE

It gives me immense pleasure to learn that Vasanta College for Women is bringing out its college magazine ***"Vasantika"*** during the academic session 2021-22.

The annual magazine of any educational institution throws ample light on teaching, learning and co-curricular activities conducted throughout the academic session. I hope the views and articles presented by the teachers and students of the College will prove to be encouraging and beneficial for the students and other readers. Also, the Issue will help in creating awareness among the students.

I congratulate the editorial board of ***"Vasantika"*** and extend my good wishes for its successful publication.

(ARUN KUMAR SINGH)

BHU
capital of knowledge
B-306, Rudra Towers
Sundarpur, Varanasi-221005

Contents

Part I : English

1.	A Quest Towards Re-Building the Self	Alka Singh	vii
2.	World Crises: The Root Cause — I	P. Krishna	ix
3.	Annual Report 2021-22		1
4.	The Key of Success	Jyoti Rajak	23
5.	Manifestation of Our	Piyoli Karan	24
6.	Feminism	Ishita Thapar	26
7.	Oxymoron in Anxiety and Peace	Ishita Thapar	27
8.	Fear or Fate	Kumari Kajal Sharma	28
9.	Astrological Compatibility or....	Sangeeta Prasad	29
10.	One is a Whole Number	Chhavi	31
11.	To all the Brave Ladies	Pragya Vatsa	34
12.	Science of Sucessful Learning	Sangeeta Prasad	35
13.	Society	Neha Kumari	37
14.	Feminism	Tanushree Chakraborty	38
15.	Night time	Swati Kumar	40
16.	The Art of Living amidst Covid	Srestha Sarkar	41
17.	Women Empowerment	Simmi Swaraj	44
18.	Women and Partition	Anuradha Thakur	45
19.	Men - A forgotten gender	Nida Afroz	49
20.	Discussing the Discomfort....	Bibhulina Mishra	52
21.	I Breathe Banaras	Indrani Deka	56
22.	Linguistic Barriers : A Cultural Reset	Ushma Jaiswal	59
23.	The art of Love	Sruti Bhaumik	60
24.	The Bullet Train Syndrome	Saumya	61
25.	Life is a Long Journey between ...	Pooja Singh	63
26.	She's our pride, She's Nature	Sruti Bhaumik	65
27.	Modern Feminism Horror Than....	Rashmi Rani	66
28.	Frozen Life	Sweta Kumari	69
29.	Carbon Footprint	Shareen Ather	70
30.	Ram Setu	Anchal Pandey	72
31.	Importance of Financial....	Shareen Ather	73
32.	That Dead Tree	Sweta Kumari	75
33.	Kushinagar	Amisha Tibrewal	76
34.	Being to Becoming	Manjari Shukla	77
35.	Human mysteries	Kumari Anupriya	78
36.	Rock Art	Shimon Prakash	80
37.	Patna Kalam Painting Style	Surbhi Singh	82
38.	Sonbhadra : Energy Capital of...	Suridhi Chaturvedi	84

39.	Remember Me?	Riya Ghosh	86
40.	The Dusky Ride	Riya Ghosh	87
41.	Introduction : Shakespeare	Pushpita Majumdar	88
42.	Informal visit to k - trail	Nandini Prajapati	93
43.	Role of language in education...	Gargi Sircar	94
44.	Dear Papa...	Nausheen Fatima	102
45.	Fear or Fate	Kumari Kajal Sharma	102
46.	Desire	EdKalyani Kumari	103
47.	Tsunami	Riya Ghosh	104
48.	A Painter and a Poet	Shivani Gupta	105
49.	The Moon	Shivani Gupta	106
50.	Education Crisis During...	Mansi Raizada	107
51.	My Distorted Muse	Shivani Gupta	106
52.	History of Education in Varanasi	Shivangi Maurya	110
53.	September to Spring	Riya Ghosh	112
54.	Those were the days	Tripti Anand	113
55.	Woman is God's Best Creation	Mohini Gupta	114
56.	Plants and We	Avani Pandey	116
57.	Personal Brand	Swarti Verma	118
58.	Are We Fool?	Preeti Pandey	120
59.	Memory Rewind	Ishika Singh	121
60.	The Beauty of the Sky		121
61.	What If?		122
62.	Stand and Speak Up	Kajal Tiwari	123
63.	From Every Girl's Heart Poem	Pragati	124

खण्ड II : हिन्दी

64.	बेटियाँ	आकांक्षा सिंह	125
65.	आधुनिक शिक्षा व्यवस्था	प्रियंका मिश्रा	125
66.	आँसू...	चन्दा कुमारी	126
67.	मन मंथन	चन्दा कुमारी	127
68.	लय दे, छंद दे	निकिता	129
69.	आधुनिक काल में संगीत शिक्षा	दीपमाला जायसवाल	130
70.	कभी सुना है आपने ?	नेहा कुमारी	131
71.	लॉकडाउन	नेहा कुमारी	132
72.	हर सौभाग्य लिख दिया उस माँ ने	प्रतिभा श्रीवास्तव	133
73.	प्राचीन भारतीय इतिहास, संस्कृति एवं पुरातत्व	शिप्रा सेठ	134
74.	शिक्षक	आकर्षिता सिंह	135
75.	महिला दिवस (8 मार्च)	श्रेया पाण्डेय	136
76.	जो भी है चलता जाता है...	सिन्की चौरसिया	137

77.	अंतर्द्वन्द्व में उलझा कमजोर विपक्ष	तृप्तिवत्स	138
78.	माँ	आकर्षिता सिंह	139
79.	क्या है हिंदुस्तान	,,	140
80.	काशी	चारु पाण्डेय	141
81.	पिता का हृदय	,,	142
82.	एक लड़की होना क्या गलत है?	निक्की साहू	143
83.	कुंभ का महत्व	संजुक्ता सिंघा	144
84.	ताकर नाम भरत अस होई	ऋतम्भरा राय	145
85.	देश का नौजवान स्वस्थ हो	रूपा कुमारी	148
86.	अलविदा	रोकय्या खानम	149
87.	भोजपुरी के भारतेन्दु – भिखारी ठाकुर		150
88.	ॐ	डॉ. मंगला सिंह	153
89.	ध्यान भूमि भारत उर्वर	,,	153
90.	घर आंगन कितना सुहाता था मन	नेहा नीता	154
91.	वृद्ध मन की आस	विशेषता	155
92.	वक्त	सुष्मिता सिंह	155
93.	अनकही बातें	सपना यादव	156
94.	अब न देर करो	कविता	157
95.	कॉलेज स्टूडेंट	भार्गवा	158
96.	पुलवामा अटैक – 14 फरवरी 2019	खुश्बू कुमारी	159
97.	अटल हो हठ तो....	कल्यानी कुमारी	160
98.	स्त्री को पुरुष और पुरुष को स्त्री बोलना होने दो।	चन्दा कुमारी	161
99.	बसंत, ऋतुओं की ऋतु, माघ का आगमन	समृद्धि मिश्रा	162
100.	एक भावमय लेख	समृद्धि मिश्रा	163
101.	अंतर्मन की पुकार	अनन्या त्रिपाठी	164
102.	हिन्दी साहित्य का इतिहास	अनुष्का पाण्डेय	165
103.	बाहें फैलाने दो'	गरिमा प्रजापति	166
104.	तू बढ़ता चल -तू ठहर मत, बस बढ़ता चल	अनन्या त्रिपाठी	167
105.	हार को जीत में बदलना है	कल्यानी कुमारी	168
106.	पराया सा शहर था	स्वाती कुमारी	169
107.	एक गुल्लो	मेधा चतुर्वेदा	170
108.	सुख की तलाश	अनुभूति यादव	171
109.	सफ़ेद होता नीला आसमान	,,	171
110.	एक पल का स्वाद	पूजा यादव	172

111. तिरंगे का परचम	रिया घोष	173
112. यादों की चिट्ठी	,,	173
113. घर की याद	खुशबू गोंड़	174
114. मानव का खेल अजीब	जान्हवी पान्डेय	175
115. नारी सशक्तीकरण	मनु खन्ना	176
116. हे दिनकर ! कर नवप्रकाश	डा. विभा सिंह पटेल	177
117 स्वर कोकिला	भामिणी भूषण	178
118. शूरवीर बिपिन रावत	,,	178
119. मैं नारी हूँ	,,	178
120. आया जब जग में बन्दे	लक्ष्मी खरवार	179
121. हिन्दी साहित्य का इतिहास	अनुष्का पाण्डेय	180
122. ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या	रोशनी प्रजापति	181
123. वसन्त महिला महाविद्यालय का शिक्षा विभाग		184
124. युवावस्था - सकारात्मको वा नकारात्मको वा	दीप शिखा	185
125. स्वतंत्रता का 75वाँ अमृत महोत्सव	अषिमा अदिति	187
126. क्योंकि मैं चिट्ठी हूँ	लीला शर्मा	190
127. युद्ध के विरुद्ध	अपूर्वा श्रीवास्तव	191

खण्ड III : संस्कृत

128. संस्कृतस्य वैशिष्ट्यम्	गौरिका कुमारी	193
129. युगपुरुषः स्वामिविवेकानन्दः	कौशिकी पराशरः	194
130. जननायकः नेताजी सुभाषचन्द्रबोसः	मनीषा पटेलः	195
131. स्वतन्त्रता सेनानी चन्द्रशेखर-आजादः	अनीता कुमारी	196
132. भ्रष्टाचारस्य असाध्यता-निवारणम् आवश्यकम्	वन्दना सिंहः	197
133. कोरोनाकालकरालभालभल्लकभग्नविचारः	डॉ. बृहस्पति भट्टाचार्यः	198
134. पर्यावरणस्य शुचिता आवश्यिकी	सुरभि कुमारी	199
135. महापुरुषः गुरुनानकदेवः	तनुजा आनन्दः	200

खण्ड IV : उर्दू

खण्ड V : फ्रेंच

A Quest Towards Re-Building the Self

Prof. Alka Singh
Principal, Vasanta College for Women
Admitted to the Privileges of Banaras Hindu University
Krishnamurti Foundation India
Rajghat Fort, Varanasi

This year's magazine of the College has a richer tapestry of the content and the way it has been approached. Beginning with the pandemic in March 2020, the sojourn upto January 2022 has been one of great trials and tribulations. As we speculate today, there is a great sense of loss and recovery to culminate in an understanding that there are many reasons to rejoice and celebrate this joyous historic survival of mankind. What is most laudable is the untiring resolve of each staff member to provide adequate opportunities, sufficient facilities and unstinted support to our students during these very difficult times. This brought to fruition, without question, a confidence amongst our students to go forth and thus the effort put in will be a major milestone in the glorious legacy of the College.

The pandemic, in many subtle ways taught us many lessons of life that had blurred with the passage of time, materialism and indulgences in various activities to cope up with the modern life style. The crisis led to reinforce the emergence of a unique awareness towards the subdued voices and was a period of realization of social justice and care for humanity and the natural environment. The values at the heart of all mankind form the very basis of survival of human civilization and resonate well with an enrichment of life. Another important factor during this time especially in the academic world was the ease to establish connectivity across a world that seemed borderless and well connected to a section of the world population that was increasingly learned and hungry to assimilate. It is high time that the borders created in the mind needs to be revisited by each one across the globe to be able to live in peace, prosperity and oneness. What is the need of the hour is the liberation of mankind in all spheres- secular and spiritual. In other words, a deep recognition of the inherent dignity and an honouring of humanity at large.

It goes without saying that 'tradition' has a very strong claim on our allegiance and doing away with it without consideration could lead to turbulence. Tradition with its strength and conservation is the central force in the concept of humanity and must not be diluted or lost rather a balance be created in its preservation along with adaptation to present realities. The liberating potential must not lose its anchorage in all life forms.

Unchecked dominance of any force pushes humanity to the edge of destruction and therefore to prevent falling from the precipice, we need to listen, explore the self and the inner to voice to develop a relationship with each other and the natural world. Nature or man when exploited for mere production and consumption can decimate the geophysical systems on which human life depends so instead of an extractive, exploitative attitude a love for nature and sustainable economy will definitely bring forth life affirming values.

The pandemic ironically affected each of us without distinction and such a universal and egalitarian threat ought to bring about a realization in mankind that all kind of discrimination, eroding values and the actual crisis is created by our own thoughts Without any barriers the earth, nature and universe gives us the best but the self destructive forces within us continue to plague mankind. To make a smooth transition with a new and compassionate world we need to move forward with a new navigation system which will happen only when each one decides to change the inner compass to meet a beautiful world beyond. In the words of Jiddu Krishnamurti:

"Our responsibility is not in some kind of altruistic action outside ourselves, political, social or economic, it is to comprehend the nature of our being, to find out why we human beings – who live on this beautiful earth - have become like this."

Therefore the investigation must go on – 'the global crises' and that of 'inner change' along with a liberty to explore the reason for differences in order to move towards a mutually shared purpose of peaceful living. Thus the challenge to ensure holistic growth of the students we need to go beyond classroom teaching, structured or formal education. This magazine paves the way for writing in freedom from the heart. The seemingly disparate writings in actuality are inter-connected for it is a shared exploration with a common intent.

I congratulate the editors for their consistent effort in this collaborative process. The way in which the threads are woven together makes it a valuable asset. I feel blessed to be an integral part of a learning community that makes every effort to make the college a happy and peaceful place.

World Crises: The Root Cause — I

P. Krishna

MY views on this subject are mostly based on my understanding through the teachings of J. Krishnamurti and Theo- sophy. This is the first of three parts of this article, in which we are going to look

at *major global problems* that are facing humanity, and to discuss their origin. In the next part we will consider whether those problems can be resolved by making external changes in laws, the economy, and other controls, or whether they require a much deeper change, an inner change in the consciousness of humanity. In the third part we shall con- sider whether education needs to be changed and whether it can bring about this transformation of consciousness, or at least help students to go in that direction.

Let me first discuss six major chal- lenges which I think humanity is facing today, in order of their importance:

1. Groupism/Division

The first challenge is the fact that *human beings are divided* because they identify themselves with various groups:

national, religious, linguistic, and ideolo- gical groups (like communism, capital- ism, and so on). That divides them from *other* groups, leading to rivalry and violence, and in extreme cases to wars, terrorism, rioting, and so forth. This problem has been with us for thousands of years. Ever since we know of history, human beings have been at war with each other.

We have tried to eliminate wars by creating the League of Nations and later the United Nations. But this has not eliminated the problem. I believe there are forty spots on Earth right now where armies are facing each other with guns or tanks. But when do we call it a war? When the armies march, when planes bomb, when guns shoot, and so on? But much before that, is there not psycho- logical warfare between the two com- munities? There is distrust, fear, anger, and all that is a precursor to the above physical consequences.

We seem to be concerned only with the manifestation of the division when it reaches the level of what we call a war,

---

Prof. P. Krishna has retired as Head of the Study Centre on the campus of the Krishnamurti Foundation India, Rajghat Fort, Varanasi and is a life member of the Theosophical Society. This article is based on a Krotona School of Theosophy webinar talk recorded in Ojai, California, on 8 February 2021.

but that is only an extreme manifesta- tion. Unless we can get rid of the division and hatred between the groups, we will never end this situation. This is because the root cause of division has not been addressed. That is why the threat of war has remained with us for thousands of years. Our history is full of accounts of wars, one after the other: what each king did, what territories he gained, and so forth. We are still in this situation because we have not really understood that this is a problem that starts in the human psyche. Unless we handle it there, it will not end and we will only contain the manifestation of that hatred temporarily.

We need to understand what creates the division in the first place. After all, not all groups are divisive. We often have to work together, so there are school groups, hospital groups, and many other functional groups, where we collaborate, and these do not create division or hatred. So, when does a group become divisive? How does the mind decide which group to belong to, apart from the functional groups? When we examine this, we will find that when we develop an identity with a particular group or invest psycho- logically in it, it begins to define us, like being an Indian or American, a Hindu or Christian.

We give importance to belonging to a group because we feel that in belonging to it we become secure, and members of the group seem to be our friends or brothers, unlike *other* people. It creates this feeling of "we" and "they". How does the mind do that? Unless we understand

that and free ourselves of this divisive process, it works in our mind, even though we may agree it should not be there as it creates a serious problem. It will not go away if the process that causes division occurs in our mind.

In Nature, everything is different from everything else; everybody is different from everybody else, in knowledge, pos- sessions, dress, age, food habits, and so forth. It is not that differences create division; we are often able to see a differ- ence only as a difference, without con- verting that into any kind of hatred or division. For instance, we have not had any war between tall and short people, even though they are different. They do not group together in that way. So, there are lots of innocent groups and innocent differences.

When does a difference turn into a division and generate violence? When we examine this question, we will find that when we attach a value to that ideology or religion and feel that it is superior to others, that is what creates division. It is a kind of process of identification, a sense of belonging, feeling that this is "mine", and the "mine" becomes im- portant just because it *is* mine. So, the country in which one was born becomes particularly important because it is "my" country, similarly my religion, my family, and the rest. What we identify with de- fines us, gives us a status. So long as this process goes on in our mind, it inevitably creates division.

As theosophists, we need to examine if the Theosophical Society (TS) is alsolike that. Are we, as theosophists, divided from the rest of the world? Are only members of the TS our brothers, or all of humanity? The Buddha said: "The other person is yourself." If one does not feel that way, it is because we identify with a fragment, not think of the whole, and our mind creates division. That is the process, and unless that goes away this problem is not going to end. Its mani- festation is what we try to control. That is the job of the UN and similar organi- zations. They immediately try to diplo- matically facilitate some sort of agree- ment between the two parties, but those agreements keep breaking down.

The problem between the Arabs and the Jews started in 1948 with the creation of Israel — it still exists, nothing has changed. The problem of Kashmir be- tween India and Pakistan is similar. So many efforts have been made, small wars have been fought, but that has not ended the division. The conflict goes on, it erupts seriously now and then, and we object only to the eruption. That is the root cause of violence, wars, rioting. I would include our *cruelty to animals* in this.

We are identified with our own spe- cies and create holocausts for animals. Millions of animals are being butchered to feed human beings. Tremendous amounts of suffering go on, not vastly different from what Hitler did with the Jews. We object to the latter, but we do not extend it to the animals though they are our ancestors. Biology tells us that we have evolved from them, and that they

have a highly developed nervous system, so they feel pain and terror the same way as we do. But just because one identifies with the human species, one treats it as normal that animals can be butchered.

I have come across people in Europe who said, "Animals don't suffer". I said, "Don't you see that they suffer?" And they respond: "No, they don't have souls, so they don't suffer." Some idea like that helps them to cope with the cruelty, not feel guilty about it, through belief in an illusion. Lots of illusions like that create the divisions between us. Therefore, one must learn how to free the mind of illusions. That is the deeper source of all these problems which are currently arising all over the world, and whose root cause has not been really addressed.

2. The power unleashed by science and technology

We have had thousands of wars for thousands of years, but war has never been as dangerous as it is today. The power unleashed by science and technology has created nuclear weapons and other wea- pons of mass destruction. Earlier, war meant two armies went into a field and it was a match as to which army was better trained. The rest of the population, mostly civilians, women, and children, were not involved. It was a contest between two armies with their training. The whole country was not involved

in that match. But now with these weapons of mass destruction we can decimate a whole country with one bomb, so war has be- come much dangerous than it ever was.Does this mean that the problem is with science? Science is the quest for truth about Nature. Einstein revealed a great truth about Nature, that mass is also a form of energy, and gave us the famous equation: $E=mc^2$. That was a great truth about Nature. It did not say: "You must make a bomb." The human mind created it. That is why they say: "All wars start in the minds of men." This is because of the division I described above. There is so much hatred between nations that we are constantly preparing for war, calling it defense, but preparing for war. Therefore, we are accumulating weapons of destruction to be used. Indeed, the United States dropped them on Japan at the end of World War II. We know the tremendous destruction that resulted from that.

All we need is for all countries to agree that although we may have differences and quarrels, we will not use war as a means to solve them. Such a simple thing! Just do not use war, discuss problems, have an international court. After all, that is what we do within the country when we have a dispute — we go to court and we accept arbitration and the decision of the judges. Why can we not do that internationally? Because we are not wise enough — we want war, we want to be powerful and to dominate the "other". We are not satisfied with justice, we want victory! That is a psychological issue, and it comes from the divisions mentioned above.

If we are a little wiser, all countries would be twice as prosperous, because half the revenue of almost every country goes into supporting the war effort. Most scientific research is funded for so-called "defense" projects.This is a very major problem. We have not really understood our relationship with power. Shakespeare wrote: "Power corrupts, and absolute power corrupts absolutely." That is be- cause we do not use our innate wisdom. Power is not meant to destroy, to kill, we need power to protect and discharge our responsibilities.

When I was the Rector of the Rajghat Education Centre I had tremendous power, but it was not *personal* power. It was power to discharge my duties, to do what was right for that whole insti- tution. We are given that power as the captain of a team, and we must take decisions in the interest of the whole team. It is not meant for dominating, destroying, or hating others; but we have not really understood our relationship with power.

There are *all kinds* of power that we need: muscle, electric, steam, and other kinds. Power is just the ability to *do* things. What makes us use that power for domination, exploitation, or destruction? Is it not lack of love or understanding? This problem will not end by using any kind of external means. We may be able to control it to some extent, but the pro- blem persists, and we are living extreme- ly dangerously.

3. Environmental catastrophes

I will not go through them because we are all knowledgeable about them. Everyday the news is warning us about global warming, pollution of air, water, and food; deforestation, soil erosion, nuclear fallouts, depletion of the ozone air, and others. If we examine the root cause of these, we will find that our relationship with Nature has undergone a tremendous change after the Industrial Revolution.

For millions of years human beings lived in harmony with all other species, rivers, mountains, and all of Nature. We did not have the power to dominate or destroy. Our ancestors used to worship Nature, the rivers, a tree, an animal. We still find evidence that they worshipped Nature. But after the Industrial Revolu- tion, which brought power, we could cut down trees, remove forests, and use Nature as a resource for economic de- velopment and fulfilment of our desires and greed. So instead of being a friend of Nature, being a part of it, the mentality arose that we are masters of Nature and can use it to fulfil our endless desires.

This egoistic relationship with Nature is the root cause behind all these pro- blems, because constantly man is using that relationship for his own economic development. When you couple that de- sire with the competition between na- tions — because each nation has a rivalry with other nations — the desire to be the first to exploit Nature grows. Even a rich country like the United States of America withdrew from the treaty for solving the problem of global warming and environ- mental collapse.

For millions of years, during the course of evolution,there was an intri-

cate balance in Nature, but we are now destroying that balance, and these catastrophes are the result. We can destroy this balance because we have all the power generated by science and techno- logy. Unless our attitude towards Nature changes, unless we feel as friends with trees, mountains, and rivers, instead of all the time looking at them with utili- tarian eyes, not valuing a cow because it gives milk, and the river because it pro- vides water and electricity, not valuing a tree only because it provides fruit, but having true friendship, which means sharing, caring, and love.

We are still sharing this Earth with all those other species, but that mutual respect and feeling of care has gone. The attitude now is utilitarian — "what can I get out of this relationship?" It is this attitude which is behind these environ- mental catastrophes. We are tackling them externally, one by one, trying to solve glo- bal warming, pollution problems, and so on. It is necessary and it may solve some of the problems. But it will create new problems, too, because the whole ap- proach is wrong. That is an important thing to understand. We may put in a lot of effort, but when that effort is made with the wrong vision, the whole thing fails, because the effort is towards a vision which itself is illusory.

Therefore, this is a serious problem, and unless it is addressed at that level of the root cause, these problems will nev- er go away. The ecologists have now realized this, and they — the scientists and biologists — are telling us that thewhole of the Earth and its environment is like one single living body. If you damage any one part, you damage the whole body. We cannot pick and choose and say: "I will have this and will not have that." Either we take the whole or we get nothing. The whole approach of using the forests and diverting the rivers, mani-- pulating the land with chemicals, and so on, has been a big mistake and needs to be seriously looked at.

4. Dictatorships

Our experience in history has shown that the greatest cruelties and destruction have taken place under dictatorships: under kings, the Nazis, communists, and military dictators. In dictatorships they suppress the press, the information and the people do not come to know what is really going on. Therefore, mass geno- cides and cruelties can be perpetrated, and the world does not even come to know of it until much later.

When the USSR was a communist dictatorship, there used to be a joke which went: "In the West you cannot predict what the future will be. In the East (mean- ing the USSR) you cannot predict the past!" This is because under dictatorships we do not know what happened in the past due to it being successfully sup- pressed. A dictatorship is not only a problem when the head of the govern- ment is a dictator, it is also a problem when the head of a family, or an organi- zation is dictatorial.

Dictatorship is an attitude of mind which says: "I am more intelligent, more powerful, I'll decide what is to be done and everybody else must obey." It is an attitude of domination, a feeling of superiority rooted in the ego of the individual. We need to work at changing that attitude in all spheres of life, so that, rather than a dictatorial attitude of order- ing people around, there is a truly all- encompassing democratic consciousness rooted in cooperation.

Democracy cannot just be in its form, it must be there in the spirit of the pe- ople as well. Otherwise, political parties regard the opposition as enemies and can play havoc with the whole country. Therefore, it is important that children do not grow up with a dictatorial mind, but with a cooperative, democratic mind. That value must be instilled. Even today we have lots of dictator- ships throughout the world and living in those places is dangerous.

5. Breakdown of the Family

Divorce rates in some of the more economically progressive countries have exceeded fifty to sixty per cent. That means, more divorces take place than marriages. Marriage was not meant for just rationing sex. It was an institu- tion which human beings devised be- cause children need to be cared for and looked after for twenty years before

they can function independently in so- ciety. No one could discharge that responsibility better than the two people who produced the children and created a home and a family in which to raise them. It was meant really fordischarging our responsibility towards the next generation.

When the cooperation between man and woman breaks down, then the pur- pose for which the family was constituted is affected. This means that the younger generation grows up without love and care. Madame Maria Montessori made a remarkably interesting observation. She said: "A child who is brought up without love and compassion becomes his own worst enemy." The mind of the child begins to function in such a way as to be destructive of others and of itself. This has profoundly serious consequences. The rise in juvenile delinquency, parti- cularly in affluent societies, is caused by this to a large extent.

I am not saying we should go back to the unjust system of men dominating over women within the family, or man ruling over the woman. There must be equality, but it means that we have to learn to live as friends, working cooperatively with mutual care and respect without seeking to dominate each other. At present the cooperation between man and woman is breaking down. It probably was never really there since men dominated in a hierarchical system imposed by society. Unequal relationships tend to be quite secure and to persist. In equality there is greater difficulty, but we need to learn how to live with equality, because the hierarchical relationship was, and still is, an unjust order. To have a just order we need to learn about how to live cooper- atively, which involves love, compassion, and mutual respect, all of which requiresan inner transformation at the level of consciousness. We will examine this further in the second part of this article.

6. Replication of Society

All our problems tend to replicate. There is a tremendous inertia; problems repeat and continue. Consider the divi- sion between the Arabs and the Jews. The children of the Arabs are brought up being told that "Jews are our enemies". And the Jewish children are raised being told by the elders that "the Arabs are our enemies". The old people die, but the enmity continues in the next generation. So, how will it ever end?

The same is true of all kinds of sinister traditions. In India there is casteism, which started some 3,000 years ago. We do not even know in what form it was started, but today it is completely divid- ing society, causing discrimination, domi- nation, and occasionally riots between groups of people. One recognizes it as evil, the government tries to eliminate it, but it does not go because the mind of in- dividuals has been infected by casteism. A child is born, and at birth it is as- signed not only a religion, but also a caste. They grow up with those assign- ments and the mind gets infected with

this thousand-year propaganda. Un- less they are raised to question this, not just accept, it will never change; but it is inconvenient to train the young- er generation to question. So, elders want them to conform and follow the tradition, as it is very convenient for them. All these problems arise becausewe look at them with a narrow vision. When we strongly identify ourselves with one fragment of society, one ideo- logy, one religious group, one caste, and so forth, it does give us a feeling of security to have a group of friends or colleagues who will help us. But that is also what is causing division and the greatest insecurity in the world. Unless we look at this with a long vision, we do not realize that in the very act of seeking security through identification we are creating great insecurity for all. It is a deep-rooted illusion caused by the narrow vision.

These are to my mind the major pro- blems and their causes. As we shall see, the cause always lies in the notions and attitudes of mind which are a part of human consciousness. These problems originate from our mind, and the world is the way it is because we are the way we are. We have these problems in our mind, and so they manifest also in society. Of course, we must control the outer manifestations, but so long as we continue to be this way, the controls will never end these problems.

(*To be continued*)

VASANTA COLLEGE FOR WOMEN

Admitted to the Privileges of Banaras Hindu University
Krishnamurti Foundation India, Rajghat Fort, Varanasi

ANNUAL REPORT
2021-22

Vasanta College for Women is one of the oldest colleges of Varanasi (estd. 1913), admitted to the privileges of Banaras Hindu University and runs under the aegis of Krishnamurti Foundation India, a world renowned foundation devoted to the cause of education. The college is recognized by UGC under section 2(f) and 12B of the UGC Act, 1956. Students from various states like Bihar, Jharkhand, Chattisgarh, Madhya Pradesh, West Bengal, Rajasthan, Delhi and North East India benefit from the educational facilities provided by the college. The current student strength is more than 2500. The college incessantly serves the students with knowledge of Arts, Social Sciences, Education and Commerce along with proper emphasis on Indian culture and literature. The college runs UG Courses in nineteen subjects and PG Courses in eleven subjects' alongwith Ph.D. Program. The college also offers Certificate/Diploma & Advance Diploma Courses under UGC Career Oriented Courses alongwith BHU Special Course of Studies.

Academic Programs

The college incessantly serves the students with knowledge of Arts, Social Sciences, Education and Commerce along with proper emphasis on Indian culture and literature in following courses and follows the Academic Calendar of Banaras Hindu University for the same.

S.No.	Courses	Subjects
1.	Under Graduate (UG)	Hindi, Urdu, English, Sanskrit, Ancient Indian History Culture & Archaeology, Home Science, Philosophy, Geography, Music (Instrumental/Vocal), Painting. Economics, History, Political Science, Sociology, Psychology, French*, Commerce, Education (B.Ed.)
2.	Post Graduate (PG)	Hindi, English, History, Geography, Economics, Psychology, Education (M.Ed.), Home Science, Political Science, AIHC & Archeology, Sociology, Urdu*, Sanskrit*, Philosophy *Note: PG in Urdu, Sanskrit and Philosophy will start from session 2022-23.*
3.	Research (Ph.D.)	Hindi, English, Economics, Psychology
4.	Certificate, Diploma & Advance Diploma (UGC Career Oriented Courses)	Travel and Tourism Management, Mass Communication,
5.	Part Time Diploma	French

The college also offers following Diploma/Certificate courses under Special Course of Studies of BHU from session 2020-21. The students may apply online for these courses through BHU Portal (www.bhuonline.in) under Special Course of Studies.

No.	Name of the course	Course code	Eligibility requirements qualifying examination	No. of Seats
1	2-Year (4-Semester) Diploma Course in Office Management & Business Communications (Part Time)	822	Passed + 2 (Intermediate) or equivalent examination	Max. 37 Min 10
2	Certificate Program in Health Care Management (6-month, 1 semester Part Time)	006	Student pursuing Graduate Degree/ Graduated from any recognized University and its affiliated degree colleges situated in Varanasi	Max. 37
3	Diploma in Microfinance and Entrepreneurship (One year 2-semester Part Time)	060	Student pursuing Graduate Degree /Graduated from any recognized University and its affiliated degree colleges situated in Varanasi	Max. 37
4	1-Year (2 Semester) PG Diploma in Gender & Women Studies	920	Must have passed a Bachelor's Degree (10+2+3) at least 50% marks of its equivalent in any discipline from any UGC accredited institute in India or Abroad	Max.32

In the academic session 2021-22, the admissions were completed by November 2020 and the classes started from December 2020 in online mode.

Results / Merits

The college successfully maintained the glorious tradition of academic excellence. In the session 2020-21, the students passed out with flying colors. Following students secured positions in the merit list of BHU:

Violina Deka M.A	Economics	Awarded the Wagle Medal for securing first position at M.A Economics Final Examination 2021 (at the end of IV-Sem).
Violina Deka M.A	Economics	Awarded Mrs. Lajja Malhotra Memotial Gold Medal for securing first position amongst Female Candidate at M.A Economics Final Examination 2021 (at the end of IV-Sem).
Violina Deka M.A	Economics	Awarded Ginia Devi Kunjal Chaudhary Gold Medal for securing highest CGPA in M.A Economics Final Examination 2021 (at the end of IV-Sem).

Violina Deka M.A	Economics	Awarded Hari Shankar Shukla Gold Medal for securing highest CGPA in M.A Economics Final Examination 2021 (at the end of IV-Sem).
Violina Deka M.A	Economics	Awarded BHU Medal for securing First Position at M.A Economics Final Examination 2021 (at the end of IV-Sem).
Harshita Rai B.Ed	Education	Awarded BHU Medal for Securing first position at B.Ed Final Examination 2020 (at the end of IV-Sem)
Arkapriya Baishnavi B.A	Music (Vocal)	Awarded BHU Medal for Securing first position at B.A (Hons.) Muisc (Vocal) Final Examination 2021 (at the end of VI-Sem).
Moaiza Adviya B.A	Urdu	Awarded BHU Medal for Securing first position at B.A (Hons.) Urdu Final Examination 2021 (at the end of VI-Sem).
Km. Shakshi Gupta, B.Com	Commerce	Smt. Tulasi Devi Memorial Gold Medal for Securing highest marks in paper Income Tax Law and Account in B.Com (Hons.) Final Examination 2021

Visit of BHU Inspection Team

The Inspection Team from BHU visited the college on 20 November 2021 and on 23 November 2021 to inspect the feasibility for admission in UGDCA and Bachelor in Fine Arts (BFA) and Bachelor in Performing Arts (BPA) in the college. The approval of Academic Council/Executive Council of BHU is awaited.

New Appointments

(1) Dr. Praveen Kumar, Assistant Professor in Education (SC), (2) Dr. Santosh Kumrar Mishra, Assistant Professor in Sociology (UR), (3) Dr. Arvind Jaiswal, Assistant Professor in Philosophy (OBC) (4) Dr. Manu Jayas, Assistant Professor in History (UR), (5) Dr. Tulasi Kumar Joshi, Assistant Professor in Sanskrit (UR) have been appointed during the session.

Promotions through CAS:

Following teachers have been promoted under UGC Career Advancement Scheme during the session 2021-22:

- **Associate Professor (Stage IV) to Professor (Stage V)**:
  Dr. Ranjana Seth (2) Mr. Satyendra Singh Baoni (3) Dr. Reeta Shah (4) Dr. Shashi Kala Tripathi (5) Dr. Seema Srivastava (6) Dr. Amrapali Trivedi (7) Dr. Kalpana Agrawal (8) Dr. Vibha Joshi (9) Dr. Sanjeev Kumar (10) Dr. Sujata Saha (11) Dr. Archana Tiwari (12) Dr. Bandana Jha (13) Dr. Minakshi Biswal (14) Dr. Asha Pandey (15) Dr. Meenu Awasthi (16) Dr. Manjari Jhunjhunwala (17) Dr. R.N. Mohanta

- **Assistant Professor (Stage III) to Associate Professor (Stage IV)**
  Dr. Sanjay Kumar Verma (2) Dr. Mohd. Akhtar (3) Dr. Sushila Bharti (4) Dr. Richa Singh (5) Dr. Jai Singh (6) Dr. Anjana Singh (7) Dr. Saurabh K. Singh (8) Dr. Preeti Singh (Economics)

- **Assistant Professor (Stage II) to Assistant Professor (Stage III)**
  Dr. Punita Pathak, (2) Dr. Shweta (3) Dr. Vibha Singh (4) Dr. Yogita Beri (5) Dr. Rajesh K. Chaudhari, (6) Dr. Preeti Singh, Economics, (7) Dr. Rajesh K. Chaurasia, (8) Dr. Shreya Pathak

- **Assistant Professor (Stage I) to Assistant Professor (Stage II)**
  (1) Dr. Bilambita Banisudha (2) Mr. Hanuman P. Gupta (3) Dr. Sunita Arya (4) Dr. Brihaspati Bhattacharya (5) Dr. Manjari Shukla (6) Dr. Laeeq Ahmad

Promotion of Non-Teaching Staff through MACP

Mr. Balbhadra Jha (3rd MACP, Pay level 3), Mr. Sohan Lal Seth (3rd MACP, Pay level 5) and Mr. Pramod Kumar Mishra, (3rd MACP, Pay level 5) have been promoted under MACP Scheme.

Academic Collaboration

The college have already academic collaboration with Arya Mahila PG College, Varanasi, Vasant Kanya Mahavidyalaya, Kamachha, Varanasi, DAV PG College, Varanasi, ASHVA (NGO), Lanka, Varanasi, Jnana Pravaha, Centre for Cultural Studies and Research, Varanasi, Masoom Muskan Society (An NGO), Bhelupur, Varanasi, Shri Shankaracharya Mahavidyalaya, Bhilai Nagar, Durg, Chhattisgarh and International Institute of Knowledge Management (Pvt.) Ltd., Sri Lanka.

In this session, the college has signing new MoUs with ICFAI Group, Lucknow, Remen's Garment, Varanasi and Saksham Trust, New Delhi. The MoU with Saksham Trust is for blind and low vision students. A MoU has also been signed with YSIID Solutions Pvt. Ltd., A Govt. of India recognized startup, to run the Management Certificate Course and Professional & Life Skill Certificate Course. Further, the college extended the MoU with International Institute of Knowledge Management (Pvt.) Ltd., Sri Lanka to be the hosting partner of The 5th International Conference on Future of Women' 2022, held on 24-25 February 2022 on Virtual Platform.

Medical Collaboration

The college have tied up with (1) ASG Eye Hospital Pvt. Ltd, Mahmoorganj, Varanasi (2) Heritage Hospitals, Lanka, Varanasi (3) Shubham Hospital, Khajuri, Varanasi (4) Galaxy Hospital, Mahmoorganj, Varanasi (5) Kids Care Nursing Home Pvt. Ltd, Durgakund, Varanasi (6) Sudha Surgical Hospital Pvt. Ltd., Bhojuveer, Varanasi (7) G. V. Meditech (Surya Hospital), Mahmoorganj, Varanasi (8) Super Specialty Dental Center, Gilat Bazar, Varanasi to avail Cashless Medical Treatment under CGHS

Scheme for teachers / non-teaching staff as well as medical facility on CGHS rates to students and temporary staff of the college.

Awards

- Top 10 Arts and Commerce College 2021 by Higher Education Review Magazine
- During World Mental Health Month (September-October 2021), Muskurayega India Certificate of Appreciation has been awarded to the Counsellor and Volunteers of Vasanta College for Women, for the exemplary work done by NSS & UNICEF.
- Corona Yodha Samman awarded to Dr. Ved Prakash Rawat by The Public Bharat News Network
- Green Certificate awarded to the college by Times Certification Services UK Ltd.
- District Environment Friendly, Eco-Friendly and Greenest Campus award by Forest Division, Varanasi

Seminar/Workshop/Webinar

10 – 16 April 2022: Seven Days Virtual National Workshop on **Language Teaching** organised by Department of Education

04 April 2022: One day workshop on **Ramsey Model** organised by Department of Economics

30 - 31 March 2022: Two Days Virtual Workshop on **Baking & Icing** organised by Department of Home Science

28 March - 01 April 2022 : Five days online workshop on **Conflict Resolution and Peace Research : Issues & Methods** organised by Department of Political Science in collaboration with Department of Political Science, DAV PG College

26 March 2022: Inter-Faculty Exchange Programme on **Education for Special Children** Department of Home Science, VCW in collaboration with Education Department

21 - 26 March 2022: A one day workshop on **Development of Multi Skilled Work Force for Sustainable Development** organised by Department of Home Science in association with 'Pidilite'

20 - 27 March 2022: Workshop on **Different Aspects of New Education Policy** organised by Department of Philosophy

15 March 2022: Workshop on **Strategies to Crack Junior Research Fellowship (JRF)** organised by Department of Home Science

12 March 2022: **Business Development-Strategy to Execution,** organised by Department of Home Science

09 - 14 March 2022: National Workshop on **Research Methodology,** organised by Department of Education

09 - 10 March 2022: **Gender Culture & Entrepreneurship: Removing the Obstacles for Employment and Growth** organised by Department of Home Science

08 - 14 March 2022: हिन्दी विभाग द्वारा ''**पाठ, संवाद और महिला रचनाकार**'' विषय पर व्याख्यान का आयोजन, मुख्य वक्ता बुकर पुरस्कार विजेता कथाकार गीतांजलि श्री।

07 - 16 March 2022: 10 days National Workshop on **Research Methods in Behavioural Sciences** organised by Department of Psychology, VCW in collaboration with Department of Psychology, AMPG

03 March 2022: National Webinar on **Managing Personal Finance and Wealth Creation** organised by Department of Commerce and Economics

28 Feb - 05 March 2022: Six Days Virtual Workshop on **Microsoft Excel** organised by IQAC in collaboration with Adore India

28 Feb – 03 March 2022: Workshop on **Sewing Skills** organised by Department of Home Science

19 February 2022: 6th Students' Colloquium on **Women's writing in India: Reconnoitering the Folk, Regional and Tribal Domains** organised by Department of English

15 February 2022 : Workshop on **Women Leadership Gap: Future Strategies** organised by Professional & Life skills and Management Certificate Courses, VCW in collaboration with Young Skilled India

11 February 2022: National Webinar on **Entrepreneurship Development** organized by Department of Economics

10 February 2022: National Seminar on **Tal in Indian Classical Music: Significance & Performance** organized by Department of Music (Vocal & Instrumental)

30 Jan – 05 Feb 2022: Virtual Workshop on **Qualitative Research** organised by IQAC and Students Research Development Cell

28 - 29 January 2022: Two Days Virtual Workshop in **Intellectual Property Rights (IPR): With Special Reference to Copyright & Creative Commons** organised by IQAC & Library

17 - 25 January 2022: A nine days **Career Development Workshop** organised by Women's Development Cell and Student's Research Development Cell in collaboration with Adore India.

08 January 2022: One Day Virtual Seminar for Faculty on **Intellectual Property Rights (IPR) and Its Relation with Human Rights** organised by IQAC

28 - 29 December 2021: Two Days Webinar on **Entrepreneurship Development in India** organised by Department of Commerce, VCW in collaboration with ICFAI

26 December 2021: Workshop on **21st Century Women Workforce: Challenges for Human Resources** organised by Vasanta College for Women in collaboration with Young Skilled India

13 – 20 December 2021: 7 Day International Online FDP on **Contemporary Theories: Challenges and Possibilities** organised by Department of English

05 December 2021: Webinar on an **Overview of Secondary Education in China, Finland, Japan and USA** organised by Department of Education

24 November 2021: Student Development Program on **Women Entrepreneurship: Challenges and Opportunities in Present Times** organised by Women Development Cell in collaboration with ICFAI Business School

13 November 2021: Workshop on **Vector Auto Regression Model** organized by Department of Economics

12 - 13 November 2021: Two Days Webinar on **Financial Literacy** organized by Department of Commerce, VCW in collaboration with SV Wealth Partner's

20 - 30 October 2021: Workshop on **Research Methodology** jointly organized by Dept. of Economics, VCW & Dept. of Economics, VKM

12 - 24 October 2021 : Three week online workshop **Philosophy of Yoga, Health, and Mental Well Being Amidst Covid Pandemic** organized by Department of Philosophy

04 - 09 October 2021: Five Days Online Workshop on **E-Resources & OER** organized by Department of Political Science

18 - 19 September 2021 : Two Days webinar on **Campus to Corporate & Knowing Yourself Employability Skills** organised by Department of Commerce in collaboration with ICFAI Business School

14 - 16 September 2021: Colloquium on **Public Budget 2021-22** organized by Department of Economics

10-11 September 2021: Two Days National Workshop on **Print Making** Organized by Department of Painting

08 - 12 September 2021: Five Days National Web Workshop on **Counselling for Mental Health: Some Prospects and Strategies** organised by Guidance and Counselling Cell & Department of Psychology

14 August 2021: One Day Workshop on **Menstrual Health and Hygiene** organized by Internal Complaint Committee

07 August 2021: One Day Workshop on **Need for Gender Sensitization** organized by Internal Complaint Committee

Library

Library building of Vasanta College for Women is situated in mid of the campus and has different sections like Acquisition Section, Technical Section, Circulation Section, Reference Section, Periodical Section, Text Book Section, Digital Library, Reading Room, and Photocopy Section for the benefit of students, faculty and staff members. Quality Books are being added to the library on a regular basis. The quality of education largely depends upon the collection of the books and other material in the Library. To enrich the library collection with quality books, library requests faculty members to recommend the latest books of their disciplines. Library collection encompasses Education, History, AIHC, Home Science, Sociology, Psychology, Music, Painting, Economics, Commerce, Political Science, Philosophy, Culture, Sanskrit, English, Hindi, Urdu and French Literature.

All the students and employees of the College are eligible for membership of the library. Library issued bar-coded library membership cards to the registered members. The categories of the library members are students, faculty members, staff members, and research scholars, etc. Library is catering to the information needs of more than 2,700 users with the help of its trained professionals. The library remains open from 10 a.m. to 5 p.m.

The total collection of Books in the library till 31st March 2022 is 47,442 and the collection of CDs/DVDs is 16. The collection of books includes general books, fiction and leisure books, textbooks, language books, reference books, and competitive books. Library subscribed to 57 journals, 09 magazines, and 12 newspapers. The VCW Library provides access to more than 6,150+ e-journals and 3,164,309+ e-booksthrough NLIST, Digital Library Consortium, and INFLIBNET. Library register users in the National Digital Library of India (NDLI) which provides single-window search facilities to act as a one-stop-shop for all digital resources.

Library operations are automated using SLIM21 with Circulation, Cataloguing and OPAC modules for the library housekeeping operations. Users can find the latest additions of books in the library, the status of books (issued/on-shelf), and against his account books overdue against his/her name. Using SLIM21 OPAC users can search the Library Catalogue by Authors, Title, Subject, and Keywords. The library catalogue is automated and fully indexed. The entire library collection is bar-coded. Barcode technology enables the circulation of books in an easy, reliable, and user-friendly manner. Library staff members provide guidance in the use of information resources to its newly admitted students on regular basis.

A separate section for the digital library developed with 41 Computers to access open source publications and e-resources by the users. Library provides photocopy service to the users on nominal charges. Library is equipped with one photocopying machine. Library also procured 01 Inverter of 10KVA for power backup to all

computers in the library. This helps to minimize data loss and unwanted record freezing/jamming due to unwarranted unsystematic shutdown of a system caused by power failure. Apart from these libraries is equipped with a Wi-Fi facility, printers, and scanners.

The library is also equipped with 08 CCTV cameras for better surveillance of the library to detect and minimize any unwanted activities.

Students Activities/Achievements

- Ms. Harshita Gupta selected for participation in 25th National Youth Festival-2022 organized by Ministry of Youth Affairs & Sports, Govt. of India.
- Priyanka Pareek and Angira Singh won First Prize in Arth-Shastrarth-2022 organised by Department of Economics, DAV PG College, Banaras Hindu University (26-28 February 2022).
- Nandini Prajapati, Tanushree Kushwaha, Tarushi Gupta, Varsha Garg, Akanksha Pal, Kajal Paswan, Saumya Dubey won Second Prize in Volleyball in Annual Sports Meet organised by Vasant Kanya Mahavidhyalaya, BHU, Varanasi.
- Rashida Bano won Consolation Prize in Poster Competition organised by National Service Scheme, Banaras Hindu University.
- Beauty Singh won first Prize in Kashi Kavyanjali Competition in Kashi Utsav organised by Indira Gandhi Rashtriya Kala Kendra.
- Anukriti Pandey Selected for the final round of Rashid Irani Young Critics in Mumbai Film Festival
- Sruti Bhaumik won Second Position in Diwali Special Pros Writing Contest organised by Creative Zone India (Writers) on 3 November 2021,
- Sruti Bhaumik secured First position in Dusherra Special Pros Writing Contest organised by Creative Zone India (Writers) on 13 October 2021.
- Soniya Kumari won First Prize in Hindi Debate in Kavyanjali-2022 (18-21 April 2022).
- Anamika Priyadarshni won Silver Medal in Essay Competition organised by 28 UP Girls BN NCC.
- Tanushree Kushwaha won Second Position in Poetry Competition organised by 28 UP Girls BN NCC.
- Abigya Singh won Third Prize in 200 Meter race at SPARDHA 21 : A Sports Festival held at IIT BHU.

- Garima Gupta, Neha Chaubey, Jyoti Chaurasiya and Akanksha Pal won Second Position in 400 Meter Relay Race at SPARDHA 21: A Sports Festival held at IIT BHU.

- Kinza Abbas won First Prize in Basket Ball in Sansad Khel Spardha 2021.

- Divyanshi Raj win First Prize in Poetry Writing Competition in Kshitij-2021 organised by Department of French, Shri Shankar Lal Sunder Bai Shasun Jain College for Women, Chennai.

Invited Lectures

08 April 2022: A Lecture on **Emotions, Affect, Body Shaming and Scope in Literary Research** organised by Department of English, VCW

25 March 2022: An Exclusive Lecture on **Composition of Hori in Indian Music** organised by Department of Music (Instrumental &b Vocal), VCW

21 March 2022: **World Poetry Day** organised by Creative Club, VCW in collaboration with Department of English, VCW

21 February 2022: Lecture on **Relevance of Political Communication and Research** organised by Mass Communication Cell, VCW

30 January 2022: Lecture on **Marginal to Mainstream: Exploring the Art of Writing** organised by Department of English, VCW

08 December 2021: A Talk on **Subversive Sites: Feminist Perspective** organized by Internal Complaint Committee, VCW

06 December 2021: A Lecture on **Naad Yog** organised by Creative Club, VCW in collaboration with Department of Music (Instrumental & Vocal), VCW

02 December 2021: An Exclusive Lecture on **Concept as Centre: Exploring Artistic Engagement** organised by Creative Club, VCW

27 November 2021: A special lecture on **Understanding Individual and Society: A Talk on Krishnamurti's Philosophy** organised by Department of Philosophy, VCW

27 November 2021: A special Lecture on **Innovation in Financial Services** organised by Department of Commerce, VCW

23 November 2021: Online Special Lecture on **Unearthing and Conservation of Structural Vestiges of Ancient Nalanda University: A World Heritage Site** organised by Department of AIHC & Archaeology, VCW

22 November 2021: Online Special Lecture on **Urdu Nazm ke Irteqa Main Hali-ki Khidmaat** organised by Department of Urdu, VCW

12 November 2021: Lecture on **Challenges before Indian Economy** organised by Department of Economics, VCW

24 – 30 October 2021: Online Lecture Series **Pandit Manudev Bhattacharya Memorial Lecture on "Scientific Temperaments in Indian Tradition"** organised by Department of AIHC & Archaeology in collaboration with Department of Sanskrit

21 October 2021: Lecture on **Marriage Counselling** organised by Department of Home Science, VCW

11 October 2021: Lecture Demonstration on **Philosophical and Sociological Effect of Music** organised by Department of Music (Vocal & Instrumental), VCW

06 - 13 October 2021 : Seven Days e-Lecture Series on **Research Methodology** organised by Research Committee and Department of Hindi, VCW

28 September 2021: Lecture Demonstration on **Music on Shahjahanpur Gharana and Development of Innovative instruments** organised by Department of Music (Vocal & Instrumental), VCW

27 September 2021: Lecture on **Nature of Guidance and Counselling** organised by Department of Home Science, VCW

18 September 2021: **Virtual Mushaira** organised by Department of Urdu, VCW

16 September 2021: Special Lecture on **Ayurveda & Diet** organised by Department of Home Science, VCW

20 August 2021: Special Lecture on **Reconstruction of the Past: Archaeological Dimensions** organised by Department of AIHC & Archaeology

20 February 2021: दर्शन विभाग द्वारा ''स्वतंत्रता आंदोलन का मूल्यबोध और भारतीय मानव का वि–उपनिवेशीकरण'' विषयक व्याख्यान का आयोजन।

Faculty Publications

2021	Prof. Alka Singh	"A Search for Home Elsewhere: Legal Perspectives on the Refoulement of Rohingya Refugees from India" , In Narratives **of Diaspora: Voices of Marginality and Vision of Exile**, ABS Books, Delhi
2021	Prof. Alka Singh	**Narratives of Diaspora: Voices of Marginality and Vision of Exile**, ABS Books, Delhi
2021	Prof. Rita Shah	"Nutritional Deficiency in Marginalized Women as a Class: Study of Women Diaspora", In **Narratives of Diaspora: Voices of Marginality and Vision of Exile**, ABS Books, Delhi

2022	Prof. S.K. Tripathi	**Stree Ashmita aur Kavita ka Bhaktiyug**, Anugya Books, Delhi
2022	Prof. S.K. Tripathi	**Chayawad: Ek Punarvichar**, Sasta Sahitya Mandal, New Delhi
2022	Prof. S.K. Tripathi	"Stree Chintan aur Jaishankar Prasad", **In Chayawad: Ek Punarvichar**, Sasta Sahitya Mandal, New Delhi
2022	Prof. S.K. Tripathi	"Stree Chintan aur Mahila Kahanikar", In **Vartaman Sandarbh aur Stree Prashan by Ramkali Saraaf**, Annanya Prakashan, Delhi
2021	Prof. Sujata Saha	**Indian Women Thinkers in the Contemporary Indian Society**, Kanishka Publishers & Distributors, New Delhi
2022	Prof. A. Tiwari	**Dhammpad ka tatvik Vivechan**, Luminous Books, Varanasi
2021	Prof. M. Biswal	**Indian Women Thinkers in the Contemporary Indian Society**, Kanishka Publishers & Distributors, New Delhi
2022	Prof. M. Biswal	**New Education Policy: Prospects and Challenges**, Bharti Publication, New Delhi
2021	Prof. Asha Pandey	**Indian Women Thinkers in the Contemporary Indian Society**, Kanishka Publishers & Distributors, New Delhi
2021	Prof. M. Jhunjhunwala	**Narratives of Diaspora: Voices of Marginality and Vision of Exile**, ABS Books, Delhi
2021	Prof. S. K. Verma	"Vadan Tatha Banavat K Sandarbh mein Sitar Ki Vikas Yatra", In **Kalasamrit Books India**, Toronto, Canada
2021	Dr. Richa Singh	Learning to Online Learning: Techniques, Challenges and Opportunities", In **Learning How To Learn Using Multimedia**, Springer
2021	Dr. S. K. Singh	"Dialectics of Gendered/Sexual Identities in William Shakespeare's Twelfth Night 2022 ", In **Critical Essays on Shakespeare's Twelfth Night**, Atlantic Publishers and Distributors Pvt. Ltd
2021	Dr. V. P. Rawat	**Darshan Ke Vividh Aayam**, Harshwardhan Publication Pvt. Ltd., Limbaganesh Dist. Beed (Maharastra)
2021	Dr. V. P. Rawat	"Gender Roles: In The Past and in The Future", In **Women in India: Issues and Challenges**, Harshwardhan Publication Pvt. Ltd., Limbaganesh Dist. Beed (Maharastra)

2021	Dr. Vibha Singh	"History of Epidemics and Covid-19", In **History of Epidemics and Pandemics**, Anamika Publishers and Distributors
2022	Dr. B. Banisudha	**Composition of Dhrupad**
2022	Dr. Yogita Beri	"Zero Budget Natural Farming: An Overview", In **Ensuring Food Security in India**, Nitya Publication, Bhopal, MP
2021	Dr. Shreya Pathak	**History of Epidemics and Pandemics**, Anamika Publisers and Distributors
2021	Dr. H. P. Gupta	"Sangeet mein Dhwani Vigyan ki Mahtta", In **Bhartiya Kala Samvardhanam**, Pustak Bharti, Toronto, Canada
2022	Dr. (Lt.) Sunita Arya	"The Cannons of Dissent: Exposition of African and American works through Antiquity", In **Revisiting Post-Colonial Literature: Themes and Contexts,** Perception Publishers, New Delhi
2022	Dr. (Lt.) Sunita Arya	"Travel Across the Heart of India: Enchanting State of Madhya Pradesh", In **Elevated Minds: An Anthology of Captivating short stories and Poems**
2022	Dr. (Lt.) Sunita Arya	"A Fine Balance: A Post- Colonial Study of Rohinton Mistry's Novel", In **Post Colonialism: Widening Horizons of African-American Literature**, Authors Press, Delhi
2021	Dr. B. Bhattacharya	"Svatantryavir Savarkar: Vyaktitva evam Tadanusarini Shiksha", In **Hindutva hi Rashtravad Hai**, Academic Publishing Network, New Delhi
2021	Dr. Manjari Shukla	"Diaspora of Hope : Understanding the Literary Oeuvre of Meena Alexander", In **Narratives of Diaspora: Voices of Marginality and Vision of Exile**, ABS Books, Delhi
2021	Dr. R. Pandey	"Does One Size Fit All? Perspectives from Online Education in India: Concerns and Solutions", In Webinar Series conducted by **Vipra Arts, Commerce and Physical Education College, Raipur, Chhattisgarh**, Aditi Publication, Raipur
2021	Dr. R. Pandey	**Narratives of Diaspora: Voices of Marginality and Vision of Exile**, ABS Books, Delhi
2021	Dr. V. S. Patel	"Sister Nivedita's Conception of Education", In **Indian Women Thinkers in the Contemporary Indian**

		Society, Kanishka Publishers & Distributors, New Delhi
2021	Ms. R. Marak	"Contribution of Dr. Annie Besant Towards Women Education: Tracing the Journey", In **Indian Women Thinkers in the Contemporary Indian Society**, Kanishka Publishers & Distributors, New Delhi
2022	Ms. G. Chaterjee	"Adaptation Tendency of the Acheulian Settlers of Krishna Valley, India", In **Culture and Cognition in Reconstructing The Past: Essays in History, Culture and Archaeology**, Sharda Publishing House, Delhi

Journals

Dr. Shashi Kala Tripathi	"Rastriya Shiksha Niti 2020 ka Bhashik Sandarbh", **Saikshik Unmesh**, Vol.4, No.2, Jan-March 2021
Dr. Shashi Kala Tripathi	Bhartiya Loktantra aur Akhilesh ki Kahaniyan", **Madhumati, Rajsthan Sahitya Acadami**, Udaipur, Year 62, Issue.2, February 2022
Dr. Minakshi Biswal	A Study of Awareness of Educational Websites among undergraduate students in Varanasi", **Creative Space: International Journal,** Vol. IX, No.3, July-Sept. 2021
Dr. Minakshi Biswal,	"A Study of the Attitude of Students and Teachers towards online open book Examination", **Creative Space: International Journal**, Vol. IX, No.3, July-Sept.2021
Dr. Minakshi Biswal,	"A Study of the views of Trans-Genders Towards Education and Society: A Case Study", **Asian Journal of Advance Studies**, Vol. II, No.3, July-Sept.2021
Dr. Minakshi Biswal,	"A study of the problems of students and teachers during online teaching", **Asian Journal of Advance Studies**, Vol. II, No.3, July-Sept.2021
Dr. Minakshi Biswal	"A study of leadership styles of the students of Co-Ed and single Education Secondary Schools", **Asian Journal of Advance Studies**, Vol. II, No.3, July-Sept.2021
Dr. M. Jhunjhunwala	"Revisiting the Relationship between Nature and Human Beings: Reading of Sanskrit and English Texts", **International Journal of Research and Analytical Reviews**, Vol.8, Issue.3, Aug.2021
Dr. M. Jhunjhunwala	"Potrayals of Women Struggles in Indian English Debut Fiction", **International Organization of Scientific Research: Journal of Humanities and Social Sciences,** July 2021
Dr. M. Jhunjhunwala	"Unsung Songs: Remembering Nissim Ezekiel", **International Research Journal of English Language and Literature**, Vol.9, issue:3, July 2021

Dr. Preeti Singh	"Culture of Dialogue: Revisiting Gandhi", **Gandhi Marg**, Vol.43, No.2, July-Sept.2021
Dr. Preeti Singh	"Construction of Masculinity and Violence against Women: Engaging Men in Preventing VAW", **IAHRW International Journal of Social Science Review**, Vol.10, Issue.1, March 2022
Dr. Mohd. Akhtar	"Maulana Abul Kalam Azad ka Siyasi aur Kaumi Nazariya", **Adab-o-Saqafat**, Issue.13, Sept. 2021
Dr. Mohd. Akhtar	"Maulana Abul Kalam Azad aur Tehjeeb V Shfafat", **Aaj KL**
Dr. Mohd. Akhtar	"Maulana Abul Kalam Azad aur Taleme Nasavan", **Mohammedan Social Reformer,** Dec. 2021
Dr. Amrita Katyani	"Burnout of Secondary School Teachers in Relation to Their Age, Gender and Marital Status", **People's Dialogue on Education**, Vol. 13, No. 2, July 2021
Dr. Amrita Katyani	''दो वर्षीय बी0एड0 पाठ्यक्रम की इंटर्नशिप के दौरान विघार्थी'– शिक्षकों के समायोजन का अध्ययन'', **The Original Source Journal for All Research: An Interdisciplinary Quarterly Research Peer Reviewed Journal,** Vo. 13 No. 20, 2021
Dr. Anjana Singh	"Fishing Based Occupation in Sundarban", **Khoj: An International Peer Reviewed journal of Geography**, Vol.8, Issue.1, Jan-Dec., 2021
Dr. Ved Prakash Rawat	"Psychological Wellbeing of Parents with and without ADHD Children", **Printing Area**, Issue-78, Vol.03, July 2021
Dr. Shweta	"Fishing Based Occupation in Sundarban", **Khoj: An International Peer Reviewed journal of Geography**, Vol.8, Issue.1, Jan-Dec. 2021
Dr. R. K. Chaurasia	"Yashdeva Shalya Ka Darshan", **Madhumati,** 2021
Dr. Punita Pathak	"Udarvadi Narivad: Ek Adhyan", **Aryavrat Shodh Vikas Patrika**, Vol-14, No.II, Issue-20, June 2021
Dr. Vibha Singh	"Marxwadi Naarivadi", **Aryavrat Shodh Vikas Patrika**, Vol-14, No. II, Issue-20, June, 2021
Dr. B. Banisudha	"Campu of Odisha: A Study of Distinctive Form of Indian Music with Special reference to Kisorachandrananda Campu", **International Journal of Creative Research Thoughts(IJCRT**), Vol.10, Issue.1, January 2022

Dr. B. Banisudha	"Journey of Indian Music Education From Gurukul to Modern Era", **International Journal of Multidisciplinary Educational Research(IJMER),** February, 2022
Dr. Manisha Misra	"Approach to Social Reforms & Justice: Thoughts of Ambedkar", **GLS KALP Journal of Multidisciplinary Studies**, Vol.1, Issue.4, Oct-Dec, 2021
Dr. (Lt.) Sunita Arya	"Exploration of Protest in Dalit Literature", **Langlit**, Peer-Reviewed, Nov. 2021
Dr. Laeeq Ahmad	"Fani Gorakhpuri ki Shayari k Chand Pehlu ", **Hindustani Zaban** ,Issue.3, Sept. 2021
Dr. Laeeq Ahmad	"Parinaz aur Parinde (Gumshuda Tahzeebi hindason ki Talash)", **Sabras**,Vol.83, Aug. 2021
Dr. V. S. Patel	"Sampratyaya Bodh Ke Nimmitt Matribhasha Hi Sarvotkrisht Madhyam", **Journal of Research in Education**, Vol.-09, No.-01, June 2021
Dr. Akankshi Srivastava	"Relationship Between Sleep Pattern and Affective Sates Among College Going Females", **Journal of Advanced research in Science and Social Science (JARSSC),** Vol.5, Issue.1, January 2022
Ms. Ranjita Marak	"Gender Equity in Secondary Schools of West Bengal: A Critical Study", **Knowex Social Sciences Journal** Vol.1, No.2, 2020

Non-Teaching Activities

On the occasion of Azadi Ka Amrit Mahotsav, Mr. Swadesh Gaurav, Mr. Puneet Srivastava, Mr. Anurag Tiwari, Mr. Ram Jatan Yadav, Mr. Anurag Dubey, Mr. Pawan Kumar and Mr. Moin Khan participated in 75 KM Cycle Race of **AKAM Cyclothan** organized by Income Tax Department, Varanasi on 12 June 2022.

Fellowship/Scholarship

Following Research Scholars have been awarded national fellowships from different National Funding Agencies:

S.No.	Name of Research Scholar	Subject	Name of Fellowship	Name of Funding Agency
1	Anjali Verma	Psychology	Doctoral Fellowship	ICSSR, New Delhi
2	Anita Gupta	Hindi	Junior Research Fellowship	UGC, New Delhi
4	Latesh Kumari	Hindi	Junior Research Fellowship	UGC, New Delhi

The Shanti Tatha Vidhya Foundation, Varanasi and Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi has awarded scholarship to our students. The college has given following scholarships to the financially week/meritorious students through its own funds and donations.

S.No.	Name of Scholarship	Amount	No. of Students
1	Achyut Patwardhan Scholarship	1000/- each	55
2	Vasanta College Scholarship	1000/- each	190
4	Prema Srinivasan Scholarship	5000/- each	07
5	Prakash Narayan Shukla and Madhuri Shukla Scholarship (for the students of English)	7500/- each	02
6	B.Ed. Meritorious Students Scholarship	2600/- each	02
8	Dar Sahab Scholarship	500/- each	02
9	Roy Chaudhary Scholarship (Music – Vocal)	500/- each	01
10	Giri Scholarship	500/- each	01
11	Jahnavi Vasudev Scholarship (Sanskrit)	5000/- each	02
12	Dr. Deepti Pande Scholarship (History)	5000/- each	02
13	College scholarship for Employee Ward	5000/- each	09

Placement of Students

Year	Name of Student/ Employer	Package at Appointment
2021	Arundhuti Sen (MA), Economic Affairs, New Delhi	20800/- per month
2021	Jay Laxmi (B.Ed), Zila Vidhalaya Nirakshak, Agra	PGT Grade
2021	Harshita Rai (B.Ed)., Zila Vidhalaya Nirakshak, Deoria	TGT Grade
2021	Ranjana Gupta (M.Ed), Zila Vidhalaya Nirakshak, Deoria	TGT Grade
2021	Pratibha Srivastava (M.Ed), Zila Vidhalaya Nirakshak, Deoria	TGT Grade
2021	Nirupama Vyas (M.Ed), Upar Shiksha Nideshek (Rajkiya) Uttar Pradesh	TGT Grade
2021	Shashikala (M.Ed), Zila Basic Shiksha Adhikari, Ghazipur	Grade Pay : 4200
2021	Nidhi Shukla (B.Ed), Zila Vidhalaya Nirakshak, Lakhimpur Kheri	TGT Grade
2021	Anamika (M.Ed), Zila Shiksha Adhikari, Jabalpur	PGT Grade
2021	Jyoti Singh (B.Ed), Jawar Navoday Vidhalaya, Hamirpur, UP	PGT -Teacher (Contractual)
2021	Ranjana Bharti (B.Ed), Prabandh Sanchalak Fateh Memorial Intermediate College, Kushinagar	Grade Pay : 4200
2021	Ananya Mishra (MA), Arya Mahila P.G. College Varanasi	Rs. 12000 P.M.

2021	Baisakhi Chatterjee (BA), Sunbeam English School, Bagwanpur, Lanka, Varanasi	Rs. 38144 P.M.
2021	Kumari Shalini (MA), Doctor Akhil Das Gupta Institute of Technology & Management, New Delhi	Rs. 23000/- per month
2021	Satya Pandey (MA), Tracxn Technologies Pvt. Ltd., Benguluru	Rs. 500000/- per annum
2021	Advita Pandey (BA), Lecturer, Music Instrument, Kishori Raman Girls Inter College, Mathura	As per U.P. Govt. norms
2021	Debika Mondal (BA), Balmar Lawrie, Travel & Vacations (Core-B, 4th Floor, Scope Complex, Lodhi Road, New Delhi	Rs. 25000/-per month
2021	Kritika Pandey (BA), Navodhya Vidhalaya Samiti, Hyderabad	TGT Grade
2021	Tripti Sharma (MA), Mom's Belief Milestones, New Delhi	Rs. 25000/- per month
2021	Kirti Singh (MA), IMPACT Big Data Analytics (Abhirup Ganguly, Managing Director, Impact Big Data Analysis Pvt. Ltd.)	600000/- per annum
2021	Rddhima Dwivedi (BA), KNKT India Solutions Pvt. Ltd., Kanpur	As per company norms
2021	Chandrika (MA), Career Net Technologies, Bangalore	Rs. 314000/- per annum
2021	Ragini Vanshidhar (MA), SERAC Education Pvt. Ltd., Mumbai	As per norms
2021	Lubna (BA), Uttar Pardesh Madhyamik Shiksha Seva Chayan Board, Prayagraj	TGT Grade
2021	Arpita Singh (BA), Sai Life Sciences Ltd., Hyderabad, Telangana	Rs. 800000/- per annum
2021	Rakhi Pandey (BA), Indian Lawyer & Allied Services	As per company norms
2021	Shruti Sharma (BA), Bhaswar Bhattacharya, Technical Head & Executive Editor, SG Software/ KSHVID News Network	Rs. 10000/- per month
2021	Sushma Chaubey (MA), BHU Study Capital, Hyderabad Gate, BHU, Varanasi	As per company norms
2021	Shabnam Shahin, MA, Gram Panchayat Basila, Development Block Sakaldiha, Chanddauli	Rs. 6000/- per month
2021	Shahana Idrishi (MA), White Hat Jr Live Online Coding for Kids	As per the norms
2021	Meenakshi Chaurasia (BA), Gram Panchayat-Baraipur, Block- Jambhalpur, Mirzapur	6000/- per month
2021	Mayuri Kumari (BA), Befferent Digital Media Pvt. Ltd., Pitampura, Delhi	Rs. 264000/- per annum
2021	Garima Tripathi (BA), Cognizant Pvt. Ltd., Thoraipakkam, Chennai	Rs. 469500/- per annum
2021	Shahala (BA), Ahad International Academy, Khajuri, Varanasi	Rs. 6000/- per month
2021	Sakshi Sharma (BA), St. Al-Haneef Educational	AS per norms

	Centre, Chak Badiya Bhuli, Mirzapur, UP	
2021	Rajeshwari Narsimha (BA), Masoom, Dadar, Mumbai	Rs. 25000/- per month
2021	Aditi Chandel (MA), Green valley English School, Kushal Nagar, Varanasi	Rs. 16000/- Per month
2021	Kritika Agarwal (B.Com), TATA Consultancy Services, Mumbai	As per company norms
2021	Abhilasha (BA), Global Business Service, Bain and Company, Gurgaon	Rs. 550000/-per annum
2022	Dipika Gupta (BA), The Aryan International School, Mugalsarai, Chandauli	TGT Grade
2022	Aakriti Singh (BA), Nihongo Edutech Consultant, Delhi	Rs. 360000/- per annum
2022	Neha Gaur (BA), Great Lakes E-Learning Services Pvt. Ltd., New Delhi	Rs. 8500000/- per annum
2022	Nivedita Singh (BA), HDFC LIFE Insurance	Rs. 309293/- per annum
2022	Jyothi Singh (BA), AMRITA Vishwapitham, Centre for Research in Analytics, Technology & Education, (CREATE), Kerala	25000/- per month
2022	Aparna Kumari (BA), Maharaja Agrasen Girls Inter College, Mathura	As per norms

Unnat Bharat Abhiyan

To celebrate Aazadi Ka Amrit Mahotsav and International Youth Day, the National Anthem was rendered by the students on 12 August 2021 under Unnat Bharat Abhiyan. A **Dengue Prevention Awareness Program** was organized for awareness of dengue fever among villagers and their children's. Mask and stationary material was distributed to children for their study on 29 September 2021. In Rajapur village, a **Corona Prevention Awareness Program** was organized on 20 October 2021 to make the villagers aware specially females for Corona virus infection and to know the different ideologies of the villagers. An awareness program was also organized on 07 November 2021 by making small posters. A Free Medical/Cancer Check Up Camp was organized on 28 November 2021 in five adopted villages i.e. Rajapur, Dinapur, Kotwa, Sarai Mohana & Khalispur Village under Unnat Bharat Abhiyan in association with Women's Development Cell, NSS, Alumni Association, Vasanta College for Women and ASHVA (NGO) to make them aware about the disease and provide better medical facilities.

Internal Complaint committee (ICC)

An online workshop on "Breast Cancer Awareness" was organized (28 October 2021) in association with an NGO ASHVA, Lanka, Varanasi. The main speakers were Dr. Bina Singh, Former HoD, Dept. of English, VKM, Kamachha, Varanasi and Dr. Esha Pal, Surgical Oncology, Tata Memorial Hospital, Mumbai. An online workshop on "Menstrual Health and Hygiene" was organized (14 August 2021). The

speaker was Dr. Shikha Sachan, Department of Obstetrics and Gynaecology, IMS, BHU. One day workshop on "Need for Gender Sensitization" was organized (07 August 2021). The Key speaker was Prof. Madhu Kushwaha, Faculty of Education, BHU.

NCC

Due to Covid-19, both online as well as offline classes were continued for II and III year cadets throughout the session from May 2021 onwards. Various extension activities were carried to provide boost to cadets in hybrid mode. The activities such as training programs, seminars, conferences, debates, discussion and cultural activities were conducted smoothly through online platform such as Google Meet, Zoom, etc. The session started with the "Kargil Vijay Diwas", coordinated in online mode on 26 July 2021 organised by 90 UP Battalion, NCC in collaboration with 28 UP Girls BN, NCC, BHU. Various cadets participated in quiz, poetry etc activities to remember the martyrs and celebrate their martyrdom and to create awareness among youth about our glorious armed forces. After the situation improved, many community service activities were organised beginning from "Statue Cleaning Activity" (11 August 2021) near Lanka, BHU Gate with the objective to promote cleanness drive and Swachhata Program among NCC Cadets and society. On 13 September 2021, Cadets participated in the Nukkad Natak on Abuse or Addiction of Alcohol, Drug etc. in the village of Sarai Mohana to create awareness in society and drug free environment and making youth active on all the platforms. The New Year started with the 25th National Youth Festival, organised on 12 January 2022 on Online Platform. More than 90 cadets joined the session on Yoga and benefitted with demonstration. On 75 years of independence, and to celebrate Azadi ka Amrit Mahotsav various activities were carried out by cadets such as ***"Celebrating the Unsung Heroes"*** on 24 January 2022, Veer Gatha Program on 25 January 2022. To make cadets aware of our martyrs, gallants who sacrificed their life in different wars, as well as in peace keeping. A parade was carried out by NCC cadets on 26 January 2022. As the enrolment process delayed, the NCC awareness program for newly admitted students was carried out on 7 February 2022 to make them aware of NCC benefits in overall development and job opportunities in different sectors. The Voter's Awareness Rally was organized on 24 February 2022 in Saraimohana, Kotwa. On 12 March 2022, the NCC Unit with Alumni Association organised one day Workshop on "Basic Life Support" to make them aware of basic life skills to save others in distress.

Alumni Cell

A Lecture was organized on 27 Nov. 2021 delivered by Prof. Pushpita Awasthi. A Free Medical Health check-up camp was organized in collaboration with NSS, Unnat Bharat Abhiyan, Women Development Cell and ASHVA alongwith health experts from IMS, BHU on 28 Nov. 2021 for village residents at Sarai Mohana. A General Body Meeting was held on 22 January 2022. Visit to Kashi Kushtha Seva Sangh Hospital and Old Age Home, Ashapur, Sarnath, Varanasi and donation of medicines, clothes, sweets and edibles on 15 March 2022. Career Guidance Program was organized on 15 January 2022 by Alumna Ms. Rakhi Pandey on Career in Law. One Day workshop on Basic Life Support with medical experts from IMS, BHU was organized on 12 March 2022. A lecture on "Emotion, Affect, Body-Shaming and

Scope in Literary Research" was delivered by Ms. Mahua Bhattacharya on 08 April 2022. The cell donated 4 Computers and 2 Projectors to the College amounting Rs. 333800.

New Website

The college has launched a new Website powered by Mobiquel India Pvt. Ltd during the session 2021-22.

Retirement

Dr. Raj Jalan, Dr. Usha Devi and Dr. Rama Pandey have retired in this session. Mr. Sohan Lal Seth, Routine Clerk has retired on 31 October 2021 and Mrs. Shobha Devi, Peon on 28 February 2021 from the college.

Death of Staff

In the session, Dr. Pushp Lata Pratap, Prof. K P Pandey, Dr. Deepti Pandey, Dr. Aparna Shukla, Dr. N Sharada, Mr. Prakash Nirmale, Ms Yasmin Jahan, Warden and Mr. Ayodhya passed away. An irreparable loss to the family of the college. May their soul rest in peace.

THE KEY OF SUCCESS

✍ ***Jyoti Rajak***
B. Ed 4th Semester

Success is the achievement or accomplishment of our worthy and chosen goal.The thought rules our life. If we search in depth, we will find that so called mind is nothing but a bundle of thoughts.According to omerson a great thinker…."Life consists in what a man is thinking of all days". If we think success, we can create a climate in which success is probable.If we think failure, we get the stage for it.

Your success and happiness are directly related to the achievement of the goal we have chosen.After selecting the goal, we must send the right signals to our unconscious mind.We must avoid fearful thoughts.If we have faith, nothing will be impossible for us Swami Vivekanand said. "Have a tremendous faith in yourselves……, the internal power is lodged in every one of you, and you will revive the whole India."We must banish all self doubts, worries and thought of failure.Then we will find strength, joy and success rushing in and literally. Herally flooding us with grand achievement. Changing patterns of thought may appear some what difficult in the beginning, but it can be done, practised and developed. If we change Our setting, we can change our mood".

Sometimes we feel that we cannot complete a task or solve a problem.It is not due to lack of intelligence.It is because we lack interest and are not motivated enough."The word impossible is written in the dictionary of fools".If we are determined, no barrier is unsurmountable. Determination takes us closer to our goal.The path of success may not be straight, but there is a way to our goal provided we are willing to walk on the long and difficult route.But there is no shortcut to success. Genius is 99% perspiration and 1% inspiration.If we are determined and patient on the long route of success. we can attain our goal.

✦ ✦ ✦

MANIFESTATION OF OUR THOUGHTS CREATES REALITY

✍ ***Piyoli Karan***

Our thoughts create reality has been proven by several experiments. Even Quantum Physics has shown that subatomic particles appear to exist only as a wave of possibilities until they are observed. In other words, there is no reality until that reality is perceived. We can alter every object and experience in our world simply by paying attention to it. There is a famous quotes that states

"If you are unhappy with a certain experience in your life , you can choose to steer your focus towards something else that is aligned with your own positive expectation."

Due to Corona virus Pandemic, we all are surrounded by negative vibration around us which is creating fear and anxiety within us. We need to understand that it's a global challenge and the response has to be collective by keeping our environment positive. We need to stand firm with our hearts and minds open to face any situation with positive attitude.

In contemporary scenario, the air is getting pure but emotional vibration around us is getting negative and full of stress. We shouldn't take this stress as normal as this will impact us in long term. We need to separate our minds from the situation and need to change our vocabuary to make our environment positive. We should pray and use positive words to our family and people around us.

The time between 4-5 am is the best time to energize our mind and creativity. We should give one hour in the morning for our self and consume positive content. While eating food , we should avoid over consumption of information by feeding on social media. By intakinghomemade cooked and sattvik food , a strong , contended and peaceful mind can be moulded.

Raising concerns over the fact that over the past months there is a raise of 20% mental health issues , more than 3 lakh cases of child abuse and an increase in the cases of domestic violence during the lockdown period has been recorded. Suggesting that these issues add to the negative vibrations, it is our responsibility to be positive in ourselves and take care of our mental health.

We need to constantly use some good quality of affirmations by self enchanting that I am a peaceful soul; I am a divine soul ; I am fearless and my body is perfect and will always be. If we take one step in the right direction , everything present around us will help us to attain thedesired goals. In this context, one cannot forget to mention an outstanding quotation by Henry David Thoreau. He writes:

"If one advances confidently in the direction of his dreams and endeavors to live the life he has imagined , he will meet with success unexpected in common hours."

✦ ✦ ✦

FEMINISM

✍ ***Sangeeta Prasad***
B.ed (SCIENCE)

Being a girl of 21st century I would surely talk about feminism.

A woman is born multi-tasker. God has actually installed that android version in her which we use today to accomplish multi tasking.From making their kids ready for schools to preparing lunch; from handling her office work for being head of the company, she can do all with perfection and with a tint of grace.

One fine day I started wondering what I would have been? What kind of a person I would have grown into, had my mother not there to look after me? What kind of person I would have been? Would I have the same level of maturity that I have today? Probably no! Would my father have accomplished the same height what he has achieved today. Would my father been able to turn to be a man of principles if "his" mother had not sacrificed and gave the values to him. I Doubt my friends would have learnt to respect a woman they come across if their mothers were not there to make them understand.

My mother is not the CEO of any company but I believe she would have been the matchless CEO.In fact any home maker would have made the best one.But these women chose to run the company named "family" so that they teach us the values which no one else can. Who are working behind the cameras so that their children and husband can shine like stars. They all are individually CHIEF EXECUTIVE OFFICER of their respective families.

It really needs courage to leave your ambitions and dreams behind to make others ambitions and dream alive.

RESPECT EACH AND EVERY WOMAN.

✦ ✦ ✦

OXYMORON IN ANXIETY AND PEACE

✍ ***Ishita Thapar***

B.A. Ist Year, English Hons.

Thich Nhat Hanh once quoted,"If we are peaceful, if we are happy, we can smile and blossom like a flower, and everyone in our family, our entire society, will benefit from our peace."

Anxiety and Peace are two opposite words which cannot go parallelly but do you know what is common between them? Both require self-care, one to come out of it and the other to maintain it. Most of you don't feel the need to navigate the heaviness in your heart,and burying yourself in work, caffeine and Netflix sound more effortless. You open your eyes in the morning and it is there. It stays like a storm of creeping fear or dread or faster heartbeat or discomfort but you don't know how to explain, maybe because you can't find an exact word for it in the dictionary.

Anxiety isn't all bad. In a normal measure, it can be a wake-up call. But when anxiety crosses its benign function, it floods your mind with poisonous worries and stinking thoughts like as there is some force stopping your hands to lift up and take bath , since a month.

Unlike heart attacks, anxiety attacks are not easy to disclose and don't have any specific prescription. It is a very personal feeling and what works for you may not work for other. Expecting full co-operation from someone who does not experience it ,is like describing the taste of wine. It takes self-push and efforts than numbing the inner ache. You should take anxiety as the autumn season of your life and to make the best of it, take charge of the driver's seat. Every step will have a bump, a hurdle and also a step closer to your next season.

Being at the driver seat of your emerald life, you need to decide whether practicing yoga or meditation, sketching or doodling, dancing or singing, reading

self-help books or listening to podcasts ,will keep anxiety at bay. Repeat the steps thousand times a day. Be aware that every single minute should have an increased graph towards mindfulness and peace.

You are not alone. Millions of them are coming in and out of that vicious cycle. Awareness and mindfulness won't let it stay forever.

"If you want to conquer the anxiety of life, live in the moment, live in the breath." – Amit Ray

✦ ✦ ✦

FEAR OR FATE

✍ ***Kumari Kajal Sharma***

B.Ed. 1st Semester

I have fright of eventual subjugation,
This would destroy the nation.
I don't know whether this is angst or strait
But we have to calibrate.

What is saying fate,what is in future slate.
It dismays whole countries and state.
The chain of living and non living is breaking our chain and plunging date by date.

We are locked through gate,
But remember, we are sanguine mate,
In contrast,we should not be late.
So, try to not only disseminate but also alleviate.

✦ ✦ ✦

ASTROLOGICAL COMPATIBILITY OR BLOOD TEST. WHAT IS NECESSARY?

✍ ***Sangeeta Prasad***
B.Ed. (LIFE SCIENCE)
2nd SEMESTER

India is classified as an emerging and developing country (EDC). The Indian culture, often labeled as a Blend of several various cultures, spans across the Indian subcontinent and has been influenced and shaped by a history that is several thousand years old. Throughout the history of India, Indian culture has been heavily influenced by religions and rituals.

Rituals form a very important part of their culture. Rituals are made to instill feelings of religiosity and devotion. One of the biggest rituals that most Indians still follow is that of traditional marriage. Whether individuals are Hindu, Muslim, Christian, Sikh, or of any other faith, they still enter into wedlock following proper rites and rituals

The most important aspects of marriage is to match the kundli of bride and groom (Horoscope Matching) . It is generally believe that if the horoscope match without any flaws then the couple will live a happy and joyful married life.

Do we need this? Horoscope matching guarantee happy married healthy life?

But in my opinion people should go for blood test before astrological compatibility.Blood test offers a crucial health assessment of soon-to-be married couples in which they are tested for genetic, infectious and transmissible diseases to prevent any risk of transmitting any disease to each other and their children.

Rh Incompatibility

Rh factor is a type of protein, or antigen, often found on the surface of red blood cells, which carry oxygen throughout the body. But not everyone has it. If you carry the protein, you're Rh positive. If you don't, you're Rh negative.Being Rh negative if your baby is Rh positive could lead to complications and newborn health problems.

If you test Rh negative, your baby's father will be tested to determine

whether he's Rh positive or negative. If your partner is Rh positive, however, there's a significant possibility that your fetus will inherit the Rh factor from him, creating an incompatibility between you and your baby Factor.Mom's red blood cells don't match up with baby's. If the Rh positive blood cells enter the mother's circulation, her immune system may view them as "foreign" — and, in a normal immune response, mobilize armies of antibodies to attack this foreigner invading her cells (her baby). This is known as Rh incompatibility.

Conclusion

Though being in most popular developing country we still follow the rituals that are just a hope for the betterment but we don't follow the things that will actually give healthy happy life. Being a citizen of India we do have to secure and prevent Indian culture and rituals. But have to follow the reality also.

BEFORE HOROSCOPE MATCHING ONE SHOULD GO FOR BLOOD TEST.

✦ ✦ ✦

ONE IS A WHOLE NUMBER

✍ ***Chhavi***

MA English, Semester 1

This is the story of the poet I once called mine
A story which was forced to be soaked
Within spilled ink underneath the book of time

Did I say spilled ink ?
Ink.
Ink that coloured the pages in red
And then in blue
Ink that sometimes torment these pages too
Pages.
Pages that were once filled with poetries
Are now filled with scribbled sad songs
A book that once embraced roses
Is now bleeding thorns

But it's okay
It's okay because no relationship is perfect
No man is an architect
No woman is any forgotten princess
Life, isn't a fairytale

A fairytale ?
But fairytales aren't perfect too

Snow White had gone back to kill the queen
Cinderella's step family was mysteriously never seen

Fairytales aren't perfect
So I look down at my imperfect bruises
Which he gifted my body yesterday
As any souvenir
The tattoo on my left wrist sting back
To the day he pierced his name on it saying
"This way I'll own your body forever"

He says he owns my body
But what about the scars on my heart
And on my soul
The soul which is screaming underneath my skin
To make it whole

I take a deep breath
And close the book
Slowly walking out of treacherous words
Words, that hold no rhyme but blank verse
And so
I tear myself off from this unwilling tapestry
Let my heart dance on the beat of prepossessing savagery
And I embrace
My new name
Called FREE

Here ends the story of the love I once called mine
The word-made bridge has finally broken down over time
I've wandered enough
Searching for some fairytale to happen
Waiting for the flawless king
But this scent of freedom apprise
I AM a queen
With
Or without
A king

No, I don't need a shoulder
For ONE, is a WHOLE number

✦ ✦ ✦

TO ALL THE BRAVE LADIES

✍ ***Pragya Vatsa***

It's not easy being a Lady !!

It's not easy to sprout as a girl,
Not even affirm to hatch in this cruel world.
It's not easy to rise as a frail,
To be treated equally as a male.
It's not easy to survive as a lass,
To remain veiled from envious eyes.
It's not easy to cope with the monthlies,
To sustain the menstrual swings that terrifies.
It's not easy to leave your dwelling,
To marry and live in a queer setting.
It's not easy to replete,
To carry a baby until complete.
It's not easy to perform the motherly,
To mould the toddler fairly.
It's not easy to run a household,
To build a union and gradually get old.

Do you think being a girl is so easy?
No. It's not easy being a lady...

✦ ✦ ✦

SCIENCE OF SUCESSFUL LEARNING

✍ ***Sangeeta Prasad***

Life Science,1st Semester

[with special reference to book Make it stick-By Brown, Roediger and McDaniel]

Learning, where whole education system revolves and from education system future of student determined, for economic development and finally future of nation.

We can say learning is a basic thing yet the most important thing we all need and it is present in ourselves from very beginning of life and develop during the life process. It's a challenging, life-long journey. Learning is an acquired skill and innate ability.

Since, its independence, India has always focused on improving the literacy rate in the country. The government of India runs many programs to improve primary and Higher Education in India but the quality education is also big concern for the Country.

What is Quality Education?

Quality Education includes: Learners, who are healthy, well-nourished and ready to participate and learn, and supported in learning by their families and communities.

Learning

Despite of the discoveries in learning, disproven myths, outdated theories and ineffective techniques are still so common especially when we talk about teaching and learning in Indians education system and this hold us back. This become the one of reason why Indian get backward in education field.

Let's see some approaches we should know in learning.

The myths we should know when we talk about learning.

1. **Mindless repetition does not build memory.**
2. **Fluency is not the same as understanding.**
3. **Creativity and knowledge are not separate.**

Dispelling these myths and lying out an alternative, more practical path to better learning is the purpose of this article

EFFECTIVE LEARNING TECHNIQUES-

➢ **Rereading and massed practice are popular but ineffective**

In reality, Good learning is active learning. Active learning means working smart and hard, it is difficult and take efforts.

➢ **To learn, Retrieve**

instead dreading this technique urges us to see test as valuable learning tools and to find ways to constantly quiz ourselves as we learn.

➢ **Mix up your Practice**

Mixing up topics and problems, varying practice conditions and spacing your practice over time in improving retention and generalizing learning.

➢ **Embrace Difficulties-**

To learn effectively, stop looking for easy ways out and accept that getting smart takes time and effort

➢ **Avoid illusion of knowing**

Warns us against mistaking fluency for knowledge. It recommends actively avoiding your comfort zone.

➢ **Get Beyond Learning styles**

➢ **Increase your Abilities**

Revisits the importance of effortful learning.

➢ **Should looks for ways to**

- Elaborate
- Generate
- Reflect
- Calibrate
- Use Mnemonics

➢ **To adopt a learning mindset-**

- Forgive your self
- Be optimistic
- Experiment
- Persist

These tools, strategies help students, teachers and trainers learn more effectively.

✦✦✦

SOCIETY

✍ ***Neha Kumari***

B.Ed. 1st Sem

We live in that society

where everything has a limit.

AGE of daughter,

That a father can kiss her.

AGE, of son

that a mother can hug him.

Style, a girl should not follow

That a boy gets attracted to her.

Length and fitness of cloth

a girl should wear.

Time, a good girl

reach her home without fear

Parameters,

a young couple should carry publiclly

Earning, of a man

He is eligible to marry.

EVERYTHING

but ...

CRIME

has no limitations

One can abuse anyone

One can shoot anyone

One can rape any one

.....

If you cross the limitations

you hear so many opposing voices.

But

If someone is doing crime

Very few are going to raise their voices

....

Because

We know how to hide love

But not, how to end hate.

✦ ✦ ✦

FEMINISM

✍ ***Tanushree Chakraborty***
B.A. II Year

What is feminism? Is it equality of men and women ?, Is it imposition of matriarchy on the society? , Or is it just to venge war against "men" of the society

The word feminism means different to different persons. Women think it as their right to come forward and stand for themselves, to fight for their rights. The men think it as a anti-patriarchal approach

Since the olden times women have only been oppressed by the society. The society sets rules for women, how to behave, which is not against their mindset.

The patriarchy has done much harm for women, it has covered the entire existence of women, a girl acts according to her father before marriage and when she becomes a women she acts according to her husband. There is a question i want to ask.

Do women don't have the right of their own, are they just a body with flesh and blood with no desires, ambition and feelings?

Every men chooses his way of living and women are just imposed to live a life according to their families, and this is so normal for them.

The patriarchy has so much impact on women that it turned them to rebel. And it's obvious, you can't supress something for a long time sooner or later it will explode.

The same thing happened with the society. Women got educated to fight against all evils and then started competing with the men like anything.

Today we can see women almost everywhere. Be it land, water or air. Women earlier had been labeled as weak and to get rid of that label women are striking so hard.

But are men and women meant to compete with each other?

This is not the reason why nature has made both men and women. Both are created for the betterment of the society, And we have to understand that we are created parallel to each other, to co-operate with each other and maintain the sociological balance and by competing against each other we are just creating a imbalance.

Let's take up a situation...What if the society gets reversed, what if this patriarchy is swaped by matriarchy. Will there be peace then?

The answer is no. We have to understand that we just swaping the genders the system will again repeat itself but this time, women will be the opresser and men will be oppressed. Is this the solution of a peaceful society? No , women and men are the faces of one coin. Both are equally talented, both are equally respectful and both have equal rights to live a peaceful and happy life.

At last I will say, women don't want support, they want their space and no hindrance in expression of their being. They will achieve what they are capable of without any extra grace from anyone.

✦ ✦ ✦

NIGHT TIME

✍ ***Swati Kumari***

B.A. II Year Hons. (Sankrit)

A beautiful night

Naked tree

Warm moon

Little stars

Blow cold air

We hold each other hand like sky hold the beauty of night

We coperate each other like,moon light coperating twinkle stars

Warm moon walk with us

Cold night laugh with us

We stay ,We hold , We walk, we run without destination

I holding his hand ,The way sky holding the Nature of beauty

Endless fight, like Tom & Jerry .

✦ ✦ ✦

THE ART OF LIVING AMIDST COVID

✍ ***Srestha Sarkar***

B.A. III Year, English hons

The Darwinian evolutionary theory states "Survival of the fittest". Over a period of human evolution we have immunised with a number of diseases, microorganisms, changes in environment and many more. We continued to survive unlike many other species which are now extinct. This is all because of our ability to adapt to the dynamically changing living conditions.

Much early in history when the WHO didn't exist and medical facilities had nothing of technology we fought against the first pandemic in 430 B.C. . Athens during the Peloponnesian War which killed two-third of its population. But we adapted to the changes and lifestyle was resumed to normal.

Plague , Leprosy, Spanish flu, Cholera etc were also labelled as pandemic and fought with it too with medical advances and precautions. But the Covid crisis in today's world of globalisation is not just a threat to the global population but also to the global economy and our fast lifestyle that is much advanced now.

With the rise in human civilization this rise of fatality of this infectious virus is the worst case scenario of the communicable corona disease which has spread beyond the borders of a country, engulfing the world. This pandemic has affected us socio-economically apart from affecting our health and lifestyle.

Nehru that remarked " Crisis and deadlocks when occur have atleast this advantage that they force us to think." The corona virus pandemic that has paused the entire world bringing life at a halt has highlighted the strengths and weaknesses of our lifestyle. We are forced to think about it's flaws.

The term "lockdown" is so new to the entire population that we rarely knew how to lock ourselves up

without any work. But then the digitalization played its role and virtual life became the new reality. We adapted ourselves to the " digital way of living". Our world has been confined to internet. Virtual classroom to meetings through video conferencing digitalization has proved to be a boon.

We have always heard the saying that it's not about time management but about priority management. Unfortunately we have just preached this instead of practicing it. Quarantined in lockdown we realise how little time did we have for our family and for ourselves. The passion and hobbies that we had left behind prioritising our work has found its way in our lives again. They are now not just a way to combat our boredom but also the most essential component in keeping us emotionally fit.

We are witnessing a phase of doctors and nurses who are frontline corona warriors battling the disease. Sanitisation and health conditions are never going to be the same again and we are all going to be more conscious of hygiene with advancements in the pharmacopoeia. We as individuals would know that staying strong and fit mentally is also very important.

Awareness on mental health has found a new dimension. We have realised during this crisis

that when we say //health is wealth// it includes mental and emotional health too along with physical. Spreading positivity and solidarity during this global crisis has seen vividly. Although we are staying indoors but we are connecting with the world spreading our message of hope.

Masks and sanitizers has become the new normal. We have accepted social distancing with a humble "namaste". The trail of death has left a trail of mourning too but hoping for a better tomorrow boosts our morale.

The previous pandemics didn't leave any vast change but situation now is going to be different. During the lockdown we have come across facts and figures which showed us that the climate change was for real. The earth was healing when we were caged.

The economic crisis will definitely hit our living hard because

the pandemic didn't just cripple our health but also our economy. The migrant worker crisis within this crisis can't be ignored too. Maybe going "vocal for local" will be the best option.

Serious health crisis sprinkled with recession, low living cost and with crippled economic administration will embrace us soon after the lockdown. Experts say that things will get better and world will be a better place to live in. Effects of the pandemic would cause a turmoil in our lifestyle after the lockdown is over.

The world is in a virtual standstill at the moment and we as humans are overwhelmed with this sudden collapse. But we also took time to find solace in our own company. We have thought of appreciating the fact that this standstill gave us opportunity to learn new things and pursue back our hobbies. The spirit of patriotism has got a new spark in our lives ignited by the PM's speeches. We did stand strong holding candles and torches and banging thalis in our balconies praising our corona warriors.

Few incidents of depression, suicides and physical abuses did cause repercussions in our lives but we know they will always be a part of our life as much a corona post lockdown too. We found peace within ourselves and still chose to spread positivity.

Nothing is certain about our lives after this deadly avalanche of death. But then uncertainty is the only certain thing.

As Darwin said "It is not the strongest of the species that survives, nor the most intelligent. It is the one that is most adaptable to change." Therefore our art of living will adapt newness to survive.

It's true that nothing last forever and this too shall pass. But few changes are for good. We have changed our way of living by being more hashtag atmanirbhar as our PM said and this positive change should continue post covid too. We have a new normal of masks and sanitisers now. 2020 changed our art of living but life itself is an art that demands changes.

✦ ✦ ✦

WOMEN EMPOWERMENT

✍ ***Simmi Swaraj***

Women empowerment is an important thing that needs to be accomplished. The rights and freedoms that women have today are the results of the fights that the empowered women fought against it. The acts of these empowered women show that it is time that women, too, can enjoy all the freedoms and rights.

India is a country that lacks women's empowerment. The girls in India don't get access to higher education. Instead, the girls are married off at a young age. Child marriage is prevalent in the country. The women can't pursue a career of their own because they don't have an education.

There are various ways in which women's empowerment can happen in the country. One of the most significant ways is to educate women. The education that they receive can help them achieve their dreams and aspirations. They should be given equal opportunities at their workplace in every field. Parents must teach their daughters that if they are in an abusive relationship, they should come home. Therefore, the women will feel like they have the support of their parents and can get out the domestic violence. Women should be free to pursue things they want to achieve and achieve all their goals and aspirations.

The recent decisions of the Supreme Court regarding grant of permanent commission to women officers are seen as a landmark step towards women empowerment and corrective change to prevent perceived gender bias against women.

✦ ✦ ✦

WOMEN AND PARTITION : HER JOURNEY FROM PLACID TO PAROXYSM AMIDST PATRIARCHAL PANDEMONIUM

Anuradha Thakur

"There are many young, half-mad women who keep laughing—perhaps at all of us, at the country, at religion and the propagators of these religions, at government and their laws. Maybe they laugh at freedom—who knows what they are laughing at?" Anis Kidwai 'In Freedom's Shade'

Partition, Vibhajan, Batwara or Takseem – these words changed the destiny of millions. The masses awaited for freedom from the shackles of colonial mighty regime. Undoubtedly, they were granted freedom but along with grave Partition. The British India were divided on the political lines based on religious ideologies. The single colonial landmass of the Indian subcontinent was divided into two nations, on 15th of August, 1947. In a press conference, Mountbatten announced the date of transfer of power on 4th of June, 1947, only 73 days prior to partition without any complete operation or structure of such painful event that affected the lives of millions.

Partition took place among many uncertainties in a situation where violence seemed to be the only certainty. People were separated overnight, friends became enemies, homes became strange places, or to borrow the appropriate phrase from Amitav Ghosh, millions were left "with no home but in memory" (Bhardwaj, p.70). With partition, some 47.5 lakh (4.75 million) refugees migrated to India. The violence, mass migration, refugee camps and rehabilitation centres pictured the

scene of turmoil in the years of 1947-48. Yet, these later words occupied lesser status in what is understood as history because history stopped for most of us when India became independent.

Till very recently, the history of Partition was read essentially as HIS-STORY, with emphasis on men's experiences. Women were seen as small players who did not seem to have distinctive experiences of their own and who simply followed their men's commands, succumbing to them in order to save the 'honour' of their communities (Bhardwaj, p.72). Her unspoken trauma took years to evolve onto surface. It was only in 1980s' when the social history emerged as a discipline. In the recent years, many Social or Subaltern historians along with Feminist historians have started writing down on the plight of women in partition of India. Women hardly had any "written history" despite all attempts at feminist recognition worldwide (Menon ,p.16).The literary representation of women in partition stories prevailed across the decades. Breaking the barriers, the Modern-day writers and historians have traced back the History of Women in partition. The history of women finds new dimension apart from the history of origins and causes. Joan kelly's formulation, "to restore women to history and to restore history to women" (Menon, p.9) reveals that by elimination of one half of mankind, history cannot be written.

If one tries to paint the pain of women, the colours would cry on canvas. The meanings of partition differed to genders. It was tough more men but it was barbaric for women. The glorious independence was gruesome to women. The violence and the bloodshed of millions of ordinary men was termed as independence. The gender violence against women was not only cruel but also brutal and fatal. The fate of Hindus, Muslim, Sikh women were alike. Of Official numbers of abducted women during Partition are 50,000 Muslim women in India and 33,000 Hindu and Sikh women in Pakistan as illustrated by the Abducted Persons' Bill moved in the Indian Parliament on 31stof December 1949 (Menon ,Jisha, p.30).

Women underwent horrifying experiences of abduction, lootings, sexual violence, widowhood,

psychological, emotional strains, rapes, amputation of breasts, forceful conversion, honour killings, and loss of families. In many cases, they had to rebuild new homes and families into alien land with their abductors. Another form of violence which was inflicted upon women was tattooing or branding the private parts of their body with slogans like "Pakistan Zindabad" or "Hindustan Zindabad" (Saxena,p.1257-58). The brutalities of sexual violence also included- parading them naked in sacred spaces like temples, mosques, gurudwaras. Amputation of breasts were another form of violence enacted against women. The doctor at the refugee camp in Jhang testified that "six such cases of chopped breasts were brought to the refugee camp and all of them proved fatal" (Saxena,p.1258). Women were at the receiving end of the violence and men as their perpetrators. Women were objectified during partition as symbols of honours of their communities and religion.

The piles of files in the Indians offices could not register her trauma behind the closed doors. However, both the nations came up with rehabilitation centres for abducted, dislocated and converted women. Various transit camps, relief centres, rehabilitation homes, vocational training centres were set up for this purpose. Concluding by paying tribute to the Women Warriors with the poem of African-American poet, Maya Angelou, in "Still I rise"

Out of the huts of history's shame
I rise
Up from a past that's rooted in pain
I rise
Leaving behind nights of terror and fear
I rise
Into a daybreak that's wondrously clear
I rise…
I rise
I rise (Mukherjee ,p.102)

BIBLIOGRAPHY

1. Ali, R.U. (2009). Muslim Women and Partition of India: A Historiographical Silence. Islamic Studies, 48(3), pp. 425-436. Retrieved from https://www.jstor.org/ stable 20839174
2. Ambedkar, B.R. (1945). Pakistan or Partition of India
   Retrieved from https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.50130

3. Bandyopadhyay, S. (2004). From Plassey to Partition: A History of Modern India

Retrieved from www.archive.org

4. Bhardwaj, A. (2004). Partition of India and Women's Experiences: A Study of Women as Sustainers of Their Families in the Post-Partition Delhi. Social Scientist, 32(5-6), pp. 69-88

Retrieved from https://www.jstor.org/stable/3517994

5. Chand, S.V.S. (2006). Manto's "Open It": Engendering Partition Narratives. Economic and Political Weekly, 41(4), pp. 308-310

Retrieved from https://www.jstor.org/stable/4417725

6. Jassal, S.T and E.B.A (2006). Listening for Echoes: Partition in Three Contexts. Economic and Political Weekly, 41(22), pp.2213-2220

Retrieved from https://www.jstor.org/stable/4418294

7. Krishan, Y. (1983). Mountbatten and the Partition of India. History, 68(222), pp. 22-38

Retrieved from https://www.jstor.org/stable/24418393

8. Menon, J. (2006). Rehearsing the Partition: Gendered Violence in "Aur Kitne Tukde". Feminist Review,(84), pp. 29-47

Retrieved from https://www.jstor.org/stable/30232738

9. Menon, R and K.Bhasin. (1998). Borders and Boundaries: Women in India's Partition, Kali for Women, New Delhi

10. Mukherjee, A. (2012). Reading from Women's Journey through the Debris of Indian Partition in the "Channel Ground of History". Rocky Mountain Review, 66, pp. 93-105

Retrieved from

https://www.jstor.org/stable/10.2307/rockmounrevi.66.93

11. Rau, G.V.S. (1947). The Partition of India(1947)

Retrieved from https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.552963

✦ ✦ ✦

MEN - A FORGOTTEN GENDER

✍ ***Nida Afroz***
B.Ed.(Maths) 1st semester

During the lockdown both of my elder siblings-a sister and a brother were home and working from home. Even though they were working from home they were sloshed with work load and in a fit of exhaustion they once said that they feel like they should quit their respective jobs. To my wonder, even though their feeling and situation was same they were met by totally opposite reactions. My sister was met with sympathy and was suggested to look for a job that is less hectic and meanwhile take some time off it. On the other hand, my brother was asked to toughen up and was reminded that it is man's job to earn a living and a man sitting at home is not only a disgrace to himself but also to his family. And then I heard a pretty common phrase, that every Indian girl is tired of hearing, being said to a man, ***"Log kya kahenge".***

Gender equality in literal sense means giving equal treatment to an individual in all walks of life irrespective of his or her gender. But in reality every time we hear the word gender equality our mind goes straight to injustice towards women in our society and we often forget about the other gender, the forgotten gender, Men. Being a woman myself I am no strange to the plight of women but I believe gender inequality is wrong no matter what gender it affects. Hence, today I will be talking about some of the gender stereotypes that affect the males of our society.

Men don't sit at home

In today's time our society has made peace to some extent with working women. Also, it is very admirable that they realize that the job of a homemaker is not easy either and are respected equally. So basically in today's time a woman has the right to choose whether she wants to pursue a career or be a homemaker but do men have that choice? If a man

says that his wife earns enough to support the household expenses and he would be happier to be a homemaker, will he be given the same respect that a homemaker will get? The answer sadly is **NO**. Society puts a huge pressure on males to be the breadwinner of the family and for that to succeed in life, get a good job etc. and it is very clear from the unemployment rate of this country that not every one of them succeeds in doing that. They often have to leave their passion to get a job, a job that they are not happy at and become depressed. And those who fail to get a job or admission in reputed institutions or keep up with this rat race have difficulty facing that situation too due to high expectations of the parents and society and sometimes even take grave steps like suicide.

Men don't cry

To this day I don't have the answer to the question "who connected crying with masculinity?". It is a natural phenomenon that is meant to get the storm wailing in our mind and heart out in the form of tears. How is it different for men and women? But it is the sad reality of our society that crying is not for men. So how else are men supposed to wail out the grief in their heart and mind. Since men don't cry so they get aggressive, they get violent because they also need to let the storm out and crying was not an option. Or they keep it in their heart and get mentally unstable. Often they also tend to take assistance from alcohol which brings them a whole new set of problems.

Men can drink and smoke

We often talk about how drinking and smoking is connected with a woman's character but for men it just a health hazard. But today the question that arises in my mind is are we doing any favour to them my normalizing drinking and smoking? Young boys are more subjected to peer pressure when it comes to these bad habits than young girls. This brings home a variety of health issues in their future life. There is no wonder that mortality rate of male alcoholics and smokers is much higher than females and this also includes the drinking and driving cases too.

Men are always wrong

Given no previous information if we come across a situation

between a man and a woman, the logic dictates that we give both of them a 50-50 chance but do we really do that? We are always a little biased in favor of the woman if not a lot. We always assume that women are innocent and men are evil but I say they are both human beings and both have a chance to be right and both have the chance to be flawed equally and hence we should not judge them based on their gender but on their actions. A little benefit of the doubt is everyone's right cause even our constitution says "Innocent until proven guilty". This article is not intended to condone the plight of women or to put men on a pedestal. This article is just a different point of view towards gender equality. I believe that there is no such thing as gender superiority and men need women as much as women need men, in fact we all need each other and should be their for each other as human beings and rise above this men and women thing. Men are allowed to drop the tough exterior that the society compels them to put on and be vulnerable and seek help whenever needed and women are strong enough to take care of themselves as well as give support to fellow women and men in their lives and in the world. Through this article my agenda is to get every reader thinking of gender equality in its true sense because most of the time all it takes is a change in thought process to cause drastic changes.

✦✦✦

DISCUSSING THE DISCOMFORT WITH COMFORT IN CLASSROOMS

✍ ***Bibhulina Mishra***
M.Ed., 1st Year
Department of Education

"Who knows, he may grow up to be President someday, unless they hang him first!" -Aunt Polly about Tom Sawyer. (Mark Twain, The Adventures of Tom Sawyer)

On a dewy morning of January 2017; I attended a lecture by American Professor Ellen Handler Spitz on American Classic Adventures of Huckleberry Finn. Before delving into the depths of prejudice, conformity, autocracy, slavery, and freedom; we discussed a newspaper article published in one of the leading dailies of New York. A black boy getting injured over a play date by a scuffle with a White classmate. We all had drawn this conclusion; racism is not over nor the 'N' word.

Cut to a windy afternoon in October 2019. A fine teaching day of my B.Ed. Internship days. I was teaching Constitutional Design to my students of Class 9. When I started explaining verbose terms like Segregation, Apartheid, Racism, I saw the amused smiles and doubts in their eyes. They somewhat accepted the fact that all these are history and we live in better times now. Our times are for the people, of the people, and by the people.

A short leap to a dull, gloomy, hot day in May 2020. "I can't breathe" is non-Covid sufferer's cry. Perhaps the cry of freedom, the constitutional design that I, my students, and thousands of people place faith upon when racism choked 46-year-old African-American George Floyd to death.

Should I be worried about showing false hopes to my students or re-evaluate where our textbooks go wrong in portraying the truth? Why are we not comfortable enough to discuss the discomfort in classrooms? Should our textbooks be more updated than just portraying racism and casteism as things of the past?

A new study has revealed that NCERT books are furthering gender disparity by showing women as weak individuals. The analysis of textbooks of Classes 2 to 4 for Hindi, Maths, English, and Environmental revealed that they encouraged men to do outdoor activities, while women were shown to be confined to domestic spheres.

The textbooks projected women to be ideal for domestic work like cooking and child-rearing. Nearly all money-lenders, shopkeepers, doctors, scientists, and soldiers illustrated for explanatory purposes in the textbooks are men.

The women were portrayed largely as teachers, always clad in saris. Even the animals were spared from this disparity, as most of them were referred to in the masculine. The analysis of class five English textbooks revealed that 56% of the illustrations featured only men and boys, while women were shown in just 20.6%. The remaining diagrams showed both men and women together.

What's surprising? The guidelines that have been set for these textbooks are completely contrary to what is being reflected in reality.

In an interview with the Times Of India, researcher Leclere said, "The guidelines are very gender-progressive, with the objective being to reach 'equality of outcome', and not just 'equality of opportunity. The use of gender-sensitive language is also emphasized. But content in some of these textbooks fails to match this ideal."

The study may have raised concerns over how such demarcation between professions portrayed in textbooks could only reinforce gender stereotypes.

These things are very easily sidelined while discussing in classrooms. Gender stereotypes, Social prejudices are more chapters of

discomfort for teachers to explain in detail. While the chapters on Racism, Gender disparity, Casteism seems difficult topics to coach the students for Social Science teachers; Reproductive Health awareness is another sensitive chapter for Biology teachers. English textbooks of most of the educational boards do not contain any slave narrative classics.

These are some of the major and common topics that seem discomforting for both parents and teachers to discuss in detail with the children. Most of the time, these chapters are 'hush-hush' matters. However, curtailing the chapters as pure discomfort; lead to growing ignorance about reproductive hygiene, the gender struggle between men and women, cyber sexual assaults, and many more. We need to discuss why Tom Sawyer might be hung; than having the freedom and liberty to be President someday, the privilege that comes easily to White netizens.

Winston Churchill said- "History is written by victors". After reading Harriet Stowe, Frederic Douglass to Sharyn Mc Crumb; I can say History is written by powerful literates. The whole Subaltern studies come onto the surface here.

The fact that slave narratives do not simply function as tales of endurance and survival,but utilize a distinctive authorial voice that contributes to their persuasive power; which needs to be discussed in classrooms. As African-American abolitionists, Douglass and Harriet Jacobs felt the dual pressures of remaining true to their slave backgrounds whilst presenting a voice that could gain the attention of and persuade white audiences. Both Douglass and Jacobs address the reader directly at certain points in their narratives, forcing them to imagine the suffering they could endure if they found themselves in the author's position.

As of 21st-century readers, many find these narratives difficult, emotive but compelling reads. Hence students should be made to read and be engaged in discussions of these classics as they provide an unfiltered insight into perhaps the darkest chapter of American history. These narratives better fit to explain the

lingering prejudices in American societies courtesy recent George Floyd's murder.

Information on the reproductive system, human reproduction and related issues, and reproductive health are far from satisfactory and need special attention amongst both students and teachers. The study pointed toward the need for information on the reproductive system, human reproduction, and related issues and reproductive health for the students especially through the curriculum as they form the primary source of knowledge for them which is also easily accessible.

All these topics need to be strengthened by the capacity building of teachers to handle these topics and questions delicately. Textbooks and curriculum are not the 'silver bullets '. Hence, teachers' orientation about these sensitive yet utterly concerning topics and, improving their capacity to talk and explain these topics, within the framework of course-curriculum is highly recommended.

✦ ✦ ✦

I BREATHE BANARAS

✍ ***Indrani Deka***
M.A.(History) 2nd Year

There are few names in my life that brings whole lot of waves of gushing emotions when I hear them. Banaras has been one such name, engulfing the entire spectrum of emotions that I can think of. It's funny how things happen unexpectedly, one single event has so much potential to teach us and change us. Banaras, when I reached there for admission, I was excited to experience the new place, one of the holiest places in India. And all the excitement went down the gutter when I stepped out of hotel room. LOL. Those filthy roads, shabby houses, unmovable traffic and gigantic cows, colloquial hindi curse words had turned down all the buttons inside me. This place assured all the hatred I could have for a place. Within a week I wanted to leave Banaras and come back home. But then the new PG happened, it was a big relief but I was certain "close your eyes and wait for these 2 years to get over asap". However while I was busy loathing every bit of my existence at Banaras, Banaras offered me a few good people and 80 mystic ghats. And that made all the difference to fall in love with the place. I can go on and on about these kind hearted people I'm too lucky to have in my life. But that I guess deserves another dedicated writeup.

Ghats,. From distance, ghats seem the most chaotic place to be, packed with too many dogs barking and cows mooing incoherently but consistently and also all kinds of people. Some having conversations with their friends, some shouting and cursing at each other, some selling rainbow coloured bangles or plastic toys or diyas and flowers, some offering aarti to the river Ganges, while you will see some like me sitting alone quietly doing nothing. With a small kulhar of chai in my hands, as I look around, I see patterns in this chaos. The patterns of desperate needs. The desperate need of forgetting a hard day, need of forgetting a deep loss, need of forgetting the inner chaos, need of

blessing from the mighty Ganges or need of feeling the God closer. Each face I looked at, I saw something of me in them. I could see the vulnerability they had, the insecurities they were trying to get rid of, the hope they were living for, the gratitude and immense faith they had for and on the power of Ganga Mataji. I could connect with everybody on some level. I could simply understand some part of every person I saw and met. I never felt this way before going to Banaras. I never noticed any celebrations at the ghats. And yet ghats were not sad places either. I guess ghats taught everybody to simply enjoy our existence, to let ourself live as a life. Nothing more, nothing less. Sometimes I would see dead bodies passing by. I don't like to see them. They scare me. But since I had been at Ghats so many times, I couldn't keep my eyes from noticing them. The more I saw them, the more I could see them. And each time they reminded me how each of us are here for only certain amount of years. Our time is ticking off. Opportunities running out, regrets piling up. We better live life the way we want to. Sometimes my eyes were too tired to wander around and I would fix my gaze at the ever flowing Ganges. The exquisite blue has endured all kinds of inhuman filthy treatments as well as cherished devotional aarti and faith on her. I feel the mighty river screams out that line from Jojo Rabbit, "Let everything happen to you, beauty and terror", just keep flowing, just keep living. And in between clicking dozens of pictures of Subah-e-Banaras and Shaam-e-Banaras, I fell in love there. And I got my heart broken.

I have cried like a baby for weeks. I have lost my ego, my self respect, peace of mind and myself. AND, I gained all back at the ghats. I did let life happen to me, both beauty and terror. And I learnt to keep on flowing, joyfully. It's not only the ghats that I enjoyed at Banaras. The long strolls around BHU campus, having tea at Limdi's, spending time at Tripling, going to the Central Library, river view from my college and obviously meeting Ayushman Khurana after waiting the entire day are few to name right now. It's strange and funny, how an extrovert like me after living 3 years in a happening place like Delhi actually

felt more at home in Banaras. Leaving Delhi was one of the hardest decisions I had to take. But I am so happy, two years later, that I took this decision. I miss all the fun I had there, house parties, having dinner at 5am, taking night strolls at 3am, going to new places every 2 months and most importantly always being surrounded by 15-20 people. Here, I've few people and I cannot walk out of the house anytime of the night. I am much more restricted in ways I can behave in public. It sounds less fun to everyone and me included. But, I am glad I have this contrasting beautiful life at Banaras. I met a different myself at the ghats. And I like her. Here she prefers to stay with closed ones, she keeps making mistakes and tries to learn from them, she now keeps her herculean ego aside and bows down in-front of those she genuinely loves, she is not looking for new adventure every month and is actually content to be at one place, she loves exploring Banaras ki galiyan and all colours they hold, she has stopped saving for 5 star hotel and finds happiness in 5rs ka chai and coffee. Banaras taught me to see what's important and to look for stability. It's not short clothes and midnight walks or house parties that made me free, it's those 2 hours of silence and loneliness at ghats that brought me closer to myself and in turn more freedom. Now when I step out of my hostel room, the roads don't seem filthy anymore, by-lanes are new conversations and new experiences, people are not shouting anymore, they are laughing and playing too, the cows look simply beautiful, dogs seem cheerful, temples are not irritating crowd and loud bhajans but powerful faith and charming chants. Ghats took out the "me" out of myself and gifted "we" in myself, ghats connected me to the Universe. No matter how flawed and underdeveloped you say Banaras is, I love Banaras. And no matter how far I stay away, I feel Banaras everyday in my skin, I breathe Banaras.

✦ ✦ ✦

LINGUISTIC BARRIERS : A CULTURAL RESET

✍ ***Ushma Jaiswal***
B.Com(Hons.) – Ist Year

India, which is known for its diversified cultures , languages and tradition , has one of the ancient civilization . We, as Indians , often are called as language masters , unlike other countries this country consists of 28 states and 21 languages . Even though , we've numerous cultures and languages to practice , we still give a global impact, as nearly 80% of Indians can speak English.

Barriers in speaking is rare in India . But, this advantage of us giving a competitive edge to countries across the globe often becomes a disadvantage for people in India itself. Sometimes , we forget to protect our 'Indie' culture . Sometimes , people who live in Maharashtra forget to speak 'Marathi' instead of speaking English. Schools, are often categorized as Hindi and English medium. We, trying to give 'English' service forget to practice Indie culture. We're still practicing the command of British rulers from 200 years ago which was later converted as our 'need' . Back then our mother tongue was the only key to find Independence.

Our country is a hub of precious resources , and the reason we're able to exchange these resources , is the fact that we can speak different languages. But, if a situation from 200 to 300 years ago ever happened , like learning only one language and speaking , it will be indeed a cultural reset for us . We will again start embracing our handicraft, pottery and weaving industries . According to great Socialists and Economists , if we've continued the handicraft and pottery industries , situations like unemployment and downfall in economy never would've been happened . In fact, we would've been able to launch our own brand as we're expertized in this. And, business would have been easy as languages are our forte.

Therefore, it is great that our country is a linguistic master , it opens up for almost every country , people here gives global impact. But, we should take examples from countries like South Korea where only 1% of citizens speak English , but today is successful in building a huge export industry . Not only this , due to 'Hallyu' wave (spread of Korean culture) people are now listening to Korean pop and watching Korean dramas . So, its good that our country doesn't have any linguistic barrier , but ignoring the authenticity of our own culture can vanish our beliefs.

✦ ✦ ✦

THE ART OF LOVE

✍ ***Sruti Bhaumik***
English Hons. Ist Year

Love should be supreme like that of Radha Krishna,
They have supreme love , yet remain separated ;
Do everything you want ,but not with ego nor lust,
Let it be just for the sake of love ;

Let it be completely filled with passion ,humility and devotion
Life without love is like :
Flowers without fragrance
Body without soul

Let every rhythm of the flute provoke your passion towards your love .
Let every person be attracted by the beauty of one's soul ;
And not of the materialistic world ,
Something that's not real doesn't exist for long .
Love is a grace of purity and divinity of eternity,

Let your soul cherish the moments and make it memorable forever.

✦ ✦ ✦

THE BULLET TRAIN SYNDROME

✍ ***Saumya***
B.Ed.(Mathematics)

The statement that a bullet train is "the wish and dream of every Indian that India runs a bullet train as early as possible" was made by the railway minister D.V. Sadananda Gowda in his budget speech of 8 July 2014. Really? To be frank, the average Indian is more likely to dream about a train that runs on time. It is joke for those people who belongs to lower middle and poor class. Economic class people already have so many facilities. For privileged travellers, there have been major improvements: internet bookings, SMS enquiry services, tatkal quotas, food plazas, and a dozen of priority trains (not only the old Rajdhani but also Shatabdis, Durontos, Yuvas, and the oddly named Garib Rath). If you have money, the Indian Railways is great fun, bullet or no bullet. But the lesser mortal who travels without reservation is exactly where she was thirty-five years ago: she has to queue for up to an hour to buy a ticket, there is no functional board to tell her where or when the train is likely to arrive, the enquiry counter is jammed, and more often than not the train is so packed that boarding it is a feat of acrobatics.

If the focus were on the convenience of ordinary passengers rather than national prestige (at the cost of Rs 60,000 crores per bullet train), big improvements would be possible within a few weeks. Train delays are now tracked to the minute on the net – is anyone using this data to ease the bottlenecks? The queuing system at ticket counters is a disgrace. A single snake queue leading to multiple counters, with railings on each side to prevent leapfrogging, would work wonders. That's how it works in many airports – why not railway stations?

Catering is another sad song of the Indian Railways. In the good old days you could get a safe and sound puri-sabzi anywhere for a few rupees,

aside from seasonal goodies (cucumber, mangoes, guavas, jamun . . .) from a steady stream of local vendors. Now food contractors have taken over, and often kicked out the barefoot vendors. They sell mainly branded products, from biscuits to water bottle. In textbook fashion, they segment the market and make money by catering to the well-off. Not only is puri-sabzi off the shelf, so are cheap glucose biscuits, because stocking fancy cream biscuits is more profitable. In many stations, there is literally nothing to eat for the ordinary person – whether aam aadmi or aam mahila.

Lastly, I want to say that bullet train is not beneficient for our country. We can't copy western country as our situation is different from them. Although Japan is ready to give loan with minimum interest, land will be ours and we are not in that situation that we have free land.

✦ ✦ ✦

"LIFE IS A LONG JOURNEY BETWEEN HUMAN BEING AND BEING HUMANE."

✍ ***Pooja Singh***
M.Ed. 4th Semester

'Human' is a biological species whereas the word 'humane' refers to the positive human traits like kindness, love, sympathy and mercy. The life of a human being starts just when he or she takes birth. When a baby comes in this world he or she is like a "Tabula Rasa" or a blank slate but as they grow month and month, years after years, they learn the basic skills of life and human values. It is these values imbibed during journey of life that converts him or her from mere human being to a being humane.

Presence of a high standard of psychological power, to speak fluently, coherently and awareness and responsiveness towards one's surrounding are some points which differentiates a human being from other animals. But, one can be aware to his or her surroundings only when he or she will be filled up with positive emotions. Willingness to respect the existence of others, ability to understand the sufferings and misfortunes of others and putting a civilising effect on others make human humane. But these qualities are endeavours which demand the best in people to be achieved.

It is rare to find a human being who is compassionate, kind and full of sympathy by birth. Cultivating any virtue will take many years of hard work to bring it to practice or usually remains a life-long effort, since the world is highly dynamic and characterised by sweeping changes which force human being to err and it is this nature of anthropoid which makes a human being far short from being humane.

But, on the other side, there are some great souls like Lord Buddha,

Mahavira who have raised beyond notion of 'I' to form a universal 'We' to bind the whole humanity in a single thread. But, their journey from a 'Common Being' to 'Transcendental Being' is not an easy one. This journey was full of various sensible steps. Firstly, we should take cognizance of our actions which should not intrude on another person's respectful life. Secondly, we should try to instil peace in the community with responsibility, maturity, experience and wisdom.

We must understand the positive value of every being and respect it and the moment when we will acknowledge the sense of 'Natural Balance' in this universe, we will transform ourselves from human being to being humane in an easy manner. But this transitory phase remains to continue throughout the whole life and can be accomplished at any stage of life. This is how we can say that life is a journey from human being to being humane.

To quote Leo Tolstoy- "The sole meaning of life is to serve humanity."

✦ ✦ ✦

SHE'S OUR PRIDE, SHE'S NATURE

✍ ***Sruti Bhaumik***
English Hons. Ist Year

Pain shapes a woman into a warrior,
Behind every beautiful thing ;
There's some kind of pain !
She's a queen, her soul resembles royalty ;
Let her roots go deep down into the soil ,
And bloom into a beautiful flower.
Yes ,she's strong ; let her be the thunder to the evils,
Let her be remembered for who she is ,not for who she was born .
Let her not fear the fire,rather let her be the fire ;
An aspiring soul which men fear .
Let her nourish the power of the universe,
Let her be the most powerful destruction
Let her know being alone isn't dangerous ;
But being with wrong company is !
Let her turn into an evergreen tree and realize her self worth.
Let her fix the broken parts herself
Above all let her be the heroine of her own life ;
And not tame herself with prejudices !
Yes she's a woman ,and she portrays the vibrant hues of nature .
Let's not make her weak ,she's definitely one of a kind.

✦ ✦ ✦

MODERN FEMINISM HORROR THAN HALLOWEENS

✍ ***Rashmi Rani***

Initially, feminism stands for equal right and opportunities given to all the genders of this planet, that not only include woman but all the minorities who leg behind in the race of evolution of thoughts, irrespective of caste, creed, sex, religion etc.

Feminist movement started in 1960s shedding light on domestic voilence, equality among all the genders, especially of colour, sexual harassment etc. Several women herself have taken step to be equal in society. Among these Gloria Steinem was one of the well-known feminist who created a path for others feminist to walk on her footsteps in hope of transmitting the message to whole world for changing the system of inequalities of women everywhere;particularly those without freedom of choice.

But today feminism had taken different shape with different ideology, some more extreme than other.

Since before US Presidential Campaign last year, feminist came out in support of the first women to run for President of United State, because the man who ran against was considered to be sexist. Numbers of women came out with rally and show strong opposition and raise voice against this sexist society. Yet shocking she won the election. This made the feminist angry and hostile. Their viewpoint become radical and spread like fire, leaving the trail of bitter words for those who disagree for them. This made the topic of feminism even more controversy as International Woman Day approach last month.

If we have a glance on our past, it give us more surprising picture of feminists who fought for their rights and to get equal opportunity as men in every field. For

example 'Burning Bra' movement started in 1968 in the month of September in which women announced the movement and begin burning their bras and underpants in 'Freedom Trash Can'. Initially, around 100 women took part in this movement and raise their voice on various issues where women were not recognize as equal as men.

In this way, since from time immemorial, women are struggling all around the world to get recognition in her own society. And today, feminism become worse than before. In spite of this several women has shown courage to ask questions on freedom and choices for women.

One of them Malala Yousuf Zai, is a female Pakistani activist who raise her voice for female education. In her effort she had to face a lot and she was even shot along with two other in a school bus by cruel Pakistani Taliban. At the time she was struggling for her life, supported by almost whole world. Ultimately she live and become Nobel-prize winner.

Like Malala, all the stories does not have happy ending, at least not in India. If we look at Bhawanri Devi case, it stunned us and the people who show courage to raise voice against injustice. She is an Indian social worker from Bhateri district of Rajasthan who was gangraped in 1992 by men preventing a child marriage in their family.

Similarly, there were several women from India like Aka Mahadevi, Savitribai Phule, Tarabai Sindhe and many more who raises voice against the patriarchal society and rules and restrictions made only for women which are very extreme and bound them within the wall of so called limit.

In India effect of feminism is seen worse than other country because of male dominating society. Here, boys are taught to be braver and stranger and girls to be gentle and softer. Especially this is deep rooted in middle class families who not allow their girls to dream high and suggest them to come back home before dark but not so for boys.

In case, if any girl has been raped, then she is blame for wearing scanty dress. But how for this, this

fact is true, one must need to know- One of the survey conducted by a group of youth in which they collected the clothes of rape victime wore at the time. They found maximum girls were wearing salwar-kurta or kurti; it means fully covered dress according to so called traditional culture. This survey denies the myth of scanty dress of victim for this crime; and this is true too. So, in spite of asking the girls to come back home before evening, why not one tell the boys to stay at home since evening and let the girls to hang out late night.

Similarly, in case of working couple, why the responsibility of nurturing the baby is only assigned to mother not father, even it said men are stronger than women.

Feminism doesn't means 'Antimen' or 'Against men'. In real, it is all about equality of women along with men. Therefore, the day when men will flush out their ego and begin to think about the women not behind or under him but to be with him then this world will become a beautiful place to love on and not only for women but for all the creatures including men even trans-genders. All this shows feminism is not alien for any particular country, but it is universal topic because women empowerment is common for almost all the country across the world.

✦ ✦ ✦

FROZEN LIFE

✍ ***Sweta Kumari***

Far away from the sky , I herad someone's cry,
Barren lands and mirthful roads gave me hope to have a sight
People from Graveyard , tried to have a talk with me,
Wanted to convey something secret, it was Latin for me.
It was midnight and birds were still flying,
They have forgotten the construction process and rest at night?
Sky filled with innumerable light,
Made my destination easy but difficult People's lives.
Vehicles without driver but having passengers inside,
Come and go, as if the vehicles haven't read Cartography.
A bald maiden dressed as a bride, set her newly journey,
With the help of Bier and strong hope inside.
A mad woman with flute singing,
"World is dying or it's a transformation of
Worst into new kind,
Almighty solve my puzzled mind".
Lost in my way, unable to find that cry,
Was it my inner soul , who was crying?
That wanted to free from hunger, loneliness and invisible mugger?
Was it a vision or it a dream?
Let's hope it as dream and enjoy our solitude lives.

✦ ✦ ✦

CARBON FOOTPRINT

✍ ***Shareen Ather***
Bcom. Hon. Ist Yaer

The term "Carbon Footprint" has very little to do with drawings or the footsteps we make in the sand.The term is a metaphor for the way how our activities creates an impact on the resources of the planet.Carbon Footprint basically relates to the impact we are creating on our planet by the utilisation of resources.

If it is the responsibility of every country to protect its citizens from external and internal threats, shouldn't the fight against climate change be equally important? With increasing extreme weather events and threats of global warming, should we not prepare for climate change on a war footing?

Carbon Footprint estimates day to day activities and significantly contributes to the overall carbon emissions going into the atmosphere. The combined effects of all individuals carbon emission is enormous hence there is a need to examine personal daily routine in order to determine the co2 generation. We all participate in releasing the carbon emissions and leaving our carbon footprints on the planet.

Everything we do from breathing to throwing away a piece of gum has a direct impact on the planet's health and our environment overall. Signs of illness of planet can be detected anytime and required rigorous measures and steps can be taken in order to overcome this.

Carbon emission have increased to an alarming state. Our actions can either cure the illness or make it worse than before. The main influences on carbon footprint include population, economic output and carbon intensity of an economy. Cars, motorcycles, airplanes uses fossil fuels to propel them which are mined deep within the earth. This causes production of humongous amount of waste gases including 'methane' and 'carbon dioxide'.

Energy application at home and also in thermal power plant in order of generation of electricity is one of the significant contributor to carbon emission and climate change too. India despite of being fastest growing economy the country emits around 3 giga tonnes of greenhouse gases each year and is also the third largest emitter of co2.

In order to slow down or cure the problem from its roots we must strive toward reducing these carbon footprint emissions on our individual's ground.

For starters we can do simple yet effective things such as unplugging the appliances if not in use, using public transport, cycling once or twice a week. These measures not only decrease future problems but also reduces the serious health problems such as severe heart diseases chronic obesity etc.

India is also taking initiatives in order to reduce carbon emissions.

And made a commitment to generate 175 gigawatts renewable energy by 2022. Country is also aiming to reduce the carbon footprint by 30- 35 percent.

Climate change is a real problem and we are entering into massive extinction.

It is the time to stand, raise our voices and there is no harm In taking proactive measures to ensure our fleet isn't causing harm than necessary. It is detrimental for the environment and contributes in a significant manner toward our resource depletion.

Climate change is life threatening ACT BEFORE ITS TOO LATE!

✦ ✦ ✦

RAM SETU

✍ ***Anchal Pandey***
BA 3rd year, 6th semester

Ramayan live as a Epic tale of victory of good over ill. But this battle would never have been fought had lord Ram and his Vanar-sena could'nt cross the sea and reach Lanka.

Lanka, today's Sri Lanka, is an island. It was impossible to reach this island without a land connection. The legend says that the army of Vanaras built a bridge for everyone to cross over.

Thousands of years later space images taken by NASA reveal a mysterious ancient bridge in the Park Strait between India and Sri Lanka.

Ramayan says that yantra or mechanical devices were used by vanaras to transport and pile tree; then huge boulders and finally smaller stones to create a causeway.

It took five days and 10 million vanaras under the supervision of architects Neil and Null to build the bridge. The dimension of the bridge when it was constructed was 100 yojan in length and 10 yojan in breadth, making it a ratio of 10:1.

The bridge from Dhanushkoti in India to the Talcumannar in Sri Lanka as measured in present times is approximately 35 kms in length and 3.5 kms in breadth an exact ratio of 10:1.

Evern today some floating stones are found on the coastal regions of Rameshwaram. Science has not been able to explain this phenomena so for, the study of oceanography suggests that Ram-Setu is more than some thousands years old, the carbon dating of the beaches near the Dhanushkoti sink with the date of Ramayan.

✦ ✦ ✦

IMPORTANCE OF FINANCIAL INDEPENDENCE FOR A WOMAN

✍ ***Shareen Ather***
Bcom. Hon. Ist Yaer

Gone were the days when women was just a part of society and were restricted from entering or participating into businesses and was also discouraged from taking up jobs. For generations women were restricted from entering into family's financial affairs and workforce. Outdated stereotypes were present there which considered interference of women is non- influential. They were not even acknowledged about the details of family's wealth and framework governing assets and finances. And this formed a question on women's capabilities i.e. they are not good in managing money related matters and all this resulted in problems like gender gap or dangerous disparity.

As a result most money related matters were managed by male dominant members of the society. As the barriers of discrimination are being torn down and we are witnessing women excelling in areas like arts, technology, sports, governance to pursuing the professions of their choice from winning the world with beauty grace to landing in space. But when it comes to GROUND REALITY financial independence among them is still missing.

Factors like self doubting, overthinking, self consciousness may halt a women to reach the point of becoming self independent and financial stable. The female labour participation in INDIA has decreased to 24.8 2020 from 34% in 2016. And also the study claims that out of 153 countries, India is the only country where gender gap is larger than political gap.

As they say "Give a woman a dollar and she can put it to good use". "Teach her about how money works and she can change the world"

An educated well trained women has the self confidence, skills as well as intelligence to understand the need and become an ideal leader of the society.

Women with high level of financial literacy can adds value and become unique engines of financial growth in the society.

Financially independent women not only can contributes to the everyday expenses but also can meet financial goals of a business. This also increases one's self worth, level of confidence which is necessary in this era where gender equality is getting worse. Having money at her disposal helps her in taking strong decisions whenever she is in crucial period of life. A country's GDP can also get increased through this. She can also take out herself from a toxic unworthy marriage and is helpful in account of domestic violence too.

Financial independence allows a women's voice to be heard in the crowd. In order to make our world a better place and remove serious problems like poverty, gender gap, child marriages. Educating, empowering, uplifting and making a women financially independent is needed.

✦✦✦

THAT DEAD TREE

✍ ***Sweta Kumari***

Birds, Angels, Priests come and go
Talking of that dead tree
A tree that has human being qualities
Attired in kurtas as well as in sarees.
Preserve fast in morning and preach sermon at every time.
I still remember her last song,
That's about virgin tree and cheated by a man in disguise
Her house is Haunted.
Went there last night
To have some oxygen bottle
And to save the universe.
The whole pathway I chanted only,
Jay Hanuman Jay Hanuman,
I am of 21 but very scary inside,
It's because of Ghost stories of childhood time.
That tree's voice was more melodious than a child,
Welcomed me the best ever in my whole life time
Came to an agreement
She'll supply O2 , more than the quantity of Pacific Ocean
and we human being have to plant only one tree per year.
Brought a train full of oxygen,
And supplied in hospital,
Innumerable people being saved.
After recovery they performed the ceremonial event,
To thanks that tree, who has given a new life,
People having stone hearted murder that tree
It was the only way to thanks from their side.
Dead soul, come and go
Talking of that DEAD TREE .

✦✦✦

KUSHINAGAR

✍ ***Amisha Tibrewal***
B.A arts 3rd year

Kushinagar, a district in Uttar Pradesh identical with the village Kasia, one of the major Budhhist pilgrimage centres because it is the place where Lord Buddha is believed to have entered Mahaparinirvana (death). The present kushinagar is identified with kusavati(in the pre-buddha period) and kushinara (in the post Buddha period). Kushinara was the capitals of mallas which was one of the sixteen mahajanpadas of the 6th century B.C.E. It was near the Hiranyavati River that Buddha took his last breath and was cremated at the Ramabhar stupa.

Major attractions of Kushinagar

The Mahaparinirvana temple, dates back to the 5th century, and is famous for the reclining statue of Lord Buddha, which is 6.10 meters long. This statue represents his death. This statue was excavated 1876. The Nirvana Stupa is situated to the east of the Mahaparinirvana temple. This huge Stupa was excavated by Carllel in 1867, underneath which was found a copper vessel 2.74 meters high with Brahmi insciptions. This stupa is of ultimate importance to the Buddhist as it is believed that it contains Buddha's relics. The Mathakuar Shrine is situated about 400 yards away from the Mahaparinirvana temple. This shrine is famous for the black stone Buddha statue in Bhumi Sparsha Mudra. It is believed that Lord Buddha delivered his last sermon here. Ramabhar Stupa, measuring a height of 49 feet, is the place where the Lord Buddha was cremated.

This Stupa is mentioned as Mukut-Bandhan Vihar in ancient Buddhist transcripts. The Japanese Temple is famous for the Buddha idol made of eight metals which was built by

Atago Isshin World Buddhist Cultural Association of Japan. At the Kushinagar Museum, there are 248 excavated ancient objects which are exhibited to the public. The Buddha Vihar, otherwise known as Myanmar Buddha Vihar, is the first Monastery in Kushinagar. The Meditation Park, Birla Temple, Chinese Temple, the International Buddha Trust, the Wat Thai temple are other important attractions. A visit to Kushinagar will not be complete without visiting the Mahaparinirvana Temple and Nirvana, stupa which are closely associated with Lord Buddha's death.

BEING TO BECOMING

✍ *Manjari Shukla*

Be the limitless sky,
And
Check out the
Entrance and exit
Of thoughts
As clouds.

They are coming and going,
Frowning and floating,
And still are
Untouched by the sky.

Rumi said that
You are not the drop in
The ocean
But
Ocean in the drop

Every touch of the cosmos
That you feel
Is typically spiritual,

It's not your body
That feels,
It's your soul
That let's you feel

The body can be
Annihilated,
But the soul survives.
It was, it is and it will
Always thrive.

You are boundless and free,
And
This freedom is experienced
In every single breath you take.

Cherish the moments
Of your existence,
For they are going
To define
Who you will become
In the years to come.
Try being
A good one.

✦ ✦ ✦

HUMAN MYSTERIES

✍ ***Kumari Anupriya***
B.A. 3rd year

Knowing past , predicting histories
Ever tried knowing your own (human) mysteries
Which is already solved &termed as prehistory
Based on bones, tools ,potteries
Called evidences
Full of various mysteries.
Evidences full of mysteries
Re read once ,twice ,thrice
And many more times
By humans who are pulled towards
Human histories filled with mysteries called archeologist,
Oh they believe on evidences
Not just stories
But digging ,excavating and exploring.
Mysteries already been solved termed as prehistory
Divided in ages called
Paleo, meso, neo, chalcolithic.
Evolving from monkies as Darwin claimed
Being mocked upon his theories again and again
Not knowing of what how to gain,
Crawling on hands and legs
To hunchbacked man.
Experimenting with games of games
Named trial and error
With nature and themselves.
Hunchbacked to uplifted man
The posture that was not that bad
Expansion of their brain asking them to experiment

The coming of fire
By rubbing of the pebble
For their food, shelter and humanish desires,
Or the stones tools of shapes and sizes to dig ,kill,or may be stich.
Necessities being the goddess of inventions
asking them for new direction
Oh that was the wheel added to the carts
or may be just an art !?
That
Let's you change your paths.
Development with continuation
Was all that's known
With various evidences being shown
Being tame and taming was the another feature known added to the
Late phases of humans.
Signs, art ,and painting on the rocks of the caves
Reciting their creative urges ?
Stories they wanted to say?
Or just decorating their houses ?
Left behind those evidences
Showing their own existence
But what of the thoughts that they danced upon ?
May be need to searched .

✦ ✦ ✦

ROCK ART

✍ ***Shimon Prakash***
BA- III Year ARTS
AIHC & Arch. (hons.)

Rock Art is the earliest attempt of human being to depict their natural world symbolically. These are found all over the world and have attracted not only scholars but also tourists in large numbers. In India there are more than 3000 rock Art. India has seen vast growth and development in Rock Art, beginning in the form of Rock art in Prehistoric time to Ajanta murals in historic period as the mature form of it.

India's first painted Rock Shelter in fact anywhere in the world was discovered in U.P. at Sohagighat in Kaimur hills, Mirzapur near Varanasi in 1867-68 by A.C.L. Carlleyl & Cockburn. Since then myriad of painted Rock Shelters were discovered in India. In 1957 archaeologist V.S. Wakankar noticed Bhimbetka rock out of a train window & went to explore it & this is how the magnificent rock art site of Bhimbetka was discovered.

Rock art are found in Rock Shelters as the walls and ceiling of Rock shelter provide surface for the art. These are generally located in narrow Gorges of waterfall or hill ranges, they present breathtaking vistas of the surrounding landscape with its gnarled and twisted trees, boulders and rocks in fantastic shades of colours and streams flowing through land.

The colour used for painting are mostly different shades of Ochre or Red other colours include yellow, white, green. Most of the painting specially of early age are red in colour . Colours were made from minerals which were grounded and then mixed with water and some other substances like animal fat, marrow etc. red colour was made out of hematite or iron oxide, white from limestone and green maybe from green chalcedony.

Earliest evidence of Rock art found from upper Paleolithic age theme was primitive and simple and contained different motifs or symbols like spiral, concentric circles, honeycomb structure, figures of

animal and figures of human in S-pattern. Rock art of Mesolithic age were smaller in size but large in numbers there were depiction of stick like male figure adorned with headgear, bulky female figure, animals with bulky figure and pattern drawn inside their body. Various scene of their life were also depicted like hunting scene in which people of hunting groups were armed with Spears, pointed sticks, bow & arrow, harpoon etc. Depictions of dancing scene, fishing scene & everyday lifestyles including depiction of children as jumping & playing and many Rock Shelters have impression of hands.

Later in Neo-chalcolithic Age their were depiction of agriculture scene, family scene, processional scene these show transition in Man's subsistence. Other than these rock art were found in the form of Engraving & cupules. Evidence of Rock art are found from almost all over India namely there are 642 Rock shelter in Bhimbetka and nearly 400 of them have rock Art, recently researchers have discovered Fossil of earliest known living animal Dickinsonia on the roof of the rock shelter, where as Kharwar,Jaora, Kathotia & Lakhjoar also have evidences of Rock Art.

Vindhyan & Kaimur range are very rich in Rock Art. Rock art in the district of Chandauli, Mirzapur, Sonbhadra are amidst of waterfalls ,bush jungles, Fossil forest & rich in wild life.

Thus Rock art act as an informative source in the study of Pre- Historic life ,its beliefs & cult. The vast corpus of Rock Art available in India is much more than a thing of beauty.

✦ ✦ ✦

PATNA KALAM PAINTING STYLE

✍ ***Surbhi Singh***
BA BA 3rd Year
AIHC & arch (hons)

The Mughal rule in India has influenced the social, cultural, political and economic lifestyle of Indian people. But the area which mostly influenced was art, architecture and culture. As far as painting is concerned, Jahangir's reign was the golden era of Mughal paintings. Combining the Persian style with the Indian traditional style they introduced a new way of painting.

Many Indian School of paintings were flourished afterwards and they were heavily influenced by Mughal paintings. One among these was Patna school of paintings or Patna Kalam or Company painting. Patna Kalam was an offshoot of Mughal painting flourished during the early 18th to mid-20th century in Bihar. The principal centres were Patna, Danapur and Aarah. Patna Kalam was world's first independent School of painting which dealt exclusively with the commoner and his Lifestyle also help Patna Kalam painting gain in popularity.

The painters of Patna Kalam were settled in the area of Deewan mohalla, Lodo Katra and Machharhatta in Patna and by 1770 the style was firmly established. Some features of Patna Kalam paintings:

- Miniature were the primary paintings and these were very simple, lucid and proportionate, while retaining the grace of the Mughal style, Patna Kalam decided to remain simplistic in nature.
- Patna Kalam has clear influence of the Mughal paintings and Pahadi paintings due to its roots in them. Also, therein influence of Western as Calcutta was the next nearest market which was called as 'London of the East'. Hence the painting shows rare fusion of the native and foreign elements.

- One of the most important characteristics of Patna Kalam is that usually they do not paint any landscape, foreground or background.
- The paintings are painted straight away with the brush without using the pencil to delineate the contours of the picture. This technique was commonly known as kajli seahi.

Some famous painters of Patna Kalam where Sevak ram (1770 - 1830), Hulas-Lal (1785-1875), Jairam Das, Fakir Chand, Jhumak Lal, Nityanand Lal, Tunni Lal, Shiv Lal, Mahadeo Lal, Shyam Bihari Lal, etc. Nisar Mendi was popular for portraits and landscapes, while Hulas Lal used his natural stick figures as the material for organic rhythm.

Among the last painter of Patna Kalam was Ishwari Prasad Verma, Radha Mohan Babu who left no attempt to make this painting school live for long. He was the founder of Patna art school, which started in a single room on the Govind Mitra road in Patna and blossomed into the government school of art and craft(currently) in a large building near Patna museum.

The Patna Kalam faced competition from the Madhubani paintings which is marketed professionally both at home and abroad. This is the most unfortunate things about the Patna Kalam that like the world famous Madhubani paintings it has not received its due share of acknowledgement despite of that many believe that this painting was far superior to the more popular Mithila paintings.

✦ ✦ ✦

SONBHADRA : ENERGY CAPITAL OF INDIA

✍ ***Suridhi Chaturvedi***

The second largest district by area of Uttar Pradesh, ' Sonbhadra' is the only district in India which borders four states namely Madhya Pradesh to the west, Chattisgarh to the south, Jharkhand in the south-east and Bihar to the north-east. It is an Industrial zone and it has much bauxite, limestone, coal, gold, etc. It is called the ' Energy Capital of India' because there are so many power plants.

Sonbhadra lies between the Vindhya Range and the Kaimur Hills in North India. Situated at the confluence of Son river and Rihand river, it has many prehistoric sties that offers immerse historic and cultural insight into the bygone era, courtesy the several ancient monuments, forts and buildings that dot the city. The district also has one of the biggest remains of pre-Cambrian fossils, known as 'Salkhan Fossil Park' or ' Sonbhadra Fossil Park'. The fossils here are said to date back to the Proterozoic period, which means that they are more then 1,400 million years old. The fossils found are algae and stromatolites types of fossils. Canadian geologist H.J. Hoffman was impressed by the fossils, and remarked that he had not seen such beautiful and clear fossils anywhere else in the world.

The Northern Vindhyas have the greatest number of rock shelters with care paintings in North India. Most of the art ranges from the Mesolithic to the Heliolithic Age. Sonbhadra district has preserved these ancient rock shelters and archaeologists still refer to it as the 'rock art hub of Uttar Pradesh'. The cave paintings depict scenes of hunting, war, festivals, dance etc. which reflect the tribal culture of the region, and there are communities still living in the hills of Sonbhadra including the Gond, Chero, Buksa, Kharwar, etc.

The 5th century Vijaygarh fort is among the most important attraction here. Built by the Kol king, it is widely known for its exquisite rock carvings, inscriptions and cave

paintings. The fort has its perennial fond of which there are at least four inside the fact. Miran Sagar and Ram Sarovar are two important ones. Vijayfort was of the first forts in North India. In the East India Company's possession, Hastings created a base and a temporary residence at the nearby fort of Chunar, around 90 Km away.

'Chandrakanta', an epic fantasy novel written by Devaki Nandan Khatri - popular Hindi writer, in 1988 revolver around the forts of Vijaygarh, Naugarh and Chunargarh in the Mirzapur–Sonbhadra region. Chandrakanta, the protagonist of the novel, was the princess of Vijaygarh who fell in love with Prince Kumar Virendra Singh of Naugarh. The novel is full of ta lism and other supernatural elements.

Other forts worth a visit are the Naugarh fort, which was built by the Kashi King but now server as a small guest house for government dignitaries, and the iconic Agori fort, surrounded by three rivers on all sides.

There are natural waterfalls in the regions and some rather prominent religious sites too.

The southern region of Sonbhadra is referred to as the 'Energy Capital of India'. This region has many electrical power stations around Govind Ballabh Pant sagar. NTPC has three coal based thermal power-plants. This region has three cement factories, one of the biggest aluminium plants a carbon plant, a chemical factory and an hub of India which generate 11000 MW with plans to reach 20000 MW. The whole country is benefitting from this region.

We can clearly say that Sonbhadra is not only the energy capital of India rather a cultural hub of India which glorifies past and is also prominent in present.

✦✦✦

REMEMBER ME?

✍ ***Riya Ghosh***
BA Arts French Hons
1st year

Dear Universe,
I am Earth, once most serene planet,
The one spinning around a giant star in the solar system.
I was believed to have the best aura,
So, you decided to nurture humans on me,
Hope you remember me now?
But, ever since then you overlooked my existence.
And these humans here are misusing my services at their best.
They cut down trees and put me on fire,
Destroying my realm, they make me tremble in ire;
They make me suffer and alter my health,
Polluting my air, they choke my breath.
Besides, it wrenches my heart seeing them in grief.
Their tears, their bloods, stings on my body like a pointed leaf.
Certainly, they are paying off for their deeds,
But, isn't it enough for now?
The hatred, the cries,
The struggle that strives,
Aren't they enough for now?
I hope you'll acknowledge us now,
I hope you'll feel our misery now,
And I hope you'll mend us now.
With love,
Earth.

✦ ✦ ✦

THE DUSKY RIDE

✍ ***Riya Ghosh***
BA Arts French Hons
1st year

Between delusion and realism,
Is the youth passing by,
Stones and pebbles on a side,
And on the other there's a painted sky;
Sometimes judged, sometimes compared,
Driven into the worldly lies;
Being thin makes him skinny,
Gained some weight?
Now he is oversize.
If he cries, he is fragile,
A man full of disguise;
If he's quiet, he is tame,
The one with no prize;
Impressing family, impressing friends,
The real one inside dies,
Staying at home makes him tedious,
Walking around with friends?
Oh! He is always high.
Filled with agony and a anxious mind,
The youth today still wants to fly,
In a sky filled with life and hope,
Where there's no one to spy.

✦ ✦ ✦

INTRODUCTION : SHAKESPEARE IN INDIA.

✍ ***Pushpita Majumdar***
B.ed I Year, I Semester

Shakespeare is a product of Renaissance, which wasn't a nation centric phenomenon and hence it didn't make Shakespeare or his work nation centric. His work is not based on local knowledge but on human experience and hence it has been relatable to the audience over the centuries.

Shakespeare's works came to India around the 1700s with the building of the Calcutta Theatre (1774) under the 'civilizing mission' of the East India Company. With the implementation of Lord Macaulay's 'Minutes on Indian Education', colleges were set up in various places across India, promoting the study of English texts, either in translation or in the original English language. One such college was Fort William in Calcutta, where a British official named Claude Monckton translated *The Tempest* in Bengali in 1809. This is the first known translation of Shakespeare into any Indian Language. Shakespeare was officially included in the Indian curriculum in 1857.

Shakespeare's plays slowly started to be translated into local languages and performed with the much needed digressions in setting, costume, make-up and dialogues. Some famous stage adaptations are PiyaBerupiya (a nautanki style adaptation of *Twelfth Night*), Kamdev ka Apna Basant Ritu ka sapna (*A Midsummer's Night Dream* in Chattisgari culture), etc. Many other cultural adaptations followed which included Indian theatre and dance forms like Kathakali (pioneered by Sadanam Balakrishnan) and Jatra Shakespeare (Pioneered by Utpal Dutt).

It did not take long for Bollywood to come up with their versions of Shakespeare's works and there have been commendable works like Khoon ka Khoon, Angoor, Do Dooni Chaar, Ram Leela and the Vishal Bhardwaj's Trilogy: Omkara, Maqbool and Haider.

An alternative history of the development of Indian cinemas

through its negotiations with Shakespeare can be shown by focusing on the inter-textual relationships between Shakespearean theatre, regional cinema, performance traditions and literary histories in India. The purpose is not to catalog examples of Shakespearean influence but to analyze the interplay of the aesthetic, historical, socio-political, and theoretical contexts in which Indian language films have turned to Shakespeare and to what purpose.

Cultural Materialism and Shakespeare:

Shakespeare was being translated and performed in various parts of the world even before there was a term associated with it; defined by Raymond Williams as Cultural Materialism. Cultural materialists deal with specific historical documents and attempt to analyze and recreate the zeitgeist of a particular moment in history.

In other words, Cultural Materialism is a process of literary criticism that places texts in material, that is socio political or historical to show that canonical texts (like Shakespeare or Austen) are bound up with a repressive, dominant ideology, yet they also provide scope for dissidence. It explains cultural similarities and differences as well and shows models for cultural change within a societal framework.

Shakespeare's plays are not original; they have various sources as Shakespeare is said to have been a well-read man. Some of the sources are Giovanni Boccaccio's *'Decameron'* (Source for All's *well that ends well* and The *Two Gentlemen of Verona*), Saxo Gramaticus', 'Gesta Danorum' (Source for Hamlet) and Raphael Holinshed's 'Holinshed's Chronicles' (Source for Henry IV— VIII, *King Lear and Macbeth*).

Since Shakespeare's sources were so vastly different and spanned across many empires and their cultures, it made his plays the most culturally adaptive. Hence, Shakespeare's plays have been adapted and performed across cultures, to portray political and social issues plaguing the society during their time.

Haider (2014):

Haider is a modern-day adaptation of William Shakespeare's tragedy Hamlet and also an

adaptation of Basharat Peer's memoir Curfewed Night. It is set amidst the insurgency-hit Kashmir of 1995. Haider (Adapted name for Hamlet), returns to Kashmir at the peak of the conflict to seek answers about his father's disappearance and ends up being tugged into the politics of the state.

Instead of showing the royal background of *Hamlet*, Haider's father, Hilal Meer (Adapted name for King Hamlet) has been portrayed as a doctor, who harbors a terrorist group leader in his house and performs surgery on him. Following the shootout and his disappearance, his wife Ghazala (Adapted name for Gertrude), consorts with his brother Khurram (Adapted name for Claudius) much to the disbelief and disappointment of Haider.

He soon learns from a separatist group member named Roohdaar that his father was killed by Khurram. Roohdaar says that Haider must take revenge of his father's death. The rest of the story follows the original plot until Khurram realizes that Haider knows about his crimes. He tries to corrupt Haider by saying that Roohdar killed his father, resulting in the famous dilemma of Haider.

Towards the end, it is revealed that Ghazala is also involved in her husband's death because she unknowingly confided about Hilal's association with the terrorist group to Khurram, who was an informer of the Indian army with political ambitions.

The story ends like it is supposed to; with the death of everyone Haider loves. Arshia commits suicide after knowing that her father Pervez (Polonius) was killed by Haider. Ghazala too kills herself along with Khurram's men, using a suicide vest. Towards the end, Khurram, gravely injured from the explosion, asks Haider to kill him and end his suffering but Haider recollects his mother's words about revenge leading to more revenge. He leaves Khurram to die on his own.

Cultural Materialism in the setting of Haider:

Haider is Vishal Bhardwaj's third attempt to map William Shakespeare's texts, characters and plotting patterns for India's social and political realities. The adaptation was made to portray the political intrigue and history of Kashmir. Haider

weaves Shakespeare into a short history of Kashmir's problems over the past two decades. Haider also shows how the naked repression of the Indian military politicizes family jealousies and drives the educated youth to militancy

"It was the political turmoil and the 25 years of tragedy of Kashmir that compelled me. Our way of looking at Kashmir has either been cosmetic — only for shooting songs — or rhetoric, where we show a man in a phiran, holding a Kalashnikov. Haider is the first film where we see Kashmir from the inside. "

— Bhardwaj on setting Haider in Kashmir (in an interview with The Indian Express)

Other Cultural adaptations in Haider:

* There were sections of the 'To be or not to be' speech that was translated directly in Hindi as 'Main rahoon ki main nahin'. Further, new soliloquies were created to convey Hamlet's madness and the veiled political satire in it. This was brought in when Haider with his head shaved, dressed in torn and shabby clothes, ranting on a traffic roundabout in Srinagar, reading out the excerpt of the Armed Forces Special Powers Act.

* Sumit Kaul, who played the character of one of the Salmans (Rosencrantz and Guildenstern), was involved in training the Kashmiri accent of the main leads.He taught the nuances of the language especially when it translates into English or Hindi.

* The mysterious militant Roohdaar stands in for the King of Denmark's ghost, remembering his experiences in the notorious prison cells where thousands of Kashmiris have languished and continue to. The digression from the original plot was made because supernatural elements like the appearance of a ghost might not have been received well by a modern audience.

* As per the story of Hamlet, an Oedipus Complex exists that draws Hamlet towards his mother Gertrude that could have been interpreted both at a physical and psychological level, however, Bhardwaj kept this reference subtle as the target audience was predominantly Indian.

* Dolly Ahluwalia, who designed the costumes quoted, "Somewhere along the way, Ghazala's husband

disappears and she marries his brother who is wealthier than him and this change in marital status is explained through richer colors and fabrics. " She added that her real challenge was exploring the psyche of the character Haider through colors, textures and cuts. For the costumes seen in climax portions, she also quoted, 'Against that white snow backdrop I stuck to black and reds to bring out the cold of the human mind through the cold snow and the death of romance in blood red hues".

* Poetry, through visuals (by Cinematographer Pankaj Kumar) and words by Faiz Ahmed Faiz is quoted throughout the film.

* The sounds of the song Bismil, which is the remarkable remake of the 'play within a play', employs Bollywood's handy tool of songs. Its sounds resemble Kashmiri folk songs and also Pashto. Gulzaar penned down the lyrics using a lot of urdu words. Puppetry was also used in the song for added effect of horror and awe. The song also employs the techniques of Bhand Pather — the folk theatre of Kashmir, which is a diminishing form in present day Kashmir.

Conclusion:

The text of Hamlet has not only been transformed into a film like Haider but has also been adapted into other movies and plays in Hindi such as Khoon — E — Nahak (Murder most foul) in 1928 by Dada Athawale. In 1935, it was adapted into Khoon ka Khoon by Sohrab Modi. In 1954, Hamlet by Kishore Sahu, which is said to be the most accurate adaptation of the play, was produced. By placing Hamlet in an Indian context culturally, the Bard of Avon has been demystified and a post-colonial approach has been taken to familiarize Shakespeare to an Indian audience by adding Indian folk culture and other Asian cultural elements, thus showing that with the approach of cultural materialism we can take foreign concepts and make them our own.

✦ ✦ ✦

INFORMAL VISIT TO K - TRAIL

✍ ***Nandini Prajapati***
B.Ed. 4th semester

Our Dept. of Education VCW had organised informal visit to K trail for the students of B.Ed. and M.Ed. on 30th March, 2022. The founder of Vasanta College for Women, J Krishnamurti used to walk on that trail for enjoying sunrise and sunset that's why it is called "K-trail". We were very lucky that we got a chance to walk on that same trail.

On our way we saw beautiful river Ganga, on which our college is situated. There was greenery everywhere it gave us the vibes of jungle trip. All the different and diverse plants, herbs, trees were growing and expanding without any restrictions.Lots of colourful flowers pink, purple, yellow, white, red, orange and many more made our mood colourful. I just wanted to lose myself in the beauty of the nature. Path were fully covered with dry leaves and some colourful dried flower petals highlighted the importance of change. Just like a young baby there were foliages , the colour of the young leaves and the dried leaves were almost the same from broom red signifying the cycle, beautifully. Young leaves are flexible than the old leaves and that's the important things to learn in the life "being flexible". When we walked on the dry leaves that sound was awesome. There was also a bamboo, arch shaped that attracted everyone. Flowing Ganga river, greenery, colours and people made whole hike awesome. We walked together, we eat together, we helped each other and sometime dance in between that made our small trip memorable and we also did lot of photography.

Conclusion:

It was very pleasant moment for all of us as we got a chance to interact with each other. There was also informal talk between teachers and students and walking through nature made us feel that inner peace.

✦ ✦ ✦

ROLE OF LANGUAGE IN EDUCATION FROM THE PERSPECTIVE OF NEP 2020

✍ ***Gargi Sircar***

B. Ed. Science Group, First Semester

After a span of 34 years, the Government of India introduced the New Education Policy 2020 with the promise to meet the aspirational needs of a young population, with a vision to make them future ready, and prepare them to step confidently into the world arena. With one eye on harnessing the demographic dividend, the policy attempts to modernize and indigenise the existing education system. Among the explicitly mentioned aims of the policy, the overarching goals that stand out are, one, to develop the foundational and critical capacities of an individual and two, to instill in her a sense of pride and appreciation of the Indian culture, heritage, and diversity, and develop an understanding of local needs and challenges.

The NEP highlights language as one of the means to realize the stated goals. This emphasis is evidenced from the fact that the word 'language' is used 206 times is the policy document.

With respect to building foundational capacity, since various research studies suggest that an individual's capacity to understand new concepts is the greatest when it is delivered in her mother tongue or home language, the policy prescribes the use of the same as the medium of instruction until grade 5 or extended to grade 8 and beyond, wherever possible. It is understandable that a new concept that a child learns at school is reinforced at home and community where the same is put into practice. For instance, in a Hindi speaking region, a child learns the concept of 'adhayi' and 'dedh' in context of money at school and confidently uses the same at the local market. It is also easier for her to later extend that same concept to denote time as well. It is not hard to imagine the awkwardness and confusion of a child, who has learnt these concepts only in English, encounters when trying to function in a Hindi- speaking locality.

The policy recognizes the role of language as an entity that encapsulates the psychological, social, cultural and political aspects of its speakers and functions as a repository of traditional knowledge, in addition to being a means of communication. In trying to inculcate pride in heritage, promote national unity and conserve language diversity, the policy encourages the learning of three languages, where at least two are native Indian languages.

Debate over the language related provisions in NEP

After the notification of the NEP in July 2020, some doubts and deficiencies have been pointed out. Some of these are obvious concerns regarding implementation of the policy guidelines since education is a concurrent list subject, while others turn the spotlight on the longstanding unresolved issues over language. Some of these are discussed below.

1. Academic burden to students

It is argued that requiring children to learn three languages from the age of three years is burdensome. While the importance of learning mother tongue/regional language and English is undeniable, the relevance of inclusion of a second Indian language is questionable. Most children who learn three languages would rarely find the occasion to use this knowledge in their adult life. Further, when emphasis is laid on including contemporary subjects like coding, sustainability, in addition to vocational crafts and conventional subjects, it is left to the imagination whether the child will be able to do justice to any of these.

Contrary to the claims of academic burden, research studies support the view that children of the age 2-8 years have the natural capacity to learn and reach native speaker proficiency for multiple languages. In contrast to mostly monolingual societies like in America or Europe, multilingualism is a way of life in India. Among linguists, India is cited as the chief example of a multilingual society where people effortlessly switch to various languages to function in different spheres of activity. For instance, a person may speak Bengali at home, English at workplace, watch Hindi films for entertainment and use Sanskrit or Arabic for religious purposes. The benefits of multilingualism on cognitive development are an established fact.

The learning of minimum of two of Indian languages lets a child read literature of local Indian authors and is naturally made aware of realities and concerns of the Indian society. This makes her sensitive to India's local challenges and needs and makes her better adapted to function as an adult. Such awareness may later spark need-based innovations and India-centric solutions. Moreover, the goal of education is to help an individual purposefully serve the society and fluency in the local language best supports this role. Take the case of a young person from the Hindi belt posted as a probationary officer of a public sector bank in a village in Karnataka. It is apparent that the knowledge of local language is not just an advantage for survival but essential to perform her duties. Similarly, a doctor even if English educated has to communicate and counsel her patients in a local language. Most would agree that transactions in English have a shroud of formality and aloofness attached to it and can never compare to warmth and friendliness of native tongues.

2. Shortage of trained teachers and quality study material

Dearth of trained and capable teachers is a problem that has plagued the education system since the Independence. The proposed emphasis on mother tongue as medium of instruction creates the need for teachers who can teach conventional subjects (e.g. mathematics and science) in a mother tongue. Additionally, the three-language formula creates need for bilingual language teachers. For example, a Hindi language teacher in Tamil speaking region needs to have a fair command over Tamil to reach out to her students. Furthermore, lack of quality textbooks and study materials in various mother tongues is a reality. Also, considerable resources are required to make available a fully multilingual education system, for example, for authoring new books, translation, publication, training, etc. and some argue that this highlights misplaced priorities in a developing economy.

The NEP acknowledges the shortage of trained teachers and quality study materials in local languages. Measures like merit-based scholarships to attract talent to teaching profession, development of professional standards for teachers to ensure competency, 4-year integrated course for a more involved teacher education, and changes in

recruitment, deployment, transfer, salary and promotion rules to motivate and empower teachers have been proposed. The policy suggests hiring of teachers to school complexes to provide better exposure and sharing of best practices among teachers. It is proposed that teachers will be hired locally as far as possible to assist children to learn in their local language. Production of quality affordable textbooks in regional languages is prioritized and philanthropic partnerships to develop high quality supplementary material have been encouraged in the policy. Whereas certain core material of national level will remain common to all textbooks, thestates are accorded liberty to include components with local flavor. It is hoped that with increased availability of smartphones and Internet in all households, technological innovations and Edutech platforms will help democratize the learning process.

3. Denial of importance of English

It is argued that while advocating promotion of mother tongue as medium of instruction is research based, there is a clear denial of importance of English in current scenario. English is perceived as the language of global communication, of science and technology, and of trade and commerce. A child from a young age is conscious of the fact that an ability to speak in English instantly accords a higher status in society. Employers consider knowledge of English among the top three skills for recruitment and English-speaking population is the strength driving the growth in international trade, especially the IT sector. Owing to this English-advantage, the demand for English medium education among parents in even low-income groups and rural areas is understandable. Therefore, relegating English to an optional subject category may further disadvantage the rural youth and the marginalized whose lack of exposure to English will leave their talent and ambitions unrecognized.

Although mother tongue as a medium of instruction has been stressed in the policy, the study of English as a language has not been discouraged. It is widely accepted that a second language can be learnt easily using a first language as a base by forming connections and correlations. Hence, fluency in English may be developed without it necessarily being the medium of instruction and the states bear the

responsibility to ensure that English is taught well in all schools. The phrase "wherever possible" has accorded considerable latitude to the state governments in implementation of the policy in letter and spirit. There may be cases where schools in urban areas maintain the status quo. But, in rural and semi-urban areas, the policy affords great opportunity to impart knowledge and skills in a language familiar to students, build up their confidence and provide level playing field in various competitive exams. Moreover, promotion of Indian languages and conservation of linguistic diversity has been a long-standing demand and need in the country. UNESCO has categorized 192 languages in the India as either vulnerable or endangered, while 5 languages (Ahim, Andro, Rangkas, Sengmai, Toicha) are already extinct. Ten languages have less than 100 speakers across the country. Currently, only 20 Indian languages are used as medium of instruction in various states, The NEP proposes that states may vary the medium of instruction according to local community so that all languages spoken in a state find space to develop and flourish, eventually becoming part of all private and public interactions. It is true that there is no market in place yet where knowledge of native language can result in job opportunities or can guarantee better career prospects. However, it is believed that the current push to native languages in education sector can create a ripple effect and build an enabling ecosystem for these languages to take on more functions. In this context, it is welcome news that 14 engineering colleges in eight states have started engineering courses in five Indian languages-Hindi, Tamil, Telegu, Marathi and Bengali. A tool has also been developed for the translation of engineering courses into 11 Indian languages. AICTE has permitted engineering colleges to offer B.Tech.programmes in 11 regional languages.

4. Undermining the role of English as a link language

The NEP, by emphasizing native languages and sidelining English, ignores the relative importance ofEnglish as link language. This risks rekindling the debates of which language is worthy of designated as the national language of India that unifies the whole country. Certain sections contend that the NEP might encourage a backdoor push to Hindi

in non-Hindi states. Although the Constitution had envisioned to phase out the use of English in this role but it is yet to be realized. In a country with more than 1, 600 mother tongues, a person, say from the northeastern states, navigates with ease in any other state in India owing to common signboards being in English. Since the pre-Independence days, English has served as a language of administration unifying the country. It is equally distant from all Indian languages and receives the least resistance as the link language. Neither Hindi nor any of the other regional language has been able to step up to this responsibility. While economic reasons have bolstered the spread of English, factors like political calculations, fear of imposition of Hindi and discrimination against various regional, minority and tribal languages have prevented any Indian language from challenging English as a link language.

The proponents of the language provisions assert that language diversity is the pride of India and symbolizes our cultural ethos of peaceful co-existence and respect for different mother tongues and cultures. In spite of the linguistic diversity, communication between people from Kashmir to Kanyakumari thrives unimpaired because India is not a mosaic of monolingual populations. Multilingualism is natural and common to Indians. Echoing this reality, the framers of the Indian Constitution refrained from imposing a single language on all. 'One language-one nation' is a western and imperial concept. Especially in an era of technology where an app can identify text in an image and translate it in real time, the need for a link language to unify a country seems redundant. There is a tendency among some divisive forces to create Hindi versus regional languages hostility. However, for the sake of integrity of the country, it is important to view this issue not as the supremacy of Hindi or regional languages but as an opportunity for the mutual growth and coexistence of Hindi and regional languages.

Conclusion:

Language constitutes an integral part of a person's and a nation's identity. It encompasses the entirety of aspirations, needs, knowledge, customs, and all concepts its speakers consider valuable, accumulated over the years of its existence. This is one of the reasons why a lot of words or ideas do not

yield to translation. An Englishman, who identifies an area of wildlife as 'woodland' or a place to find wood, must have been struck speechless when he saw a tropical explosion of life, and had no choice but to borrow a local word 'jungle' to describe what he saw. Language is not just words and grammar but the most concrete expression of the culture and the worldview of it speakers. Simple catchphrase like 'sarve bhavantu sukhinaha' is not mere words but encapsulates the breadth and depth of thought of our ancestors- wellbeing is wished for not only of my family or of my clan and not just limited to humans but for all life. From this standpoint, language in itself is a knowledge system and that is why extinction of a language is considered a loss for all humanity.

India since time immemorial has been a land where multiple languages have thrived or survived simultaneously. Rarely are there cases of conflict among native languages where there was an active decimation of a language. On the contrary, one finds that languages of even invaders and occupiers have been assimilated with the native languages and the people. This versatility and receptivity afforded by our multilingual background is a strength that needs to be embraced without reservations and used as a tool to fuel growth.

It is not that native Indian languages lack the capability to articulate scientific information or modern ideas, but apathy, neglect, and discrimination have perpetuated a sense of inferiority toward them. What begins as a harmless use of a foreign language to acquire knowledge gradually builds up into a misconception that all great ideas worthy of study or emulation originate in the west because the Indian viewpoint and traditional knowledge, which exists in native languages, was never introduced or made accessible. Isn't this westward-looking tendency the reason that English educated imminent scientists of the day turned to hybrid wheat varieties developed in the US to solve the food crisis in India but couldn't care to examine the Indian varieties that could present solutions or be troubled to know the ecological importance of 1, 04, 000 varieties of rice that went extinct due to the green revolution? It is ironic that the Indian society traditionally had a rice-based diet rather than one based on wheat. This absence of Indian viewpoint

points to the subtle correlation between use of foreign language as medium of instruction and discrediting of indigenous culture and knowledge. Perhaps Rishi Aurobindo recognized the problem best when he wrote "But our educated class has become so unfamiliar with the deeper knowledge of their forefathers that it has to be translated to modern European terms before they can understand it. For it is the European alone that are real to them and the great thoughts of Indian thought seem to be mere metaphors, allegories and mystic parables. So well has British education done its fatal denationalizing work in India," in Karmayogin (1909).

When a child is educated in home language or mother tongue to make sense of the world around her, she develops clarity of thought and concepts as well as a natural understanding of local needs and concerns. It negates the view that education relevant to the current times can only be acquired in a foreign language that is English. Education in mother tongue engenders pride in the fact that the native language and traditional knowledge are equipped to meet challenges of a fast developing country. This eventually paves the way to innovations and inventions that are 'by', 'for' and 'of the people of India, reducing the reliance on or blind reverence of western technology and ideas.

It is hoped that the push to native languages to acquire and disseminate knowledge would culminate in mainstreaming of traditional knowledge systems of India. Once the perception of inadequacy and backwardness around native tongues dissipates, learning in India can become truly independent oflanguage. Our country cannot plan to become a knowledge superpower or generate original ideas on the back of borrowed or bought concepts. The study of English and other foreign languages can be emphasized to the extent that it provides global understanding. NEP 2020 envisions the role of languages in education as a means to transform young Indians into global citizens but keeping their feet firmly planted in Indian-ness.

✦ ✦ ✦

DEAR PAPA...

✍ ***Nausheen Fatima***
M.Ed. (Final)

They say you're not alive
Deep down I know you cannot die
For a man who has never rested,
They say that you're now resting in peace.
I know that you never rest.

Not a single hour passes without your thought
Each moment is barren like a sunk ship in rot,

I feel your warmth in every belonging of yours,
You were just here how could you be gone?
For you promised your arrival before the dawn.

As you said in one of my strangest dreams
It is just the heart that fails,
Person does not die,
Life slowly trails.
Here, I stand testimony that you live in me.
You cannot die.

✦✦✦

FEAR OR FATE

✍ ***Kumari Kajal Sharma***
B.Ed. (4th Semester)

I have fright of eventual subjugation,

This would destroy the nation.

I don't know whether this is angst or strait

But we have to calibrate.

What is fate, what is in the future slate?

It dismays whole countries and state.

The chain of living and non-living is breaking our chain and plunging date by date.

We are locked through gate,

But remember, we are sanguine mate,

In contrast, we should not be late.

So try to not only disseminate but also alleviate.

✦✦✦

DESIRE

✍ ***EdKalyani Kumari***
B.Ed. (LANGUAGE GROUP)

Only One Desire in my Heart
When I Feel myself desolate
Stop everything, leave finite Joy
Decided to go your solemn gate
In the search of ecstatic illimited

Are you Omnipresent? Sometimes I think
Will you listen to my Tears' Sound?
Will your Heart accept me?
Will you forgive my Sin?

Your Greatness is Incomparable
To Anyone I Heard
My Inner Faith said that
You surely understand My Soul's Word

Why I make my eyes pain
In Impercipient knowledge
For whom we are Impassive
Without Satisfaction, Without Pleasant Gain

Now I Find My Emotions Intellectual
That Happiness I was Unaware Of
Selfish World shows me Path
All in gloom things are Terrestrial

We should Open Our Eyes as Well
No One will be With Us
Forever Except Almighty

✦ ✦ ✦

TSUNAMI

✍ ***Riya Ghosh***
BA Arts French Hons
1st year

It's 5 a. m.
I stand in the gallery, misty-eyed,
Watching the rain pouring down,
Millions of thoughts race in my mind,
As the wind moves with a greater velocity,
My heart and soul groans with fear,
As I see the lightning buzzin' around,
The odious sound haunts my ear,
When the thunder hits the ground,
Tears roll down my cheeks,
As the raindrop falls on face,
My heartbeat sneaks,
With the wind in speed,
The waves are deep,
Alike the one in the sky,
The night didn't sleep,
Neither did I.
They say,
It's a cyclone outside,
Perhaps, a tsunami inside.

A PAINTER AND A POET

✍ ***Shivani Gupta***
BA IInd Year, Eng. Hons.

It's strange
The relation between you and me,
You sit there with a brush in your hand
I with a pen.
You try to find motivation in what lies ahead
I too have bizarre ideas,
Your expression changes
Quite a few times;
My head going through
Thousand of thoughts.
One time you are satisfied
Other time you sigh in restlessness,
I watch you
It feels same
Same when I fail to write
You stare at the blank sheet
My notebook is still white too.
You wanted to paint a masterpiece today
I traveled in search of words,
The poetry was left unfinished
The painting still to be painted.
On a different day;
You will again pick up your brush
I will frame my thoughts too.
On a different day;
You again will be a painter
And I a poet among few.

✦✦✦

THE MOON

✍ ***Shivani Gupta***
BA IInd Year, Eng. Hons.

Shall I write a poem about the moon too?
About how it carries the lineage of hopeless romantics;
About how it has been the witness of thousands of stories
that were either celebrated or left unfinished,
About how many times it was referred to as the symbol
of unrequited love.
Of bright silver, of metallic gray
Of imperishable promises, of loneliness,
The moonlight that filters;
A silent chaos
A raging tranquility.
The moon that is the part of the same sky under you and
me,
Shall I too write a poem about the moon?
That shines brighter on my side!

✦✦✦

EDUCATION CRISIS DURING COVID-19 PERIOD

✍ ***Mansi Raizada***
M.Ed. (Set.-I)

In this entire universe, human beings are the most important creatures. Education is a tool that helps in refining the intelligence of human beings in diverse ways. Therefore, education is considered an important asset for grooming individuals' life as a whole. The COVID-l9 pandemic affected the entire world in almost every sector. On one hand, when the economy of every nation was affected due to the COVID- 19 crisis, on the other hand, education was also badly affected since gatherings were not allowed therefore schools remained closed for a long time.

In India, the government took initiatives to educate the students through online mode and schools tried their best to educate the students through online teaching but poor infrastructure, poor Internet connectivity, technical glitches, lack of experience among teachers and students in handling smartphones and devices, scarcity of smartphones and devices badly affected the teaching mechanism as a whole. Several scholars believe that classroom teaching is far better than online teaching due to the aforesaid reasons. Moreover, lack of teacher-student interaction, boredom created due to long sitting hours before the computer screen irregularity and indiscipline are other factors that were witnessed during the COVID-l9 pandemic crisis.

Last but not the least,the online examination system also deteriorated the level of education. This pandemic has shown us a mirror of inefficiency and insufficiency which lies in our education system and needs to be addressed at every level of education.

✦ ✦ ✦

MY DISTORTED MUSE

✍ ***Shivani Gupta***
B.A., IInd Year

I sit here with my bizarre ideas looking far beyond the sea

The waves hit the shore and the wind echoes its rage

The seagulls flap their wings and dive into the sea,

Comes out sometimes with a fish in mouth other time just trying again.

The bench is empty on which am sitting

The children return home after making the sand castles;

The waves destroys each of them one by one marking that nothing remains forever,

It eves as the last bunch of people passes by some of them, planning their dinner on the way.

I sit here in vague looking at the waves and the sand beneath my feet starts getting cold,

I felt myself lost, unattached from the world that was heading home behind me;

Has it always been like this since the beginning?

I kept asking myself questions which were never answered.

My sense which was blocked with past history that had left scars on my heart;

I felt my existence falling apart as I sat there motionless

I sat there as if I were waiting for something, something that was going to happen soon,

And then I heard a faint voice coming from the back I turned found no one.

Again it happened it felt like someone was approaching,

It was her.

Her face gleaming with a smile, her eyes bright, her foots as if were running towards me;

Few moments and she stood infront of me saying "Let's go home, it's getting cold".

I stood paralyzed as if I was just imagining things, shook my head she was still there

She laughed and asked why I looked surprised?

Wasn't I supposed to?
She took my hand and asked me to follow her
Next moment I knew I was running with her,
Heading out as if she was pulling me out, out from my viciousness.
We were speeding my feet chasing with hers
She looked back at me her short hair flowing in the air
She was smiling and so was I.
I smiled with her as if she was an escape from my grieving heart, an escape where I could be myself,
She felt a place where I could always go to
She felt a part of me which still wanted to be happy,
She felt like my younger self who was carefree
She felt home to whom I was returning.

✦ ✦ ✦

HISTORY OF EDUCATION IN VARANASI

✍ ***Shivangi Maurya***
B.A.1st semester, English Hons.

Varanasi, having the title of one of the oldest cities of world has always been famous for its jems — packed streets, 100 years old temples, peaceful sunset at ghats and the sacred river Ganga. This city has emerged as the cultural capital of India. Kashi is a perfect place to notice the cultural amalgamation of old beliefs and new customs. The kind of vibe this city gives is one in a million, something that is not to be described in words but to be felt with the five senses. Except of being the base of worship and spirituality it is an epicenter for music, art and entertainment. And above all, the way this city has been producing scholars in all the various fields is overwhelming. In various literatures, Varanasi is described as 'A Sacred Religious City' but we can not limit its importance till a temple's threshold.

Varanasi is one the four medieval centers of higher education in India. From subject like medicines to Vedas, languages like Sanskrit to Urdu, Varanasi had always provided a shelter to all its guests. From the start of the world and the beginning of civilization, Varanasi has been a center of attraction for scholars from home as well as from abroad. The fact that Sanskrit language of languages was famous and widely known among the scholars.

SkandmahapuraPuran, a book with 100 chapters mentions about Varanasi and this section is referred as KashiKhanda. Buddhist texts like Jataka tails many a times starts with referring to Varanasi as long time ago, in the city of Kashi. . . " Varanasi has a long list of famous personalities in its credit. From Kabir Das in 15th century to Girjia Devi in 20th century.From texts like 'Ramcharitmanas' of Tush Das to 'Premjogini' of BhartenduHarishchandra, Varanasi had it all. Varanasi is the birthplace of the Hindi literature that we know today. This reflects the literary value of this city. Education is a word with very broad meaning,it not only

focuses on literature but also to music, art and entertainment. With no doubt, we can say that Varanasi has provided us with fine examples of each aspect of education. The second Prime Minister of India, LalBahadurShastri taught us to respect both 'jawan' and 'kisan' at the same time Rani Lakshmi Bai, famous for revolutionary movement of 1857 showed the real meaning of women empowerment. Think about the overpowering combination of melodious voice of Girjia Devi and fine steps of Sitara Devi, two classical gems of India.

The history of education in Varanasi did not start with a big hall packed with students rather it was just about few teachers and their 4-14 pupils. The present Varanasi is both similar and different from the past one. Similar, in the flow of culture, tradition, beliefs and knowledge, different in terms of how this flow is occurring.The small houses of teachers turned into huge lecture halls, book shelves turned into enormous libraries, subject turned into department and school and half of the population of this city turned into scholars. Sarnath, a place famous for Gautam Buddha is also known for its literary history. It was the place where the first sermon of Buddha with his 5 disciples happened. Sampuranand Sanskrit - Vishwavidyalaya, an institute totally devoted to the studies of Sanskrit was established in 1791. With around 6 facilities and more than 1200 Sanskrit medium schools, the university has its branches in 8 states of India. Banaras Hindu University established in 1916 by Pandit Madan Mohan Malaviya is one of the 10 public universities that is declared as an 'Institute of Eminence'. This institute established with a motto of 'Vidyaya'mritamanute' (knowledge imparts immorality) is one of the largest residential university in Asia with over 30000 students residing in its campus. Being one of the student of this university I can proudly say that this place is not just huge in area or crowd but also magnificent in terms of knowledge. Every educational institute of this city either in a narrow street or in an area spread over a large area share an unwritten history that no one knows about. Either a whole college or a just a department, small or big, new or old, every bit of this city has been producing a youth not just with

textual knowledge but also with high morals and ethics.

This city has the oldest universities with modern parameters, a city acting as an umbrella for educational institutions. Here in Varanasi an overage man sitting on a nukkad with all torn clothes, long beards, cracked goggles is enough to tell you about all those hidden knowledge that will you never find in any book. Mark Twain once wrote about Varanasi- "Benaras is older than history, older than tradition, older even than legend and looks twice as old as all of them put together". The flow of knowledge here is like flow of River Ganga, flowing and making everyone virtuous since the genesis of world.

✦ ✦ ✦

SEPTEMBER TO SPRING

✍ ***Riya Ghosh***
BA Arts French Hons
1st year

The garden of God is starving for rain,
The flowers have shriveled and the leaves turned pale,
Even the night turned darker, seeing them groan in pain;
But the demons wish to destroy the estate would sooner fail,
And all their labor would turn in vain;
As the flowers will blossom and the leaves will hail,
Cause after every autumn there is spring again.

✦ ✦ ✦

THOSE WERE THE DAYS

✍ ***Tripti Anand***
B.A., 1st Year (Eng. Hons.)

when we were
not running behind
our dreams to chase.
For our one stupid mistake,
we would find
ten other nonsense ways
to escape,
And then,
After a sigh of relief.
narrating the whole story
to our parents
in a hope
to get praise,
Hahah! Butwho knew
that praise would turn
intoa mess
as we had to listen:
Oh! Those were the days
when we were
full of energies and unstoppable craze,
Imitating our teachers
and
mocking at our friends,
Without worrying about
they'll be upset
Or
how they'll react.
Oh! Those were the days,
Childhood was
one of the
lovable phase
whichisnow
lost somewhere
in the life's race,
I wish I could
just flip back
to the pages
of those days,
where I was carefree
and
full of faith.

✦✦✦

WOMAN IS GOD'S BEST CREATION

✍ ***Mohini Gupta***
M.Ed. (Sem.-I)

"Bring woman ahead and remove gender inequality."

When God created man, he also created woman. The world 'women' encompass the word 'man', she shows a man what love and care, sharing and sacrificing are,all about the origin of child is the mother and she is a woman it is not set to nothing that the hand that rocks the cradle rules the worldin the apron string of a woman is hidden the great power which can make a paradise on earth. Undoubtedly, woman is an magnificent creature - a power of benevolence and tolerance, a protector and a provider, an embodiment of love and affection, an epitome of integrity and understanding —all wrapped in one. She is 'Shraddha', the quintessence of fortitude, the grihalaksmi, the honour and fortune of the home. In Indian mythology, woman is divine, holy and pure. Divinities Saraswati (the Goddess of learning), Parvati (the Goddess of Power) and Lakshmi (the Goddess of wealth) are worshipped by fervent devotees all over the country. Even the Rig Veda places women on a high pedestal of sublimity. Yatra naryastu poojyante ramante tatra devata. (Where woman are respected, there dwell God.)

Ironically, they who constitute one half of the world and without whose presence the survival of the world is unimaginable, have been going through all sorts of trauma and atrocities? Why is the desire of son so strong than daughters, since their births are treated as a second class citizen? Why is there no news of man beating or of female infanticide? How come that is the women who are molested and teased, and not men?

Millions of women are in low pay, low status, they work with no proper prospects of pension or care in their old age. In nations like UK too, women in law, management, medicine, education are all too often paid notably less than men for work of similar nature as though women's economic need are lowest. Sexual

harassment is one of the worst attacks on a woman's right of equal opportunities especially in countries of theformer Soviet Union and in countries where customary laws hold powerful sway.

For the father of nation, Mahatma Gandhi, "man and woman were equal except as had been, made by nature and can be seen with human eye. "To call a woman on a weaker sex is a libel,it is man's injustice to woman. Wife is not the slave of her husband, but his companion and helpmate, an equal partner in all joys and sorrows-as free as the husband to choose her own path''. The Late Indian Prime Minister, Indira Gandhi had remarked -l don't think that any society can progress If half of its members do not have equal opportunity and their talent and capabilities are ignored.

It is not that there hasn't been an upheaval in the world of women. In fact many women have strived to break free of all shackles, whereby redefying the concept of 'woman', they have made their own rules and developed themselves In other words, they fought for what they believed was right. There are examples galore where women have come out in flying colours in their respective fields, brought laurels and got accolades from the whole world. According to Rabindranath Tagore, "Woman is God's Best Creation', she adds beauty and charm to every aspect of life. Emotional, affectionate, caring and yet resolute, a woman is the perennial source of inspiration for man in the journey of life. It has been reiterated time and again that behind the success of every man is woman.

✦✦✦

PLANTS AND WE

✍ ***Avani Pandey***
1st Year, B.Com. (Hons.)

Sitting here in the corridor, watching the gardener taking care of the plants, made me realize how similar we, social beings and plants are.

Plants, when they are seeds, are planted enough inside the soil. It is so that they can absorb sufficient nutrients and water, and can come out of the soil when the right time comes. Similarly, we also spend the first nine months of our life inside our mother's womb. Here, we get everything necessary for our growth.

When the plant is in the process of growing, the gardener trims and ties them. It is for them to take a beautiful shape and stay strong at the same time. Our parents do the same, don't they? When we are teenagers, they restrict us from doing certain things and teach us every time. They forbade us to do things, they think, is wrong for us. Just like the gardener knows the right amount of water needed by the plant, parents know how much care a child needs.

No one in this world would be happier to see the plant give beautiful flowers and fruits than the gardener itself. The gardener has faith from the beginning that the plant will turn out to be just like he thought and wanted. Our parents do not have any ill intention when they try to tame us. All they want is to see us grow and bloom into a beautiful human being.

Imagine, what would happen if the plant refuses to take all that the gardener offers? Will it still turn out to be just as healthy and beautiful, as it would under the gardener's care? No, no one can grow alone in this world. Our parents hold same significance in our life, if not more, as the gardener holds in a plant's life. What we need is to have positive mindset to understand their reasoning.

T.P. Chia has rightly quoted, "Parental love is the only love that is truly selfless, unconditional and forgiving".

✦✦✦

WOMEN EDUCATION IN INDIA

✍ ***Pragati***
M.A.,1st Year (Eng.)

Female Education in India has been an urgent need of the new era. We can not hope for a developed nation without proper education of the women of the country. Women play very important role in the progress of a family, society and country. In order to make democracy successful in the country, women education is necessary together with the men. Educated women are the real source of happiness in the family, society and country. It is very truly said that educating a man educatie a man only however educating a women educate whole family; and thus whole nation a day. A women performs role of many characters throughout her life such as a daughter, sister, wife and mother. Before being involved in any relationship; first she a free citizen is of independent country the and has all rights like man.

They have rights to get proper perform education to perform better in all areas of life.

✦ ✦ ✦

PERSONAL BRAND

✍ ***Swarti Verma***
B.Com. 1st year

Brand yourself - Create your own personal brand

"Paul Ulasian Said- "No Matter what you do in the rat race, success is not certain but if you do nothing, failure is." Unfortunately, in today's competitive world, kids are tutored right from their childhood to become a part of this non-stop rat race. From thereon, in every walk of our life, we are constantly striving to be ahead of others in marks, sports, certification, degrees, jobs, hacking money and also in looks and social acceptance.

Competition may not be bad, but is has taken the fun out of living. From simple things like singing and dancing or even cooking, which one would engage in for self-satisfaction, is now being seen as a form of competition. The number of reality shows on Indian television like NachBaliye, Indian Idol, Master Chef and many more justify this claim. The winner are elected but what about these who came 2nd or 3rd or even the top 5. They are lost in the vast crowd of being 'nobodies'.

Anonymous people are lost in the crowd. In the fierce competition, if one wants to shine out like a diamond, one has to manage one's self image and the impression they create on others. Today, the phenomenon of branding is not limited to companies alone. All of the above reflect a simple yet relatively new concept, referred to as "Human Brands" or "Personal Brands". This is a new trend, however its importance will increase day by day and it is here to stay.

Personal Branding would means much more than merely marketing and promoting yourself to the world. It is a synthesis of all the expectations, images, and perceptions, it creates in the minds of others, when they see or hear your name. Just like branding of products, personal branding aims at certain creations of a personal brand identity and association of feelings and perceptions to match the identity.

Personal branding will help to manage our perceptions among people relevant and important to us.

It will help us both in our personal as well as professional growth. It helps to create expectations in minds of others as what they can expect from you. It stimulates meaningful perceptions about the values and qualities that your stand for. It creates an identity around you which makes it easier for people to remember who you are. It tells others about who you are, where you do, what makes you different and what they can expect when they deal with you. It will get your prospects to see you as the only solution to their problems. It puts you above the competition and makes you unique and better than your competitors in the marketplace.

A person's personal image will ultimately determine their personal and professional success in this overcrowded and competitive environment. An authentic personal branding will thus ultimately help you in creating a happy and successful life.

So, what are you waiting for?

Go Brand yourself.....

✦ ✦ ✦

ARE WE FOOL?

✍ ***Preeti Pandey***
B.A. 2nd Year

From a thousand locked vehemence,
I conclude that I am uncouth,
Not because I am unable to read or write,
The reason lies far from academics....
• I am reckless coz I can't take for granted that women are confined to only
household chores work but society manipulate for the same.....
• I am Spurn a dunce coz I don't want to
spurn a loving, caring and sensible partner
due to so-called caste system,
but societal review killed me internally.....
• I am stony-hearted coz I quash
the psyche of a person to govern me,
but for me being together & living together
has a difference.....
• I am halfwit coz I don't desire
menstrual cycle to be a heinous crime which needs to be camouflage,
but still got pads in the black packet.....
• I am fool coz I know science & understand
a baby to be born is male or female is decided by male sperm
but still can't accept to be murdered for
giving birth to a girl.....
• I am crazy coz I thought surrogacy may help to have a baby in my life,
but still can't accept to be harassed due to sterile by the society.
• I am indiscreet to be coz I contemplate rape
to be not affected by dresses,
but still can't accept society to teach us rather than males....
• I am fool coz I don't limit myself to being
depressed, apprehensive & lagged behind
but society wants to follow jurisdiction
set by them.....
• I am fool coz I urge for Independence
although after 75 years of Independence.

✦ ✦ ✦

MEMORY REWIND

✍ ***Ishika Singh***
B.A. 1st year, French Hons.

Last night when I was having my
coffee; going through my
achievements of medals and trophy,

My heart started a disturbance
through my mind,
that made those memories
press a rewind.

Where I could see me as a
new worn with no sense,
Triggering what it took me
to go from their to adolescence.

Ideas, knowledge, facts
and theory
All that helped me
bulk up my glory.

And from where shall I start
appreciating all the people
One's who made my journey
feel simple.

Parents, teachers, friends
and nanny
How can I not include all the
scolds from my granny?

Infinite fun instances more I
can tell;
of I go on and on narrating,
The diary's gonna yell.

For these are the memories
we only get to keep,
going down the lame, takes
you so deep.

The coffee is over with its time,
Have a look, what I made.
A poem with a rhyme!!

THE BEAUTY OF THE SKY

Its ethereal,
the way the sky paints itself.
Some days,
it is a crystal blue,
clear and serene
As it spring had come and never left.
Some days,
It is a raging gold and orange,
fierce and brave,
as if passion itself was set ablaze.
And some days,
it is a mournful grey,
somber and morose,
as if weeping for the world it looks
upon.

But I love those skies
that look like they're
singing you a lullaley.
those skies that glow with the spectrum
after troubled storms.
Those velvet skies
that are hued with shades that exist
outside our meager imagination.
Those ethereal skies
that make me think
of cherry blossoms and butterflies.
And when I stop for a moment
to look up at the heavens,
I'm filled with wonder
Because these skies,
they fill me with hope
and re-ignite those romanticized ideals
that have run around
in the sands of tedium and monotony.
And I know that someday
when this world is gone and washed away,
these skies will still remain
with our wishes pointed on.

WHAT IF?

What if we stop caring what others say
What if we live as if it is our last day,
What if we forget all the grudges
And forgive others and just learn from mistakes
What if we forget our jobs and names,
Can't we just live as a human for a day?
What if we forget that we do talk?
Let's heal each other without any words,
Because sometimes they hurt a lot.
What if we forget about all the worries;
Can't we take our eyes off the screen.
And look at the sky, the sea and the moon
Can't we just take a moment to see,
And appreciate what God has given us for free,
This is our life, we got to live,
So, it's okay even if we loose in the race
As long as we know how to smile in the worst

✦ ✦ ✦

STAND AND SPEAK UP

✍ ***Kajal Tiwari***
B.Com. 1st year

No matter, where you are from and where you belong from to,
Whatever to your to colour, creed, gender, Society you belong to,
Mark the words, that your life is only yours,
Do not let others to control.
Remember, you live life for only once,
Live it to fullest of any chance.
Walk the path that lead to your aim,
Not other street you are being claim.
So, if you know better yourself that you can,
then, never ever let ember anyone interfere your plan.
No need to give answer to everyone,
Your success would be a reply to each one.
It is the best time to embrace yourself
Wake up and Speak to yourself
Empower your strength and brushes your skill,
Because, the right time has come for your dreams to get fulfill.
Stand above the sheep's crowd
And shine like Sun under the cloud.

✦✦✦

FROM EVERY GIRL'S HEART POEM

✍ ***Pragati***
M.A. 1st year

I would fly in the sky,
with few hints, I could cross limits.
If there no prohibition.
I could fulfill my ambition.
I know.
I am sensitive,
I often cry but.
I never give up and always try.
My life pushes me towards the dark,
But I find the way towards bright mark.
No one notices my tears, my pain,
Even my soul regrets me for my determination,
And puts me in deep tension
When all the doors shut of hope,
My God comes with a rope
He pulls me up
with the message-
My sparkling future has come up.

✦ ✦ ✦

INTERNATIONAL COLLABORATIONS AND TALKS

French Embassy Representatives Meet Principal

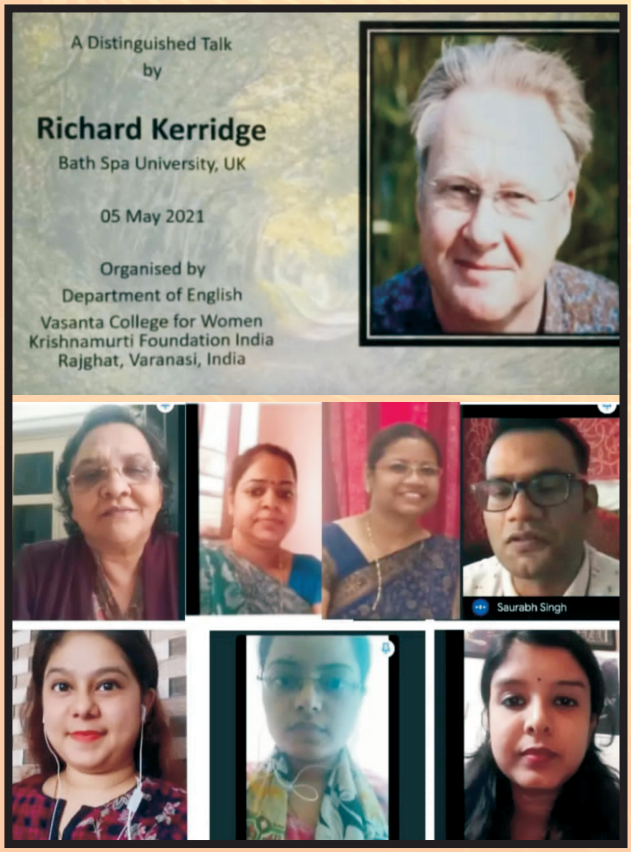

In Conversation with Richard Kerridge,
Bath Spa University, UK

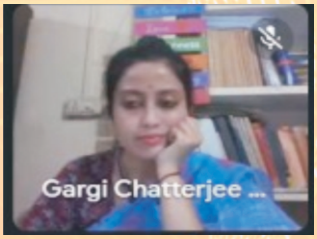

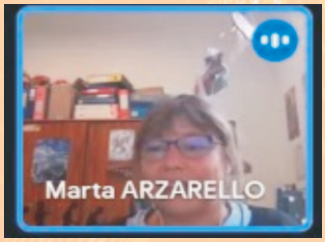

An Introspective Regeneration about Past by
Prof. Marta Arzarello, Italy

The E-world: A New Gateway to Introspect Knowledge Through Peers

पाठ, संवाद और महिला रचनाकार
विषय पर व्याख्यान देते हुए
बुकर पुरस्कार विजेता
कथाकार गीतांजलि श्री

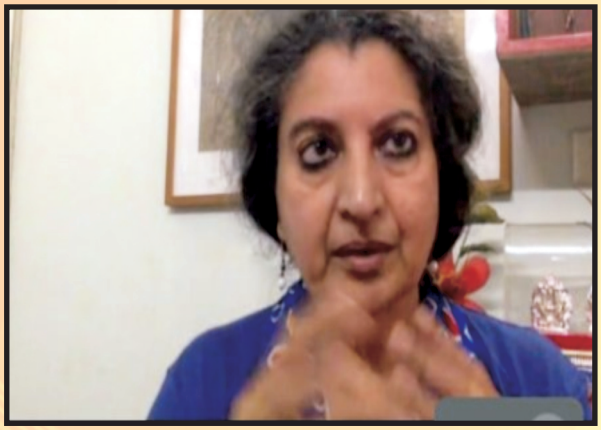

अंतर्राष्ट्रीय आभासी कार्यशाला- राष्ट्रीय शिक्षानीति का भाषिक संदर्भ और हिंदी का वैश्विक परिदृश्य

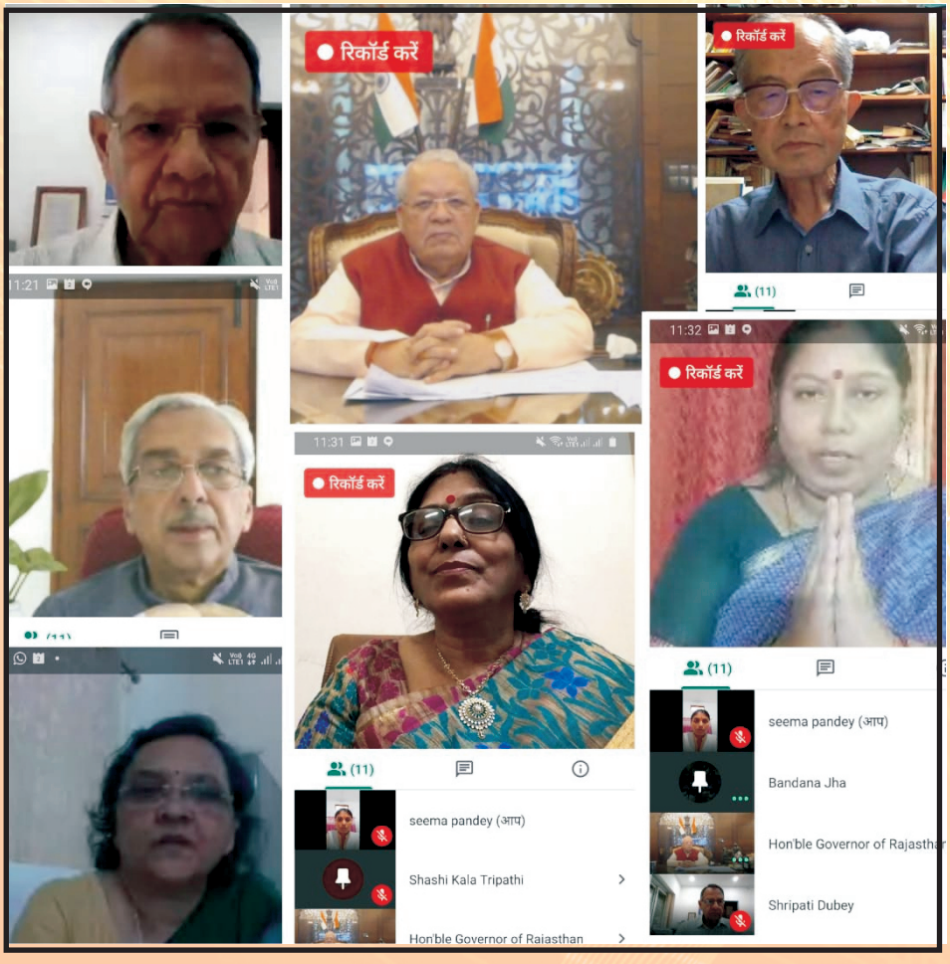

पुस्तक लोकार्पण : स्त्री अस्मिता एवं
कविता का भक्तियुग

अंतर्राष्टीय आभासी कार्यशालाः राष्ट्रीय शिक्षानीति 2020 भाषा एवं साहित्य शिक्षण के आयाम

Distinguished talk by Shri Himanshu Thakkar, Coordinator, South Asian, Network of Dams, Rivers and People (SANDRP)

Two Days Webinar on "Emergence of Reinvigorated Human Beings and the Pandemic" by Krishnamurti Study Centre

National Workshop on Research Methodology

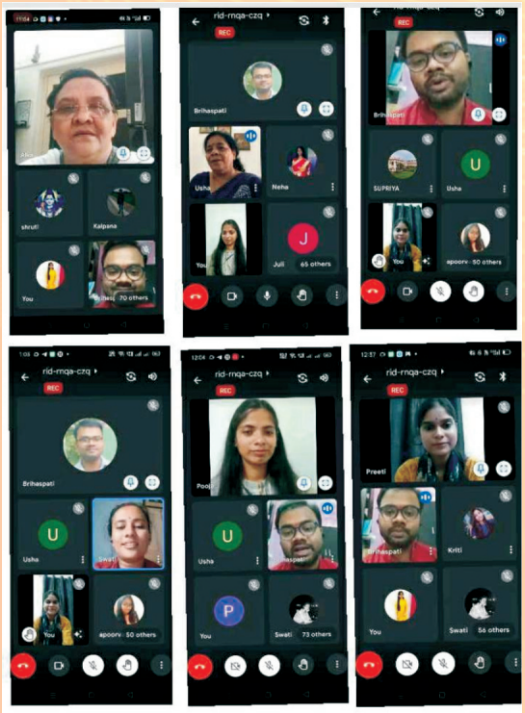

राष्ट्रीय वेबिनार विषय के रूप में संस्कृत एवं उसकी उपजीविकामूलक संभावनायें

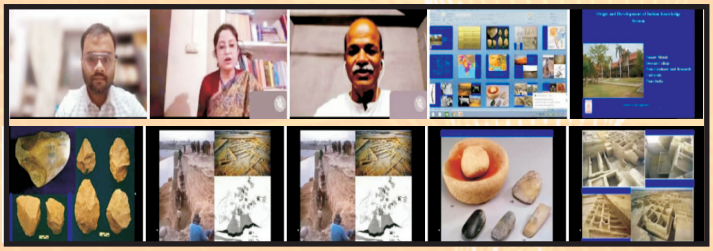

Seven days lecture series on "Scientific Temperament in Indian Tradition"

The Open Phase : प्रत्यक्षम् किं प्रमाणम्

Launch of **Quest of Past**: An Academic Platform to Creativity in Search of our Past

Hands on Activity cum Workshop on the use of ICT in Enriching Knowledge by Prof. P. S. Pahadi and Dr. Nikhil Rajput

Intrinsic Workshop on Use of E – Resources and ENLIST in Library

Workshop on "Professional Ethics of Teachers in Higher Education institutes" by Prof. S. K. Singh, Faculty of Education Banaras Hindu University

Demonstration on Sarod by Mrs. Rupa Neupon (First lady Sarod Player of Nepal)

Lecture Demonstration on Music: Shahjahanpur Gharana and Development of Innovative Instruments

नाद योग के साथ योग

Seminar on Maulana Abul Kalam Azad

Visit of Inspection Committee
from Banaras Hindu University

RECREATIONAL ACTIVITIES

Republic Day Celebration

Martyr's Day Introspection

World Poetry Day :

जहाँ न पहुचे रवि, वहाँ पहुचे कवि

Women's Day Celebration :
यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः

Vasant Panchami in Vasant Ashram :
हे शारदाः अस्माकं सन्निधिम, कुरू

SPARDHA WINNERS

Winner of Arth-Shastrarth-2022 (An Online debate Competition Organized by DAV PG College)

GRANT CELEBRATION

7 Students of Department of AIHC & Archaeology, Vasanta College for Women, KFI, Rajghat Fort, Varanasi
Received Black Trowel Collective Microgrants (USA)
Meant for the Field of Archaeology.

Zeenat Qureshi (M.A. Final) $ 120 & $90

Jyoti (M.A. Final) $150

Shreya Sinha (B.A. 3) $150

Shreyashi Keshari (B.A. 3) $125

Antra Mitra (B.A. 2) $120

Manisha Ojha (B.A. 3) $90

Smriti Kushwaha (B.A. 3) $70

LIST OF GOLD MEDALISTS

Harshita Rai
Session-2018-2020
Course- B.Ed.
Name of award- Prof. P.S. Ram Award, Alumni Award.

Violina Deka
Session : 2019-2021
Course : M.A. Economics
Name of the awards :
1. The Wagle Medal
2. Mrs. Lajja Malhotra Memorial Gold Medal
3. Ginia Devi Kunjal Chaudhary Gold Medal
4. Hari Shankar Shukla Gold Medal

Moaizaadviya
BA (H)vi Semester Urdu
Session 2020--2021
Gold Medal University Level

Sakshi Gupta
Course- B.com(hons.)
Session- 2018-2021
Name of Award-
Smt. Tulsi Devi Memorial Gold Medal

Arkapriya Vaishnavi
Has Secured First Position in BHU and selected to get Gold Medal in Music Vocal.

NSS Awareness

बालिका जागरूकता एवं संरक्षण अभियान

Skit on Contemporary Issues

आजादी का
अमृत महोत्सव

Farewell : A Journey to Wish Well in life

NCC Enthusiasm

छोड़ो अपने सारे काम
पहले चलो करें मतदान

नशा मुक्त तो जीवन उन्मुक्त

Cleanliness of Mahamana Malviya Chauraha, Banaras Hindu University

UBA, Social Responsibility and Community Work

International Yoga Diwas : योगः कर्मसु कौशलम्

Creativity and Recreation an Integral Part of life

Plantation :
माता भूमिः पुत्रोहंम् पृथिव्या

Health Awareness Camp:
Basic Life Support

गंगा स्वच्छीकरण अभियान में
स्वकीय योगदान तभी तो
सफल होगा उन्नत
भारत का अभियान

कृते सामाजिकानाम

Educational Trip पर्यटन् पृथिवीं सर्वां, गुणान्वेषणतत्परः

Adikeshav Ghat (Varana/Varuna) to Assi : Varana-si, a City of Divine Feelings

Educational Excursion - cum – Boating (Rajghat to Assi ghat) was organized for the students of B.Ed. and M.Ed. 4th Semester on 2nd March, 2022 to develop consciousness and awareness towards historical and cultural significance of Ganga ghats of Varanasi, art and architecture of ancient temples and their renovation.

To be Entrepreneurs : An Industrial Excursion

Visit to Munshi Premchand Village, Lamahi

सौभाग्य उसी को प्राप्त होता है
जो अपने कर्तव्य पथ पर अडिग रहते हैं

Chunar Fort: The Point from where Ganga Made Kashi 'Kashi'

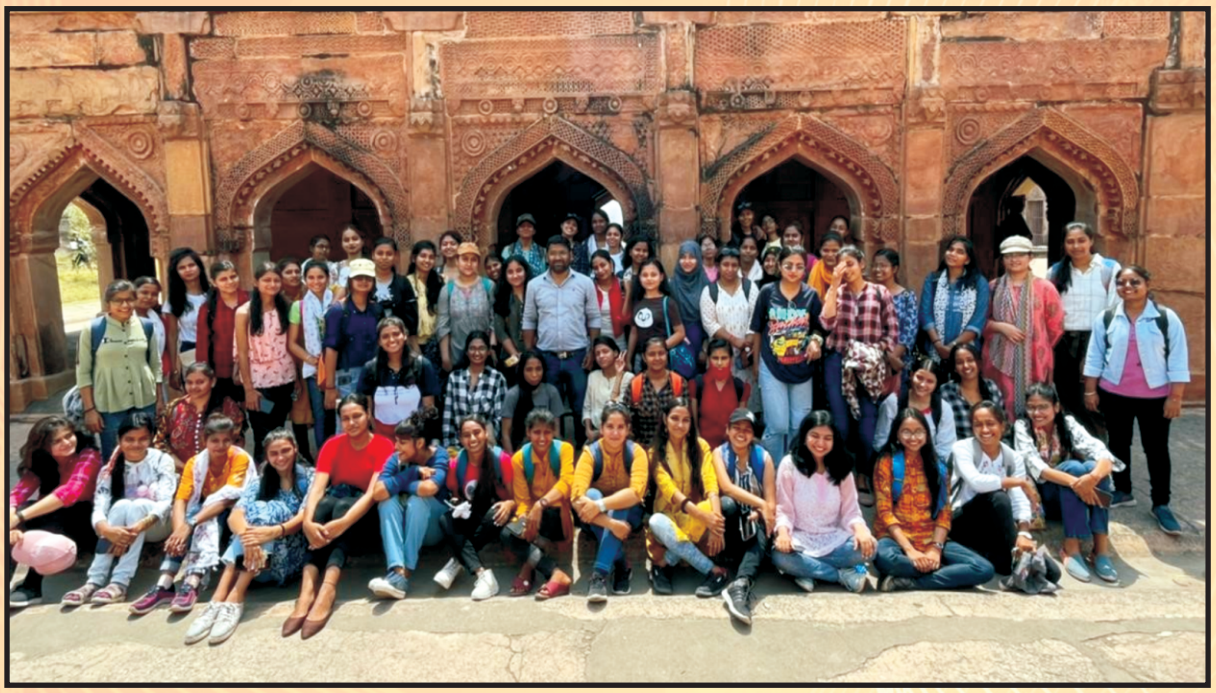

Open House Discussion on NEP 2020 At B.H.U.

Professor's Luncheon

Teaching Faculty

The IQAC Team

Newly Joined Faculties

Farewell: A Rendezvous

Farewell of Shri S. N. Dubey, Former Manager, Vasanta College for Women

Dr. Usha Verma and Dr. Rama Pandey: Stalwarts of Sanskrit and Philosophy Respectively Starting a new must be then Horizon of Life

The Office Staff

The Support Staff

श्रद्धांजलि

Dr. Ms. Pushpita

Dr. Aparna Shukla

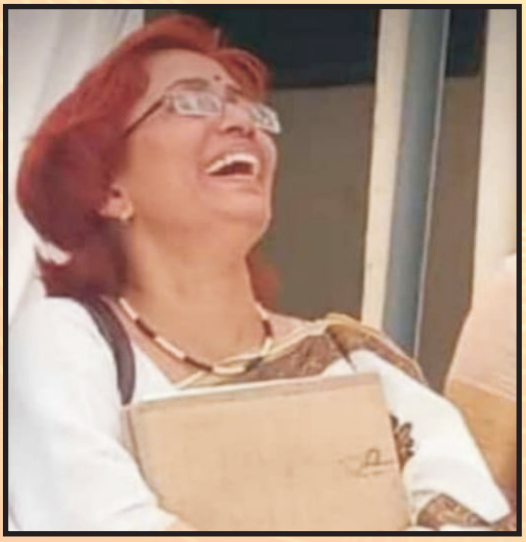

Dr. Deepti Pandey

Dr. N. Sarda Iyer

Ms. Yasmin Jahan

Shri Ayodhya Ram

बेटियाँ

✍ **आकांक्षा सिंह**
बी.एड. प्रथम वर्ष

बेटी हूँ तो क्या हुआ, जीने का हक मुझे भी है।
बेटी हूँ तो क्या हुआ, शिक्षा का हक मुझे भी है।
बेटी हूँ तो क्या हुआ, आजादी का हक मुझे भी है।
बेटी हूँ तो क्या हुआ, फैसला लेने का हक मुझे भी है।
बेटी हूँ तो क्या हुआ, चिड़ियों की तरह उड़ जाऊँगी।
लाख लोग मुझे रोके, एक दिन अपने आसमाँ तक पहुँच जाऊँगी।

✦✦✦

आधुनिक शिक्षा व्यवस्था

✍ **प्रियंका मिश्रा**
बी.एड. द्वितीय वर्ष

हमारे देश में प्रचलित आधुनिक शिक्षा-व्यवस्था का भौतिक स्वरूप तो बहुत ही आकर्षक है, परन्तु ज्ञान का स्वरूप समझ से परे है। शिक्षा सब प्राप्त कर रहे हैं, लेकिन सभी लक्ष्य से भटके हुए हैं। विद्यार्थी को स्वयं नहीं पता है कि वह अपने ज्ञान का प्रयोग कब और कहाँ करे क्योंकि वह जो कर रहा है, वह केवल उसकी मानसिकता का परिणाम नहीं वरन् उसके परिवार एवं समाज की उच्च आकांक्षाओं की पोटली है जो उसे किसी भी तरह प्राप्त करना है, स्वयं को समाज में स्थापित करने के लिये।

मेरे विचार से यही कारण है कि हमारे देश में पढ़े-लिखे बेरोजगारों की इतनी संख्या बढ़ती जा रही है क्योंकि हर कोई अपनी क्षमता के विपरीत कार्य नहीं कर सकता और क्षमता के विपरीत कार्य करने की दौड़ में वह अपने अंदर निहित विशिष्ट क्षमता को भी कब खो देता है उसे पता ही नहीं चलता है।

✦✦✦

आँसू...

✍ **चन्दा कुमारी**
बी.एड., गणित, प्रथम वर्ष

वो आँसू ज्यादा खतरनाक हैं,
जो बहते नहीं,
बल्कि अंदर ही अंदर,
जलाते रहते हैं ।

जैसे आँसू न हुए, अम्ल हों।
बहुत ताप होता है इनमें,
इतना कि पत्थर भी पिघल जाए।
आप इनकी तुलना,
उन काले घने बादलों से कर सकते हैं,
जो बरसने के बजाय मंडराते रहते हैं,
आसमान की ताप धरती को उमसती है।
आप इनकी तुलना गड्ढे में स्थिर,
पानी से कर सकते हैं,
जिसे बहना नहीं आता।
उनमें कीड़े पनपते हैं,
मरते हैं,
फिर पनपते हैं।
कुछ ऐसी ही मनःस्थिति हो जाती है,
आँसुओं के ना बहने पर।
हम खुद से जूझते हैं,
खुद को कोसते हैं,
और फिर इल्ज़ाम भी खुद पर ही डालते हैं।
पर जब ये बरसते हैं न!
आँसू... या बादल,
सुकून बरसते हैं...
हर तरफ...
बड़ा अच्छा होता है इनका बह जाना।

✦✦✦

मन मंथन

✍ **चन्दा कुमारी**
बी.एड., गणित, प्रथम वर्ष

ढल गया दिन, जो हुई शाम
तो इसमें हर्ज क्या?
जो हुए इस बार नाकाम,
तो इसमें हर्ज क्या?

चल उठ! एक बार फिर कोशिश कर,
बस इतनी ही मेहनत,
है तेरा फर्ज क्या!
तेरे साथ चलने वाले,
तुझसे पहले मंजिल पा लिए।
सफर भी मौजों में रहा,
जीत भी गले लगा लिए।
और तू... गम मनाता!

क्यों मिली शिकस्त तुझे ही,
बस तू ही नहीं...
हर राह मिलेगी ऐसी इक भीड़ लिए।
तू चाहता है,
बस फूल ही खिले हर डाल पर,
फिर काँटें क्यों बनाये गए?
ये जरा ख्याल कर!

काँटें कंकड़ों से ही तो सजी हर राह है,
फिर चाहे तू बेहाल हो,
चाहे तो रास्ते बदल।
रास्ते कठिन चुने हैं,
एक बार नाकाम हुआ तो क्या हुआ?
जो दिन न ठहरा,
शाम हुई... तो क्या हुआ?
कल फिर सूरज निकलेगा,

फिर दिन का उजियारा होगा,
फिर तू भी नाम बना लेना,
आज न नाम हुआ!
तो क्या हुआ?

पर ऐसी भी जल्दी तुझे क्या,
किस काम की?
क्या आज ही तुझको
ये मही है छोड़नी?

संयमी बन,
थोड़ा धीरज धरना सीख जा!
नीयत बदल या रास्ते,
पर कदम मंजिल को बढ़ा।

सामने पूरी जिन्दगी है,
पाने को सफलता,
बस तू परिश्रम किये जा,
भूलकर पुरानी विफलता,

किसने सिखाया तुझे,
यूँ टूटकर बिखर जाना?
टूटी हुई चीजों को अक्सर,
हर कोई है मसलता।

सब कुछ मिलेगा इसी जीवन में,
मंथन से।
सोच दृढ़ मन से,
देख खुले नयन से।

कुछ चिंतन कर...
मन मंथन कर,
तू श्रेष्ठ अवश्य पायेगा,
अपने सुंदर जीवन से।
अपने सुंदर जीवन से।।

✦✦✦

लय दे, छंद दे

✍ **निकिता**
बी. एड., प्रथम वर्ष

लय दे, छंद दे
आरंभ एक प्रचंड दे
उठ सके ना फिर कभी
दुश्मन को ऐसा दंड दे।

घात हो, अघात हो
या मौत की फिर बात हो
तप रही हो जमी, या तेज़
बरसात हो

युद्ध का रण हो या
शतरंज का बिसात हो
भेद दे हर किला
चाहे जो भी चाल हो

तू वीरो में शूरवीर बने
ऐसा कुछ कमाल हो।
हवाओं का रुख मोड़ दे
झूठों का दामन छोड़ दे

बंधी है जो बेड़ियाँ
आज कुछ सीख तू अपने धर्मों से
मुख मोड़ ना अपने कर्मों से
अर्जुन ने भी धनुष उठाया था

अधर्मों को मार गिराया था
खुद हरी ने उसका साथ दिया
सब कुछ अपने हाथ लिया
पवन से तेज़ वक्त की लय है

निश्चित एक दिन सबका प्रलय है
जाते-जाते कुछ तो अच्छा करते जा
पापों से भरी तेरी झोली
उसको खाली करते जा।

✦✦✦

आधुनिक काल में संगीत शिक्षा का महत्व एवं प्रासंगिकता

✍ **दीपमाला जायसवाल**
एम.एड., द्वितीय वर्ष

भारतीय शास्त्रीय संगीत की उत्पत्ति वेदों से मानी जाती है। सामवेद में संगीत के बारे में गहराई से चर्चा की गई है। भारतीय शास्त्रीय संगीत गहरे तक आध्यात्मिकता से प्रभावित रहा है, इसलिए इसकी शुरुआत मनुष्य जीवन के अंतिम लक्ष्य मोक्ष की प्राप्ति के साधन के रूप में हुई।

संगीत की महत्ता इस बात से भी स्पष्ट है कि भारतीय आचार्य ने इसे पंचम वेद या गंधर्व वेद की संज्ञा दी है। भरतमुनि का नाट्यशास्त्र पहला ऐसा ग्रंथ था जिसमें नाटक, नृत्य और संगीत के मूल सिद्धांतों का प्रतिपादन किया गया है। भारतीय शास्त्रीय संगीत को पूरी दुनिया में सबसे ज्यादा जटिल व संपूर्ण संगीत प्रणाली माना जाता है। भारतीय शास्त्रीय संगीत 'भारतीय संगीत' का अभिन्न अंग है। भारतीय संगीत का जन्म वेद के उच्चारण में देखा जा सकता है, संगीत का सबसे प्राचीनतम ग्रंथ भरतमुनि का नाट्यशास्त्र है।

भारतीय संगीत में यदि हम संगीत की परिभाषा देखें तो कह सकते हैं कि वह सुव्यवस्थित ध्वनि, जो रस की सृष्टि करें संगीत कहलाती है। गायन, वादन एवं नृत्य तीनों के समावेश को संगीत कहते हैं।

संगीत के बिना शिक्षा अधूरी है। शिक्षा के माध्यम से बच्चे का सर्वांगीण विकास होना अपेक्षित है तथा शिक्षा का अंतिम उद्देश्य केवल मानव का सर्वांगीण विकास है। प्राचीन काल की शिक्षा में साधनों, विषयों एवं उप-विषयों का अभाव था, फिर भी संगीत विषय को अनिवार्य रूप से सिखाया जाता रहा। बिना संगीत विषय की पूर्ण शिक्षण को कैसे स्वीकार किया जा सकता है? मानवीय निर्माण की प्रक्रिया में संगीत एक मुख्य घटक रहा है। संगीत अपने आप में एक महत्वपूर्ण तत्व है। मानवीय मूल्य एवं भावनाओं को समझने के लिए आधुनिक काल में संगीत को आवश्यक माना गया है अतः कह सकते हैं कि संगीत विहीन शिक्षा संस्कार विहीन शिक्षा ही है। अपनी संस्कृति, लोकगीतों, लोक वाद्य, रीति-रिवाज व जन्म से लेकर मृत्यु तक के संस्कारों को समझने के लिए संगीत शिक्षा आवश्यक है। संगीत हमारे लिए आधुनिक समय में काफी महत्वपूर्ण होता जा रहा है।

वर्तमान समय में यह हमारी दैनिक जीवन का हिस्सा बन चुका है। अतः संगीत शिक्षा एवं संगीत केवल मनोरंजन का विषय नहीं है वरन् इसकी प्रासंगिकता को समझा जाए तो यह जान पड़ता है कि अब संगीत का प्रयोग वैज्ञानिक अनेक रोगों के उपचार के लिए भी कर रहे हैं। अनेक वैज्ञानिक रिसर्च ने इस बात को प्रमाणित किया है कि संगीत सुनने से कई सारे मानसिक रोगों से मुक्ति मिल सकती है।

✦✦✦

कभी सुना है आपने?

✍ **नेहा कुमारी**
बी.एड. प्रथम वर्ष

कभी सुना है आपने
शोर खामोशी की।
जो चीखकर सुनाना चाहती है
अनगिनत अनकही बातें।

कभी की है कोशिश आपने
देखने की
कोहरे से पार
जो छुपा रखती है
अनेकों दृश्य।

कभी की है कोशिश आपने
महसूस करने की,
संवेदना प्रकृति के मन की,
जो पूछती है अनगिनत प्रश्न हम सभी से

और हम हमेशा
जवाब अधूरा छोड़ जाते हैं।
कभी सोचा है
कहाँ तक लेकर जायेगी
ये अमानवता और हैवानियत
हमें और आपको?
क्या खत्म कर पाएंगे हम कभी
ये नफरत और मायूसियत की दीवार?

क्या हम कभी देख पायेंगे
मुस्कुराता हुआ एक संसार।

✦✦✦

लॉकडाउन

✍ **नेहा कुमारी**
बी.एड. प्रथम वर्ष

कुछ समय पहले तक सबको जल्दी थी
खुद का कोई ख्याल नहीं
खुद से कोई सवाल नहीं
किससे भाग रहे हैं

कहाँ जा रहें हैं
रुकना भी है क्या?
कुछ नहीं
बस चले जा रहे हैं कहीं

शायद जिंदगी से कुछ दूर
मौत के कुछ और पास।
लेकिन अब मानो
सब स्थिर हो गए हों

जैसे कभी कहीं चला ही ना हो
पक्षियों का कोलाहल,
आसमान के बादल
और सप्तऋषि

जो बहुत समय से देखा नहीं था
अब देख पा रही हूँ।
भ्रम नहीं होता अब रातों में
तारों के चलने का

क्योंकि हवाई जहाजों ने उड़ान नहीं भरी हैं
अब बस सच्चाई नजर आती है।
हम इंसान चाहे कितने भी शक्तिशाली बन जाए
केवल थोड़े पशु और पक्षियों के अलावा

कुछ कैद नहीं कर सकते
लेकिन कुदरत चाहे तो
हम सभी को आजीवन बंदी बना सकती है।

✦✦✦

हर सौभाग्य लिख दिया उस माँ ने

✍ **प्रतिभा श्रीवास्तव**
एम. एड. प्रथम वर्ष

हर सौभाग्य लिख दिया अपने बच्चे के नाम उस माँ ने,
जिसे लिखना नहीं आता था।
पढ़ लिए मन के हर राज उसने,
जिसे पढ़ना नहीं आता था।
हर रोज चार दफ़ा पकाती थी खाना वो,
उसे थकना नहीं आता था।
बड़ी जतन से सजाती थी अपने लाल को वो,
जिसे सजना नहीं आता था।
पैरों में बाँधी थी छागल उसके... छमछम सुनने के लिए,
जिसके सूने हाथों में कभी कंगना नहीं आता था।
बड़ी फूर्ती थी उसके पैरों के झूले में,
तब घरों में पलना नहीं आता था।
बड़े समर्पण से सहारा दिया था उसने,
नन्हें पाँवों को जब चलना नहीं आता था।
पूरा हो उसके अंश का हर एक सपना,
इस सपने के सिवा उसे कोई सपना नहीं आता था।
कर दिया नाम उसके पूरा एक घर उसने,
नसीब में जिसके एक अंगना नहीं आता था।
आज उसी ने छोड़ दिया उस माँ को ये कहकर
...कि उसे अच्छे माहौल में ढलना नहीं आता था...

✦✦✦

प्राचीन भारतीय इतिहास, संस्कृति एवं पुरातत्व

✍ **शिप्रा सेठ**
बी.एड. प्रथम वर्ष

मानव के जिज्ञासाओं से उद्‌भूत,
उसके जीवन का अतीत,
क्रमबद्धता का प्रतीक,
प्राचीनता की लीक,
'इतिहास' ही तो है....

अनगिनत सभ्यताओं को समेटे,
वात्सल्यमयी आँचल में लपेटे,
अहेरी से मानव बनाने का साक्षी,
'इतिहास' ही तो है....

कालीबंगा में हल चलाना,
सरायनाहर में शवों को दफनाना,
दमदमा में सील-लोढ़े को चलाना,
चन्हुदड़ों में मानकों को बनाना,
'संस्कृति' ही तो है....

अजन्ता में बड़ी चित्रकारी,
जोर्वीअन टोंटीदार बर्तन भारी,
कोटवा की विकसित शिल्पकारी,
मोहनजोदड़ो की अद्‌भुत मूर्तिकारी,

'संस्कृति' ही तो है....
उत्खनित अवशेषों को टटोलकर,
उनसे सत्य को बटोरकर,
मानव जीवन के निरंतरता
का सटीक वक्ता,
'पुरातत्व' ही तो है....

जिसमें देवी अदिति हैं प्रतिष्ठित,
जो विभिन्न साक्ष्यों से है पुष्टित,
प्राचीन की प्राचीनता का द्योतक,
समस्त में है जो व्यापक,
'पुरातत्व' ही तो है....

पिथिकस से सेपीएन्स का सफर,
था मानव जिनसे बेखबर,
उन्हीं का व्यापक अध्ययन है कहलाता
'प्राचीन भारतीय इतिहास, संस्कृति एवं पुरातत्व'।

✦✦✦

शिक्षक

आकर्षिता सिंह
बी.ए., तृतीय वर्ष, प्रतिष्ठा वर्ग-हिंदी

एक शिक्षक, जो हमें विपरीत परिस्तिथियों में भी ऊपर उठना सिखाता है।
एक शिक्षक, जो हमारा संबल बन हमें सफलता के मार्ग पर आगे ले जाता है।
एक शिक्षक, जो अंधेरा पड़ने पर हमारे लिए जुगनुओं की तरह प्रकाश फैलाता है।
एक शिक्षक, जो हमें अपने उदाहरणों और बलिदानों से सिखाता है।
एक शिक्षक, जो अपनी निश्छल-निष्कपट-निःस्वार्थ सेवा से इस देश की पाई पाई चुकाता है।
एक शिक्षक, जो अपनी गुरु-शिष्य की परंपरा से इस भारतवर्ष का भविष्य बनाता है।
एक शिक्षक जो हम सब में एक अच्छा इंसान तलाशता है।
यह सिर्फ उपदेश ही नहीं देता,
देता है वो ज्ञान, वो गुण, वो संस्कार, वो चरित्र, वो आत्मा, वो भावना, वो विश्वास जो हमें मनुष्य से मनुष्यता सिखाती है।
किन शब्दों में बयां करूँ अपनी कृतज्ञता इनके प्रति
मेरी भावनाओं को कोई शब्द ही नहीं मिलते,
जो मिल जाते हैं कभी मुक्कदर से,
तो शब्दों से भी कहीं बड़ी हो जाया करती है इनकी शख्सियत।

✦✦✦

महिला दिवस (८ मार्च)

✍ **श्रेया पाण्डेय**
बी.एड. द्वितीय वर्ष

कितनी गिरहें खोली है मैंने कितनी गिरह अब भी बाकी है।

A day to salute women

Women's Day कहानी है 'गर्भधारण' से 'गर्भपात' की। यह छलावा है 'मैं तुम से बहुत प्यार करता हूँ' से 'मैं तुम्हें तलाक देता हूँ' तक की। यह एक यात्रा है 'तुम मुझे छोड़ोगी तो नहीं माँ!!!' से 'चलो मैं तुम्हें वृद्धा आश्रम छोड़ आऊँ' तक की।

त्याग, बलिदान, निःस्वार्थ सेवा, संस्कार के अलंकाररूपी बेड़ियों से बँधी दैसह जो नींव होती है उस घर की जिसके नेम प्लेट पर उसका खुद का surname नहीं होता है इसीलिए तो कहा गया है कि- 'नींव की ईंट को किसने देखा?'

यह कैसे समाज में हम जीते हैं जहाँ एक ओर अन्तर्राष्ट्रीय महिला दिवस मनाया जाता है और दूसरी ओर एसिड अटैक में युवतियों और महिलाओं के घायल होने की खबर आती है। जहाँ तीन तलाक का कानून पास होता है और तलाक के ही कारण आयशा आरिफ खान बाध्य होकर आत्महत्या करती है। जहाँ महिला आरक्षण बिल के पास होने की बात होती है और शादी के वक्त लड़की से पूछा जाता है कि शादी के बाद नौकरी तो नहीं करोगी न?

मेरा अनुरोध है इस समाज से कि महानता के इस मुखौटे को उतार फेंके और इस भ्रम की घटा को छँटने दे क्योंकि नारियों को अपनी स्थिति का भान है। उसे पता है अपनी वास्तविकता का इसलिए नारी को न तो नारायणी बनाइए, न निर्भया और न ही आयशा आरिफ खान बने रहने दीजिए सिर्फ उसे एक आम इंसान जिसकी अपनी सोच हो, अपनी स्वतंत्रता हो, अपना आकाश हो और हो उसकी अपनी पहचान।

'समाज न तो पितृसतात्मक हो और ना ही मातृसतात्मक,
समाज में नर और नारी को समानता का अधिकार हो ।''

जय हिंद! जय भारत!

✦✦✦

जो भी है चलता जाता है...

✍ **सिन्की चौरसिया**
एम.एड. प्रथम वर्ष

क्यों पीट रहा सर उस चौखट पर
जिसे समय की सीमा लांघ गई....
रुकना है रुक पर याद रहे
ठहरेगा कोई साथ नहीं....
जिस राह निकल कर गया समय
वो राह कहाँ दोहराता है....
जो आज है वो कल क्या होगा
ये वही समय बतलाता है....
जो भी है चलता जाता है....
जो भी है चलता जाता है....
क्यों कहूँ कि उड़ता वो पंछी
बस तिनका लेकर जाता है....
मैं तो कहती, हर रोज सुबह
सूरज से मिलकर आता है....
उन्नति का कारोबार सदा
सपनों के दम पर चलता है....
बीज लगे जैसा दिल पर
फल वैसा लगता जाता है....
क्या सुना कभी वो विश्व कहीं
ना ध्वस्त हुआ या बना नहीं....
सागर थामे ये पर्वत भी
क्या कभी जगह से हिला नहीं....
निर्माण नाश स्तम्भ टिकी
परिवर्तन की अपनी गाथा है....
कभी रुका नहीं ना रुक सकता
जो भी है चलता जाता है....
जो भी है चलता जाता है....
जो आज है वो कल क्या होगा
ये वही समय बतलाता है....
जो भी है चलता जाता है....
जो भी है चलता जाता है....

✦✦✦

अंतर्द्वन्द्व में उलझा कमजोर विपक्ष

तृप्तिवत्स
बी.एड. प्रथम वर्ष

सर आइवर जेनिंग्स ने कहा है, ''किसी भी लोकतंत्र की सफलता और असफलता, विपक्ष की प्रकृति पर निर्भर करती है। एक संसदीय लोकतंत्र राष्ट्र भारत में भी विपक्ष की भूमिका बहुत महत्वपूर्ण है। ऐसे में 2014 में भाजपा के पूर्ण बहुमत की सरकार सत्ता में आई, तभी से बड़े-छोटे सभी विपक्षी दलों का एकमात्र एजेंडा समाधान में समस्या खोजना और सत्तादल का विरोध करना बन गया है।

उल्लेखनीय है कि विपक्षी दल जैसे- कांग्रेस, शिवसेना, सपा, बसपा, द्रमुक, तृणमूल कांग्रेस – ये सभी राजनीतिक दल अपने राज्य चुनाव में तो एक दूसरे की निंदा करती हैं, किन्तु वहीं जब इनका मुकाबला केन्द्र में सत्तारूढ़ दल भाजपा से होता है तो ये सभी दल अपनी विचारधारा का परित्याग करके मौकापरस्ती का प्रदर्शन करते हुए हाथ मिला लेते हैं। उदाहरणस्वरूप, 2017 में कर्नाटक विस चुनाव में विपक्षी दलों का 'महागठबंधन'; 2019 में महाराष्ट्र विस चुनाव में चुनाव प्रचार तक कांग्रेस को खरी-खोटी सुनाने वाली शिवसेना, राम मंदिर तथा आर.एस.एस. पर अपना स्टैण्ड भूलकर कम मत प्राप्त होने पर कांग्रेस के साथ गठबंधन कर सरकार बना लेती है। इसके अलावा वर्तमान विपक्ष के सभी दल परिवारवाद और उत्तराधिकार के आन्तरिक कलह से पीड़ित हैं। कांग्रेस में राहुल गांधी को प्रमुख बनाने पर जोर है जबकि पार्टी कार्यकर्ता पार्टी प्रमुख के पद पर योग्यता को महत्व देना चाहते हैं। सपा में अखिलेश यादव व उनके चाचा शिवपाल यादव का विवाद, राजद में तेजस्वी यादव के नेतृत्व का प्रश्न। राहुल गांधी, अखिलेश यादव, तेजस्वी यादव जैसे नेता पार्टी को अपनी पैतृक संपत्ति मानते हैं जबकि पार्टी कार्यकर्ता इसका विरोध करते हैं। कांग्रेस के विश्वसनीय नेता ज्योतिरादित्य सिंधिया का पार्टी छोड़ना, 23 असंतुष्ट कांग्रेस कार्यकर्ताओं का राहुल गांधी के नेतृत्व के विरोध में समूह पत्र सौंपना।

दूसरी ओर वर्तमान विपक्ष मात्र सत्तादल के विरोध का एजेंडा अपना रहा है, चाहे उससे राष्ट्रद्रोह को प्रोत्साहन मिले या जनता की हानि हो, सभी स्वीकार्य है। उदाहरणस्वरूप, 2015 में श्रीनगर में लगने वाले राष्ट्रद्रोही नारों 'भारत तेरे टुकड़े होंगे, ईंशा अल्लाह ईंशा अल्लाह', 'कश्मीर माँगे आजादी, छीन के लेंगे आजादी' को राहुल गांधी, अरविंद केजरीवाल जैसे नेताओं द्वारा अभिव्यक्ति की आजादी के नाम पर स्वीकृति। 2016 तथा 2019 में हुए क्रमशः उरी सर्जिकल स्ट्राइक तथा पुलवामा एयर स्ट्राइक पर राहुल गांधी, अरविंद केजरीवाल तथा अखिलेश यादव आदि का सेना से उनकी वीरता का प्रमाण माँगना। सभी जनहित, सुधार कानूनों का विरोध करना; GST (2015) Demonetization (2016), तीन तलाक सुधार कानून (2019), तीन कृषि सुधार कानून (2020), CAA तथा NRC (2019) को लेकर शाहीनबाग घेरना।

संसद में निरन्तर गतिरोध बनाए रखना; सदन में अशिष्ट व्यवहार करना (बिल फाड़ना, आँख मारना – राहुल गांधी), संसद में प्रधानमंत्री को अपशब्द कहना (शहीदों के खून का दलाल, चायवाला, युवा चप्पल मरेगा – राहुल गांधी)। सीमा तब पार हो गई जब COVID-19 की वैक्सीन को विपक्ष ने भाजपा की वैक्सीन बताकर भारत की वैज्ञानिक क्षमता पर प्रश्नचिन्ह लगाया। सरकार का इस सीमा तक विरोध किया जा रहा कि ममता बनर्जी (CM of West Bengal) अपने राज्य में आयुष्मान योजना, तीन तलाक सुधार कानून जैसे जनहित कानूनों को लागू नहीं करतीं।

ये सभी वर्तमान विपक्ष की राष्ट्रभक्ति के कार्यों के उदाहरण हैं।

आवश्यकता है कि वर्तमान विपक्ष अपना स्वमूल्यांकन कर अपनी नीतियों में सुधार करे। अन्यथा जब इन कानूनों की सार्थकता सामने आयेगी तो विपक्ष के सामने अपना सिर धुनने के अतिरिक्त कोई और चारा नहीं होगा।

✦✦✦

माँ

✍ **आकर्षिता सिंह**

बी.ए. तृतीय वर्ष, प्रतिष्ठा वर्ग- हिंदी

माँ तू धारिणी है मेरी,
मेरी प्रथम गुरु, मेरी प्रथम शिक्षा भी तेरी देन है।
कभी गुरु बनकर दिशा-निर्देश दिया।
कभी माँ बनकर पक्ष लिया और प्रेम किया,
तो कभी पिता बनकर दंड दिया।
तू एक शिक्षक की भाँति स्वयं पर विश्वास करना सिखाती है।
अपने दायित्वों का निर्वहन करना बताती है।
तुझे देख मैं गलत से सही करने पर बाध्य हो जाती हूँ।
एक गुरु समान तू मुझे सही-गलत का भेद बताती है।
तू अपनी भवनाओं से मुझे स्वयं लड़ना सिखाती है।
हर बार कभी डर, कभी सम्मान, कभी अपनेपन
तो कभी एक गुरु मानकर तेरे समक्ष मैं नतमस्तक हो उठती हूँ।
तेरी आत्मसम्मान की बातें
मेरे रोम-रोम को पुलकित कर देती है,
तू मेरे रंध्रों में जान भरती है।
तू अपनी प्रतिष्ठा, संस्कार, मान....

✦✦✦

क्या है हिंदुस्तान

✍ **आकर्षिता सिंह**
प्रतिष्ठा वर्ग हिंदी

विभिन्नताओं में भी प्रेम-सौहार्द्र का होना।
या फिर
धर्म-मजहब के नाम पर कत्लेआम करना।
क्या है हिंदुस्तान?
सबके हृदयों में बजती प्रेम की एक धुन का होना।
या फिर
मंदिर-मस्जिद के नाम पर कट्टरता फैलाना।
क्या है हिन्दुस्तान?
सदियों से चली आ रही हमारी अतिथि देवो भव की परिभाषा।
या फिर
अपने ही बुजुर्ग माँ-बाप को वृद्धाश्रम के अतिथि बनाने की अभिलाषा।
क्या है हिन्दुस्तान?
विभिन्न सभ्यता-संस्कृतियों को आज तक सँजोये रखने का संकल्प।
या फिर
पाश्चात्य संस्कृति को आँख मूँद कर अपनाने का निश्चय।
क्या है हिंदुस्तान?
हमारा गाँव जहाँ सभ्यता की लाज में अपनापन पनपता है।
जिसके खेत की हरियाली से हमारा पेट भरता है।
या फिर प्रदूषण....

✦✦✦

काशी

✍ **चारु पाण्डेय**
बी.ए. तृतीय वर्ष, गृह विज्ञान प्रतिष्ठा वर्ग

गंगा की धारा से सजी काशी
हृदय में भोलेनाथ को लिए
चौरासी घाटों से अलंकृत काशी
जैसे मुख पर शिव के आभा को लिए
गंगा संग सूर्य प्रभात में निखर गई काशी
जैसे प्रेम के क्षितिज रूप को लिए
आरती की धुन में लीन है काशी
जैसे कोई साध्वी काशी का रूप लिए
गलियों के हर रंग में यूँ बसी है काशी
जैसे हर गलियाँ मग्न महादेव को लिए
हर रस में डूबी चाशनी सी काशी
जैसे हर लफ्ज़ है यहाँ मिठास लिए
कत्था चूना गुलकंद से बनी पान जैसे काशी
अधर पर लाली को लिए
साहित्य प्रेयसी सी हो गई काशी
जैसे साहित्य प्रेरणा की नींव लिए
हर धर्म के रंग में यूँ सँवरती है काशी
जैसे बयां कर रही जीवन के सत्य को लिए
शिव के एकांत ध्यान में लीन है काशी
जैसे मोक्ष रहस्य का ज्ञान लिए
दुनियादारी से परे है काशी
जैसे अंतिम सत्य मणिकर्णिका को लिए
जीवन का सत्य शिवमय है काशी
जैसे परम धाम बैकुंठ को लिए

✦✦✦

पिता का हृदय

✍ **चारु पाण्डेय**
बी.ए. तृतीय वर्ष, गृह विज्ञान प्रतिष्ठा वर्ग

पिता का हृदय
जैसे स्नेह का सागर
जिस सागर की हर बूँद
हमारी मुस्कान के लिए
तपती धूप में जलती है
उस सागर सा महान है
पिता का हृदय
जो हर वक्त वृक्ष की भाँति
तपती धूप में खड़ा रहता है
हमें स्नेह की छाँव देने के लिए
उस वृक्ष सा महान है
पिता का हृदय
जो हिमालय की तरह
हर वक्त हमारा साथ देने के लिए
हमेशा तत्पर रहता है
उस विराट हिमालय सा महान है
पिता का हृदय
जो सूर्य की तरह
हमें रोशनी देने के लिए
खुद धूप में जलता है
उस सूर्य सा महान है
पिता का हृदय
जो हमारी भूख की तड़प मिटाने के लिए
खुद भूखे रह जाता है
हमारी मुस्कुराहट के लिए
खुद का आँसू भूल जाता है
जो हर मर्ज की दवा बन जाता है
वो पिता का हृदय है।
जो मुश्किलों में भी मुस्कुराता है

✦✦✦

एक लड़की होना क्या गलत है?

✍ **निक्की साहू**

आसान नहीं होता एक लड़की होना,
अपने सुनहरे सपनों को पीछे छोड़ना।
मेरा खुले आसमान में उड़ना
तुमको क्यों नहीं सुहाता?

ये मत करो, वो मत करो,
हर कोई मुझे यही समझाता।
एक लड़की होना क्या गलत है?

हजार सपने लिए जो बंद है एक पिंजरे से,
जिसे कैद किया गया है,
दुनिया की बाज जैसी नजरों से।
एक लड़की होना क्या गलत है?

मेरे प्यारे से सपने में कोई तो पर लगाता,
कोई तो मेरे सपनों को भी अपनाता।
यह बेटा तो है मेरे आँखों का तारा,

फिर क्यों है बेटी धन पराया।
एक लड़की होना क्या गलत है?
एक लड़की जब हो भोली,
ना समझो तुम उसकी कमजोरी।

आज जिसको तुमने माँ बुलाया,
हर किसी ने उसे लड़की कहकर रुलाया।
एक लड़की होना क्या गलत है?

✦✦✦

कुंभ का महत्व

✍ संजुक्ता सिंघा

माघ मकर गत रवि जब होई।
तीरथ-पतिहि आव सब कोई।।

कुंभ मेला हिन्दू तीर्थयात्राओं में सर्वाधिक पावन तीर्थयात्रा है। प्रयागराज कुंभ में अनेक कर्मकाण्ड सम्मिलित हैं और स्नान कुंभ के कर्मकाण्डों में सर्वाधिक महत्वपूर्ण है। करोड़ों तीर्थयात्री और आगंतुक दर्शकगण कुंभ मेला स्नान कर्म में प्रतिभाग करते हैं। त्रिवेणी संगम पर पवित्र डुबकी लगाई जाती है। पवित्र कुंभ स्नान कर्म इस विश्वास के अनुसरण में किया जाता है कि त्रिवेणी संगम पर एक डुबकी लगाकर व्यक्ति अपने समस्त पापों को धो डालता है, स्वयं को अपने पूर्वजों को पुनर्जन्म के चक्र से मुक्त कर देता है और मोक्ष को प्राप्त होता है। स्नान कर्म, तटों पर पूजा, साधुगण के साथ सत्संग प्रमुख कर्म कार्य होते हैं। मकर संक्रांति (माघ मास का प्रथम दिन, जब सूर्य मकर राशि में प्रवेश करता है) से आरम्भ होकर प्रयागराज कुंभ के प्रत्येक दिन इस कर्मकाण्ड का सम्पादन एक पवित्र स्नान माना जाता है, तथापि कतिपय मांगलिक पवित्र स्नान तिथियाँ और भी है। कुंभ मेले के आरंभ विहित तिथियों पर शाही स्नान जिसे राजयोगी स्नान के रूप में भी जाना जाता है, वहाँ विभिन्न अखाड़ों (धार्मिक आदेशपीठों) के सदस्यों, संतों एवं उनके शिष्यों की आकर्षक शोभायात्रायें निकलती है।

✦✦✦

ताकर नाम भरत अस होई

✍ **ऋतम्भरा राय**
एम.ए. द्वितीय वर्ष, हिन्दी

जो न होत जग जनम भरत को।

सकल धरम धुर धरनि धरत को।।

इस एक पंक्ति में गोस्वामी तुलसीदास ने भरत के चरित्र का वैशिष्ट्य उद्घाटित कर दिया है। भरत का चरित्र भगवान और भक्त का पूरक है। उन्होंने बाल्यावस्था से ही जड़-चेतन में गुण-दोष का विभाग किया तथा शील, संकोच और समता की पराकाष्ठा अपने सहज नैतिक आचार से सदैव प्रदर्शित की। आचार्य विश्वनाथ प्रसाद मिश्र ने लिखा है– ''राम के अनुरूप भक्ति की साधना का उत्कृष्ट स्वरूप केवल भरत में ही दिखायी देता है। भरत चरित भक्ति की दृष्टि से परम भक्ति चरित है।'' डॉ. विश्वनाथ मिश्र ने लिखा है– ''जो अपने आचरण से यह प्रमाणित करते हैं कि वे राम में है और राम उनमें हैं, उनके दो बड़े प्रतिमान हैं। एक शिव जो सती को छोड़ देते हैं जो सीता का वेश धारण करके राम की परीक्षा लेने जाती हैं। दूसरे प्रतिमान हैं भरत जो 'चंचरीक इव चंपक बाग'- चंपक के वन में भौंरों की तरह निर्लिप्त रहते हैं। जो राम की इच्छा के आगे अपने प्यार का भी त्याग कर देते हैं। राम से दूर रहकर भी निरन्तर राममय बने रहते हैं। इतने राममय कि उनका गूढ़ प्रेम सबके लिये पहेली बना रहता है।'' वशिष्ठ जैसे महान ऋषि को भी भरत के प्रेम का अनन्त अछोर विस्तार कुंठित कर देता है–

''भरत महामहिमा जलरासी।

मुनि मति ठाढ़ि तीर अबला सी।।''

और धर्म, राजनीति और ब्रह्मविद्या के आचार्य विदेह जनक भी यह स्वीकार करते हैं कि मेरी बुद्धि भरत की व्याख्या करने को कौन कहे, उसकी छाँह भी नहीं छू सकती।

''धर्म राजनय ब्रह्म बिचारू।

यहाँ यथामति मोर प्रचारु।।

सो मति मोर भरत महिमाहीं।

कहहिं काह छल छुवतिन छाँहीं।।

और अन्त में, जनक कहते हैं कि भरत का प्रेम केवल राम जानते हैं लेकिन उनसे भी उस प्रेम का निरुपण करने को कहा जाय तो वे नहीं कर सकते। भरत राम के सनेही ही नहीं, स्नेह के आकार हैं। इसलिए,

''भरत सरिस को राम सनेही।

जग जपु राम राम जपु जेही।।

भरत महामहिमा सुनु रानी।

जानहिं राम न सकहिं बखानी।।

ननिहाल से लौटने बाद माता कैकयी द्वारा उन्हें पिता दशरथ की मृत्यु तथा राम के वन-गमन की सूचना दी जाती है तो वे संज्ञाशून्य हो जाते हैं। जब कैकयी उनसे शोक त्याग कर राज्य करने का आग्रह करती है तो वो अपनी माता को धिक्कारते हुए अत्यन्त परुष वाणी

में कहते हैं–

''जौं पै कुरुचि रही अति तोही।

जनमत काहे न मारे मोही।।''

भरत ने कैकयी से कहा– जो अनर्थ तुम्हें करना था, कर चुकी। अब अपने मुँह में कालिख लगाकर मेरी आँखों से दूर हटकर कहीं और बैठो। इसके बाद वे माता कौशल्या के पास जाते हैं। उनकी दयनीय स्थिति को देखकर कह उठते हैं कि कैकयी का जन्म इस संसार में क्यों हुआ?

''कैइकत कत जनमी जग माँझा।

जौं जनमिं त भइ काहे न बाँझा।।

कलकलंकु जेहि जनमे मोही।

अपजस भाजन प्रियजन द्रोही।।''

भरत के इन कोमल आर्त्त वचनों को सुनकर माता कौशल्या उन्हें उठाकर छाती से लगा लेती है और उन्हें समझाती हैं–

''काहे को खोरि कैकइति लावौं?

धरहुँ धीर बलि जाऊँ, तात,

मोको आज विधाता बावौं?''

माता के स्नेहमय वचन सुनकर भरत ग्लानि से और गड़े जा रहे हैं। उन्हें लगता है कि कहीं इस षड्यन्त्र में उनकी भी भागीदारी न समझी जाय, इसीलिए वे कहते हैं–

''जे अघ मातु पिता सुत मारे।

गाइ गोठ महिसुर पुर जारे।।

जे अघ तिय बालक बध कीन्हें।

मीत महीपति माहुर दीन्हें।।

जे पातक उपातक अहहीं।

करम बचन मन भव कबि कहहीं।।

ते पातक मोहि होहु विधाता।

जौं यहु होइ मोर मत माता।।''

आचार्य रामचन्द्र शुक्ल ने भरत के इस आत्म-स्वीकृति पर लिखा है–

''इस सफाई के सामने हजारों वकीलों की सफाई कुछ नहीं है, इन कसमों के सामने लाखों कसमें कुछ नहीं है। यहाँ हृदय खोलकर रख दिया गया है, जिसकी पवित्रता को देख जो चाहे अपना हृदय निर्मल कर ले।''

अयोध्या की भरी सभा में गुरु वशिष्ठ और माता कौशल्या द्वारा भरत से राज्याभिषेक का आग्रह किया जाता है। इस पर भरत जी ने कह दिया– उनका हित सीतापति श्रीरामचन्द्र जी की सेवा है–

''हित हमार सियपति सेवकाई।

सो हरि लीन्ह मातु कुटलाई।।''

उन्होंने अपना निर्णय भी बताया कि वे प्रातःकाल होते ही प्रभु श्री राम के चरणों में चलेंगें। प्रातःकाल होते ही उन्होंने विशिष्ट मंत्रियों को बुलवाया और ''कहेछु लेहु सब तिलक समाजू। बनहिं देव मुनि रामहिं राजू।।'' इससे स्पष्ट होता है कि वे राम का राज्याभिषेक कितनी शीघ्रतापूर्वक करना चाहते थे। इस शुभ कार्य के लिये उन्हें वन और अयोध्या दोनों समान लगते हैं, क्योंकि ''अवध तहाँ जहँ राम निवासूँ।'' शृंगवेरपुर से चित्रकूट की ओर भरत पैदल जाते हैं और सबके आग्रह के बावजूद रथ पर बैठना स्वीकार नहीं करते हैं और कहते हैं–

''रामु पयदेहिं पाय सिधाए।

हम कहँ रथ गज बाजि बनाए।।

सिर भर जाऊँ उचित अस मोरा।

सबतें सेवक धरमु कठोरा।।''

चतुरंगिणी सेना सहित भरत के आगमन का समाचार जब लक्ष्मण को मिलता है तो उन्हें लगता है कि भरत राज्यपद पाकर धर्म की मर्यादा भूल गये हैं। इसके प्रत्युत्तर में राम द्वारा कहा गया एक-एक वचन भरत चरित को अनुपमेय बना देता है। वे कहते हैं–

''भरतहिं होइ न राजमद बिधि हरि हर पद पाई।
कबहुँ कि कॉजी सीकरनि क्षीर-सिन्धु बिनसाई।।

और राम घोषणा भी कर उठते हैं–

''भरत हंस रवि बंस तड़ागा।
जनमि कीन्ह गुन दोष विभागा।।
गहि गुन पय तजि अवगुन बारी।
निज जस जगत कीन्हि उजियारी।।''

लेकिन उधर आत्म-ग्लानि पीडित भरत अन्तर्द्वन्द से ग्रस्त हैं–

''मातु मते महुँ मानि मोहि,
जो कछु कहहिं सो थोर।''

अन्ततः राम और भरत का जो मिलन होता है, वह अतुलनीय है। आचार्य शुक्ल के शब्दों में– ''चित्रकूट में राम और भरत का जो मिलन हुआ है, वह शील और शील, स्नेह और स्नेह, नीति और नीति का मिलन है।''

राज्याभिषेक के प्रश्न को सुलझाने के लिए चित्रकूट में जो सभा बैठी, उसे आध्यात्मिक घटना का महत्व प्राप्त है। आचार्य शुक्ल ने लिखा है– ''यदि भारतीय सभ्यता और शिष्टता का चित्र देखना हो तो इस समाज को देखिए। कैसी परिष्कृत भाषा में, कैसी वचन-पटुता के साथ प्रस्ताव उपस्थित होते हैं, किस गम्भीरता और शिष्टता के साथ बात का उत्तर दिया जाता है, छोटे-बड़े की मर्यादा का किस सरलता के साथ पालन होता है। सबकी इच्छा है कि राम अयोध्या को लौटें, पर उनके स्थान पर भरत वन को जायें, यह इच्छा भरत को छोड़कर शायद ही किसी और के मन में हो।''

अंत में, राम की इच्छा को शिरोधार्य कर भरत जी प्रेम से उनसे कहते हैं–

''मोहि लगि सहेउ सबहिं संतापू।
बहुत भांति दुख पावा अ.....
अब गोसाईं मोहि देउ रजाई।
सेवउँ अवध अवधि भरि जाई।।''

और तब,

''प्रभु करि कृपा पाँवरी दीन्ही।
सादर भरत सीस धरि लीन्ही।।''

राम की चरण-पादुका को लाकर, गुरु और माता की आज्ञा लेकर तथा शुभ मुहुर्त विचरवाकर ''सिंहासनु प्रभु पादुका, बैठारे निरुपाधि''। तत्पश्चात् सिर पर जटाजूट, मुनिवस्त्र आदि धारण करके ''नंदिगाँव करि परनकुटीरा। कीन्ह निवासु धरम धुर धीरा।।'' यह भरत के चरित्र की उदात्तता है कि जहाँ ''लषन राम सिय कानन बसहीं'', वहीं ''भरतु भवन बसि जप तनु कसहीं।''

इस प्रकार स्पष्ट है कि भरत के चरित की महानता भायप भगति, सन्त-स्वभाव और कठिन तप में है। भरत की महिमा का गान सागर को सीप से उलीचने के जैसा है।

''भरत सील गुन बिनय बड़ाई।
भायप भगति भरोस भलाई।।
कहत सादरहु कर मति हीचे।
सागर सीप की जाँहि उलीचे।।''

✦✦✦

देश का नौजवान स्वस्थ हो

✍ रूपा कुमारी

देश का नौजवान स्वस्थ हो।
और कर्मयोग में व्यस्त हो।।
दुर्व्यसनों, बाधाओं से भिड़े।
दुर्गुण, विपदाओं से लड़े।।
राष्ट्र अवगुण से नहीं त्रस्त हो।
देश का नौजवान स्वस्थ हो।।
कुरीति, रुढ़ि को ललकारे।
अंधविश्वास को पटक मारे।।
ऊँच-नीच, भेद-भाव नष्ट हो।
देश का नौजवान स्वस्थ हो।
अनीति अन्याय से जूझे।
राष्ट्र की समस्याएं बूझे।।
राष्ट्र आसक्ति, अभाव मुक्त हो।
देश का नौजवान स्वस्थ हो।
अन्याय, अत्याचार काँप उठे।
भ्रष्टाचार पर साँप लोट उठे।।
'नौजवान-राष्ट्र' नहीं भ्रष्ट हो।
देश का नौजवान स्वस्थ हो।।
आस्तीन के साँप दबोचे।
बाहरी दुश्मनों को नोचे।।
मुक्त राष्ट्र, सुखी और मस्त हो।
देश का नौजवान स्वस्थ हो।
वह विश्व राष्ट्र का नेतृत्व करे।
मानवीय संवेदन को व्यक्त करे।।
उसका चिंतन, चरित्र उत्कृष्ट हो।
देश का नौजवान स्वस्थ हो।।
देश का नौजवान स्वस्थ हो।
और कर्मयोग में व्यस्त हो।।

✦✦✦

अलविदा

✍ **रोकय्या खानम**
बी.ए. प्रथम वर्ष

मेरे यारों ये साथ का पल
अब एक दास्तां में बदल रहा...
आ गया वो मोड़ जिसमें अलविदा कहना पड़ रहा।।
क्लास और कैंटीन वाली कहानी होगी खत्म अब,
अब अलग होगी मंजिलें और अलग होगा रास्ता।
कैंपस की वो सीढ़ियाँ जमती जहाँ थी महफिलें
वो सीढ़ियों का स्टेज भी अब खाली करना पड़ रहा।
आ गया वो मोड़ जिसमें अलविदा कहना पड़ रहा।।
बच्चे ही थे न जब आये थे, ये पल भी कैसे ढल गये।
हाथ में डिग्री मिली और हम सब सयाने हो गये।
सेमेस्टर के एग्जाम, सेशनल सब कितने जल्दी हो गये
एक पल में अरसा गुजरने का ये दौर भी अब थम रहा
आ गया वो मोड़ जिसमें अलविदा कहना पड़ रहा।।
मेरे दोस्तों ठीक से देख लो, कहीं कुछ छूटा न हो।
कहीं तुम्हारी वजह से कोई दिल रुठा न हो।
भूलकर सब रंजिशें, गले मिल लो फिर से मिलने का वादा कर लो
क्योंकि जा रहा है जो वक्त वो दोबारा आने से रहा।
दिल थाम आँखें पोंछकर अलविदा कहना पड़ रहा है।
मेरे यारों ये साथ का पल
अब एक दास्तां में बदल रहा....
आ गया वो मोड़ जिसमें अलविदा कहना पड़ रहा।।

✦✦✦

भोजपुरी के भारतेन्दु – भिखारी ठाकुर

''हंसि हंसि पनवा खिऔले बेईमनवा कि अपना बसे रे परदेस।

कोरी रे चुनरिया में दगिया लगाई गइले, मारी रे करेजवा में ठेस।''

– बिदेसिया

'भोजपुरी के शेक्सपीयर' बिहार रत्न की उपाधि से सम्मानित भिखारी ठाकुर भोजपुरी के समर्थ लोक कलाकार, रंगकर्मी, लोकजागरण के संदेशवाहक, नारी विमर्श एवं दलित विमर्श के उद्घोषक, लोकगीत तथा भजन-कीर्तन के अनन्य साधक थे।

साहित्यिक परिचय–

भिखारी ठाकुर का रचनात्मक संसार बेहद सरल है– देशज और स्थानीय। इन्होंने अपनी मातृभाषा भोजपुरी को ही अपने काव्य और नाट्य की भाषा बनाया। भोजपुरी लोकजीवन अभाव में भाव की संस्कृति का उद्गाता है। भिखारी ठाकुर ने भोजपुरी क्षेत्र के लोकगीतों, लोकसाहित्य, लोकोक्तियों और प्रसिद्ध कहावतों द्वारा इस क्षेत्र की सांस्कृतिक विशेषता का निर्माण किया।

भिखारी ठाकुर के रचनात्मक संसार में विषमताएं , सामंती हिंसा, मनुष्य के छल-प्रपंच – ये सब कुछ भरे हुए हैं और वे अपने कलम की नोंक से और प्रदर्शन की युक्तियों से इन फोड़ों में नश्तर चुभोते हैं। उनकी भाषा में चुहल है, व्यंग्य है, पर वे अपनी भाषा की जादूगरी से ऐसी तमाम गांठों को खोलते हैं जो समाज के कई भेदों का पर्दाफाश करती है। अपने नाटकों से भिखारी जी विद्यमान सामाजिक अन्तर्विरोधों जैसे कि वर्ग, जाति, लिंग आधारित शोषण एवं भोजपुरी प्रवासियों के स्थानान्तरण की प्रक्रिया पर टिप्पणी एवं कटु व्यंग्य करते हैं।

भिखारी ठाकुर अपने नाटकों के माध्यम से महिलाओं के जीवन को, विद्यमान ग्रामीण व्यवस्था में उनकी सामाजिक स्थिति और मनोदशा को विश्लेषित करते हैं। उनके नाटक 'बेटी बियोग' (द सेपरेटेड डॉटर) और 'ननद भौजाई' में एक जवान लड़की के जीवन की विडम्बना को देख सकते हैं। विवाहित औरत के जीवन की विडम्बना को उनके नाटक 'भाई विरोध', 'गंगा स्नान', 'पुत्र वध' में देख सकते हैं और 'बिदेसिया', 'विधवा विलाप', 'गहर घिचोर' और 'कलयुग प्रेम' जैसे नाटकों में प्रवासी पतियों के साथ की महिलाओं की स्थिति को देख सकते हैं। इनके संबंध में डॉ. उदय नारायण तिवारी कहते हैं–

''यथार्थ में भिखारी ठाकुर भोजपुरी के जनकवि थे। भोजपुरी क्षेत्र के लोग उनके नाटकों में अपने जीवन के अच्छे और बुरे पलों को देखते थे। वे ग्रामीण जीवन से संबंधित मुद्दों के बेहतरीन लेखक थे।''

(डॉ. उदय नारायण तिवारी, भोजपुरी भाषा और साहित्य, पृष्ठ संख्या 44–45)

साहित्य एवं संस्कृति का संबंध सनातन, अटूट एवं सुव्यवस्थित है। साहित्य के निर्माण में युगीन संस्कृति मूलभूत पदार्थ का स्थान ग्रहण करती है एवं संस्कृति के

निर्माण में साहित्य प्रेरक, संचालक एवं संरक्षक की भूमिका सम्पन्न करता है। 'रामचरितमानस' भिखारी ठाकुर के लिए एक आदर्श ग्रन्थ था। रामकथा का आदर्श उनको बहुत प्रभावित करता रहा। 'पूरब' में कई ग्राम्य गीतों में 'रामा हो रामा' की टेक लगती है। भिखारी ठाकुर ने अपने नाटक 'भाई विरोध' नाटक का प्रारम्भ इसी लय से किया है–

''सिरि गनेस महादेव भवानी, रामा हो रामा।
रामा, सीस चरन में नवावत बानी, रामा हो रामा।
रामा, रहे भवन एक तीन गो भाई, रामा हो रामा।
रामा, उपदर, उपकारी ओ उजागर, रामा हो रामा।
रामा, सनमत रहत सदा तिनका घर,
रामा हो रामा।'' ('भाई विरोध')

उपकारी बहू जंतसारी लय में अपने गीत द्वारा आदर्श जीवन की कामना करती है। भिखारी ठाकुर ने लोक जीवन के सुख-दुःख के भागी इन गीतों को अपने नाटकों में प्रश्रय दिया। जांत पिसाई के समय औरतें इन गीतों को गुनगुनाती हैं–

''बेरि बेरि कहीला गोरी,
गहुआ दे द ए गोतिन मोरी;
अपने पीसब ना केहू से पिसवाइब ए सजनी।
जाँतवा चलत बा हर-हर,
गिरता पिसानवाँ भर-भर;
गाइ-गाइ गितिया सबेरे
ओरवाइन ए सजनी।।''

लोकजीवन में 'बारहमासा' गीत स्त्रियों के कण्ठों में सदा से ही गुंजायमान है। हिन्दी साहित्य के आदिकाल में अब्दुर्रहमान के 'संदेश रासक' में और जायसी के 'पद्मावत' में इसका वर्णन मिलता है। भिखारी ठाकुर अपने नायिका से इसका वर्णन करवाते हैं। लोकसंस्कृति में बारहमासा का ऐसा हृदयस्पर्शी वर्णन या तो जायसी के 'नागमति वियोग खंड' में ही है अथवा भोजपुरी के भिखारी ठाकुर में।

''आवेला आषाढ़ मास, लागेला अधिक आस,
बरखा में पिया घरे रहितन बटोहिया।
पिया अइतन बुनियाँ में, राखि लिहतन दुनियाँ में,
अखड़ेला अधिका सावनवाँ बटोहिया।।
कोइलि के मीठी बोली, लागेला करेजा गोली,
पिय बिनु भावे ना चइतवा बटोहिया।
चढ़ी बइसाख जब, लगन पहुँची तब,
जेठवा दबाई हमें हेठवा बटोहिया।।''

भोजपुर अंचल की लोकसंस्कृति में 'लोरिकायन', 'शोभानायका बंजारा' आदि की कथा भी गायी जाती है। 'लोरिकायन' की लय का एक गीत 'बिदेसिया' में द्रष्टव्य है–

''अइलऽ कलकातावा त खतवा
भेजइतऽ ताबर हो तोर।
रोपेया भेजइतऽ मनीआडर से,
गँइयाँ में होइत सोर।।'' (बिदेसिया)

बात केवल लोकगीतों के समायोजन की ही नहीं है, बल्कि भिखारी ठाकुर के नाटकों के संदर्भ में देखें तो जो चरित्र उनके यहाँ मिलते हैं, उनके अध्ययन से भोजपुरी लोकजीवन की सामाजिक और उनके आपसी

संवादों तथा क्रिया-व्यापारों से उनके सांस्कृतिक जीवन की झलकियाँ मिल जाती हैं। डॉ. कृष्णदेव उपाध्याय कहते हैं–

''भिखारी ठाकुर लोगों के रोजमर्रा के जीवन को लिपिबद्ध करने और प्रस्तुत करने के कारण बहुत प्रसिद्ध हुए। इस अकेले व्यक्ति ने अन्य व्यक्तियों की तुलना में भोजपुरी को अधिक प्रसिद्धि दिलाई। उन्होंने अपने भोजपुरी नाटकों के माध्यम से भोजपुरी क्षेत्र में भोजपुरी भाषा का सफलतापूर्वक प्रचार-प्रसार किया।''

(डॉ. कृष्णदेव उपाध्याय; भोजपुरी साहित्य का इतिहास, पृष्ठ संख्या 409)

भिखारी ठाकुर ने गरीबी, नशा, बाल-विवाह, अनमेल विवाह, भाई-भाई विवाद और अंध-विश्वास जैसे लोक जीवन से जुड़े मुद्दों पर नाटकों और गीतों के जरिये जनमानस के दिल में इस कदर जगह बनाई कि जगदीश चन्द्र बसु ने लोकप्रियता के मामले में उन्हें तुलसीदास की श्रेणी में खड़ा कर दिया।

''गवना कराइ सैंया घर बइठवले से,
अपने लोभइले परदेस रे बिदेसिया।
चढ़ली जवानियां बैरन भइली हमरी रे,
के मोरा हरिहें कलेस रे बिदेसिया।।''

यूँ ही नहीं वे 'लोक रंगमंच के जादूगर' कहलाये।

✦✦✦

ॐ

हाथ दुआओं को उठते हों, ऐसा बने जहान
पथ प्रशस्त हो सत्य अहिंसा, भारत बने महान
प्रहर विकल कर रहा सभी को, आतंकित जग सारा
हिंसक खून बहाते जन का, ये मारा वो मारा
वीरों की सन्ताने जागो, आतंकी दो कारा
अमन चैन का बिगुल बजे, हो विश्व बन्धु का नारा
कलुष मिटे आये खुशहाली, सुख संगम में स्नान
हाथ दुआओं को उङ्गते हों, ऐसा बने जहान
पथ प्रशस्त हो सत्य अहिंसा, भारत बने महान
दुःख अनन्त हैं जग में फैले, आहत गगन समीर
स्वच्छ हो अपना गली-मुहल्ला, शुद्ध मिले जल नीर
वस्त्रावृत हो जन-जन का तन, सबका अपना नीड़
निष्कण्टक हो मार्ग सुगमतर, सबकी समझो पीर
चरम गरीबी से पीड़ित जन, उनका रखो मान
हाथ दुआओं को उङ्गते हों, ऐसा बने जहान
रोजगार का सृजन करें हम, युवकों का सम्मान बढ़े
सीमाओं की रक्षा में ये वीर हमारे सतत खड़े
साथ दो उनका तन से मन से, मानवता के हेतु लड़े
हत दो आतंकी बन्दों को, रहे हमेशा खेत पड़े
मानवता का बनो प्रभंजन, बचे मनुज अभिमान
हाथ दुआओं को उङ्गते हों, ऐसा बने जहान।

ध्यान भूमि भारत उर्वर

नित नव अंकुर फूट रहे, ध्यान भूमि भारत उर्वर
जन गण मन का घोष गूँजता, मुखरित है नव सप्तम स्वर
आत्मवेदना हमने सह ली, मन को रखा है निर्मल
मिल-जुलकर बढ़े सभी, ज्ञान राशि सरिता कल-कल
पूरब पश्चिम उत्तर दक्षिण, प्रगति करे मंगल-मंगल
आत्म निश्चयी ज्ञानी भारत, गतिमय रहे सदा पल-पल
हर्षित प्रमुदित ज्ञानी भारत, दुनियाँ हो तुम पर निर्भर
नित नव अंकुर फूट रहे, ध्यान भूमि भारत उर्वर
जन गण मन का घोष गूँजता, मुखरित है नव सप्तम स्वर
कटुता और गरीबी के, हम तोड़ रहे सारे बन्धन
नेक बनेंगे एक बनेंगे, करते सबका अभिनन्दन
स्नेहिल हो रिश्ते जन-जन के, भारत हो कानन नन्दन
दिव्य रश्मियाँ बिखरे शीतल, कोना-कोना हो मधुवन
बहुधान्यक हरितिमा चतुर्दिक, भारत हो पुष्पित उपवन
मेधा वर्षण हो धरती पर, ज्ञान बहे निर्झर-निर्झर
नित नव अंकुर फूट रहे, ध्यान भूमि भारत उर्वर
जन गण मन का घोष गूँजता, मुखरित है नव सप्तम स्वर

– डॉ. मंगला सिंह

✦✦✦

घर आंगन कितना सुहाता था मन

✍ **नेहा नीता**
बी.ए. तृतीय वर्ष

घर आंगन कितना सुहाता था मन,
आज शहरों में एक बालकनी में सिमट रह जाता तन।
जिंदगी खुश है मुझको नहीं लगता,
शायद रह जाये तो अब मन को फर्क नहीं पड़ता।।
आज मन में कोलाहल सी हुई,
जैसे कोई स्मृति पुनः जागृत हुई।
कितना सुकून गाँव के उस आंगन में,
आज हजार रुपये कमाने के बाद भी
खुश नहीं रह पाते आनन फानन में ।
क्या खूब थे वो दिन,
आज साथ रहकर भी रहते हैं बेदीन।।
आंगन में वो गौरेया, अन्य पक्षियों का आकर बैठना,
और आज सिर्फ बालकनी के नाम पर कुछ पौधों को सेंकना।
दौड़ कल भी थी पर सुकून था उस आंगन में,
आज भी दौड़ वही है पर सुकून न रहा अब इन चार दीवारों में।
ये कौन सी दौड़ है जो दूर तक ले आयी है,
जिसने मौत से भी बदतर अब ये जिंदगी बनाई है।।
सूर्य की किरणें तो हैं अब वो चमक कहाँ से लाये?
पक्षी तो आते हैं पर उनकी चंचलता कहाँ से लाये?
जीवन समस्याओं से जूझती गुत्थी सी हुई,
कठिन उपन्यास 'निर्मला' जैसे मुंशी की हुई।

✦✦✦

वृद्ध मन की आस

✍ **विशेषता**
बी.ए., तृतीय वर्ष

कितनी सदियाँ बीत गईं
कितने अम्बर बरस गए
वो कौन है? बैठा प्यासा
सावन के इन्तज़ार में
यह आस लगाये बैठा है,
कोई तो बूँद गिरेगी,
उसकी तपन मिटेगी
अम्बर भी बरसना भूल गया
सदियाँ भी यूँही रुक गई,
वो आज भी प्यासा बेटा है।
निर्मोही सावन के इन्तज़ार में,
उसे क्या मालूम
सावन भी अब सूख गया,
ईश्वर भी उससे रूठा गया
अपने भी उसके छूट गये।
वो आस लगाये रहो में,
पथरीली सी आँखों में,
उम्मीद जगाये बैठा है।
कोई तो आए उसकी आस जगाए
उसकी प्यास मिटाए
कितनी सदियाँ बीत गईं
कितने अम्बर बरस गए

✦✦✦

वक्त

✍ **सुष्मिता सिंह**
बी.ए., तृतीय वर्ष

इस वक्त को तो अब बताएंगे हम,
जब इससे भी आगे बढ़ जायेंगे हम।
हौंसलों की दासतां तो सुनी बहुत,
लेकिन अपना जज्बा तो दिलायेंगे अब।
समंदर में उतरना तो फितरत है इंसान की,
इस समंदर से भी मोती लायेंगे हम।
उड़ना है तो ऐसे उड़ो कि आसमान भी कहे
कि उसको भी ऐसा उड़ना सिखाओगे कब।
दुनिया लगेगी इतनी छोटी जब हमें
इस दुनिया में भी अम्बर बन जायेंगे हम।
ये परेशानियाँ पूछती रहेंगी पता हमारा,
क्योंकि उन्हें हवाओं में यूँ ही उड़ायेंगे हम।
ये वक्त टकटकी लगाकर देखता रहेगा हमें,
इसे पता है कि पीछे उसे भी छोड़ जायेंगे हम।

✦✦✦

अनकही बातें

✍ **सपना यादव**
बी.ए., तृतीय वर्ष (आर्ट्स)

रख सको तो एक निशानी हूँ मैं
खो दो तो सिर्फ एक कहानी हूँ मैं
रोक ना पाए जिसको ये सारी दुनिया
वो एक बूँद आँख का पानी हूँ मैं....

सबको प्यार देने की आदत है हमें
अपनी अलग पहचान बनाने की आदत है हमें
कितना भी गहरा जख्म दे कोई
उतना ही ज्यादा मुस्कुराने की आदत है हमें....

इस अजनबी दुनिया में अकेला ख्वाब हूँ मैं
सवालों से खफा छोटा सा जवाब हूँ मैं
जो समझ जा सके मुझे उसके लिए कौन
जो समझ गए उनके लिए खुली किताब हूँ मैं....

आँख में देखोगे तो खुशी पाओगे
दिल में पूछोगे तो दर्द का सैलाब हूँ मैं
रख सको तो एक निशानी हूँ मैं
खो दो तो सिर्फ एक कहानी हूँ मैं

✦✦✦

अब न देर करो

✍ कविता

क्यों केवल धधक कर,
बुझ जाती है ये आग?
क्यों उन दुष्कर्मियों को
जला कर नहीं कर पाती ये राख?
क्या इसकी चिंगारियों में,
इतनी ठण्डक आ गई है,
कि हर रोज एक नारी-जीवन
अर्थी पर जा रही है?
इन पापियों, बलात्कारियों ने,
कैसा मुखौटा पहन रखा है?
हैं हमारे ही बीच के वो सब भी,
पर कोई भी न उन्हें पहचान रहा है।
हिन्दू हो, चाहे मुस्लिम हो,
या फिर चाहे हो सिख ईसाई,
इनमें सबमें कहीं न कहीं,
छिपे हैवानों की हैवानियत से
बस एक नारी जीवन में है कीमत चुकाई।
यही हैं शैतान,
जिन्होंने नारी के आबरू को,
नोंच-नोंचकर खाया है,
जिन्होंने न जाने कैसे
इस मनुष्य-शरीर को पाया है,
हमने तो रावण, कंस, हिरण्याक्ष
को ही राक्षस समझा था,
पर इनको हम किसकी संज्ञा दें?
वो अब भी समझ में न आया है।
नौ दिन शक्ति को पूजकर,
क्यों वर्ष भर उन्हीं की बलि चढ़ाते हो?
अगर खत्म करना है
नारी पर हो रहे अत्याचारों को
झोंक दो राक्षसों को,
अपने हृदय की धधकती चिंगारियों की,
आग के दरिया में।
न देर करो,न अबेर करो।
अब कितनी औरतों की
आत्मा को घाव दोगे?
जब विरोध कर रहे हो तो,
विनाश करो न डरो अब न डरो,
सुनो उनके उन आवाज़ों को,
जो उन्होंने हैवानों से बचने के लिए,
चित्कार किये थे,
क्या अब भी आत्मा न रोयी तुम्हारी?
न देर करो, देखो अब न देर करो।
किसका भय है तुम्हें,
तुम नारी को न्याय दिलाने जा रहे।
अन्याय करने नहीं।

अरे! ये फाँसी कब तक होगी;
उन हत्यारों को,
घूमेंगे कोर्ट कचहरी,
माँगेंगे गुहार जीवन जीने को,
वर्ष पर वर्ष बीत जायेंगे,
यूँही इन बदलती सरकारों को,
नहीं मिलेगा तुरन्त न्याय,
उन नारियों और उनके परिवारों को
कुछ तो यूँ हारकर इसको,
अपनी तकदीर मान लेंगे,
और छोड़ देंगे यूँ ही आजाद
उन दरिन्दों-हत्यारों को,
न रहम करो, अब न रहम करो।

इन राक्षसों की गुहारों पर,
चीर दो इनका शरीर,
दिला दो न्याय उस नारी को
नोंच-नोंचकर खाया था,
इन राक्षसों ने जिसके लज्जा-वसन को
होगा यही हश्र,
उन सबका भी, भूलकर भी
जो नारी पर गलत निगाह डालेंगे,
लो रक्त उनका अपने हाथों में
और लिख दो ये संदेश,
देश के सभी दीवारों पर,
न देर करो, देखो अब न देर करो।

✦✦✦

कॉलेज स्टूडेंट

✍ **भार्गवी**
बी.ए., तृतीय वर्ष

बारहवीं की परीक्षा देकर
कॉलेज में एडमिशन की लाइन लगाते हैं,
एडमिशन पाकर कॉलेज में, बड़ा इतराते हैं,
दोस्तों के बीच अपनी धाक जमाते हैं।
शुरू में टीचर के लेक्चर बहुत रास आते है
थोड़े दिनों बाद ही लेक्चर बंक मार कर
खूब मजे उड़ाते हैं,

दूसरों का असाइनमेंट कापी कर टीचर को दिखलाते हैं,
आती है जब परीक्षा तब भगवान से गुहार लगाते हैं।
कहते हैं, इस बार पास करा दो, अगले सेमेस्टर से पढ़ेंगे,
परीक्षा खत्म हो जाने के बाद फिर वैसे ही हो जाते हैं।

✦✦✦

पुलवामा अटैक – 14 फरवरी 2019

✍ **खुश्बू कुमारी**
बी.ए., तृतीय वर्ष

इतना भी आसान नहीं
वतन के लिए कुरबान हो जाना
कफन के तिरंगे को अपनाना
इतना भी आसान नहीं

एक बाप के लिए अपने दूसरे बेटे के जान की भी बाजी लगाना
और दो साल की बेटी को अपने पापा के बिना जीवन बिताना
इतना भी आसान नहीं

मेरे देश के दीपक को बुझाया है तूने,
तुझे इसका मूल्य तो चुकाना ही होगा.....
ना इतरा अपनी कायरता पे नापाक,
तुझे अपने किए पर बहुत पछताना होगा।

इतिहास गवाह है, हमारी जीत तेरी कायरता और हार का
इस बार भी तुझे अपने मुँह की खानी होगा
घुस गए हमारे वीर जवान तेरी सीमा में अगर
गीदड़ की तरह अपनी जान तुझे बचाना होगा,

कांटे वाली तार पर किसने गीले कपड़े टांगे
खून टपकता रहता है और नाली में बह जाता है,
क्यों इस फौजी की बेवा हर रोज ये वर्दी धोती है,
हमारे देश के 44 वीरों की कुरबानी व्यर्थ ना जाएगी,

पाकिस्तानियों अपने 444 आतंकवादियों की,
जान के लिए तैयार रहना
तुमने जवानों के खून से 'वैलेंटाइन डे' का प्यार मनाया है,
हम आतंकवादियों के भस्म से महाशिवरात्री मनायेंगे।
अब तांडव होगा।

✦✦✦

अटल हो हठ तो....

✍ **कल्यानी कुमारी**
बी.एड.तृतीय वर्ष

स्वप्न कुछ कर गुजरने का और दृढ़ निश्चय हो,
आएँ अवरोध अनेक मगर आगे बढ़ना तय हो,
थक जाएँ पाँव के छाले पर पाँव न थके,
हार जाए विकट समय मन हार के न रुके,
मंजिल की चाह में संघर्ष कब रुकता है,
अटल हो हठ तो पर्वत भी झुकता है।
परिस्थिति हो अनुकूल यह बस की बात नहीं,
स्वयं का साथ दो चाहे कोई हो साथ नहीं,
जब रुकी नहीं हवा आज तक चलने से,
तो कौन रोक पाया है दिये को जलने से,
निज आत्मबल पर अकेला दिया जलता है,
अटल हो हठ तो पर्वत भी झुकता है।
हो असीम लगन तो असंभव नहीं कुछ भी,
निर्भय समर्पित हृदय से संभव है कुछ भी,
सदैव हो स्मरण की कदम बढ़ता चले
अर्पित करो तन-मन जितना हो सके,
यदि ठान लें तो कुछ भी हो सकता है,
अटल हो हठ तो पर्वत भी झुकता है।

✦✦✦

स्त्री को पुरुष और पुरुष को स्त्री बोलना होने दो।

✍ **चन्दा कुमारी**
बी.एड.द्वितीय वर्ष

कितना सरल लगता है
एक स्त्री का स्त्री होना, और
एक पुरुष का पुरुष दिखना
है न!
आपको पसंद नहीं...
स्त्री के होते पुरुष का रसोई में खाना पकाना, और
पुरुष के रहते स्त्री का बाहर आना ।
आपको पसंद नहीं...
स्त्री का बोलना, और पुरुष का चुप रहना ।
आपको पसंद नहीं...
स्त्री का बेफिक्र सोना, और
पुरुष का जागना ।
पर कभी पूछा है उनको?
स्त्री भी बाहर आना चाहती है,
खुलकर बोलना चाहती है,
बेफिक्र सोना चाहती है,पर
तब आपकी उङ्गी आँखों को देख सहम जाती है।
और वो पुरुष भी चाहता है-
रसोई में खाने पकाना, हाथ बंटाना,
थोड़ा जागना, तो
कभी मौन रहना, पर उस वक्त
आपकी झुकी आँखें उसे ये इजाजत नहीं देती ।
कभी इन्हें भी सुनो, इन्हें भी समझो
स्त्री को थोड़ा पुरुष और
पुरुष को थोड़ा स्त्री बनने दो।

✦✦✦

बसंत, ऋतुओं की ऋतु, माघ का आगमन

✍ **कुमारी काजल शर्मा**
बी.एड.द्वितीय वर्ष

सौंदर्य की पराकाष्ठा, वीणाधारिणी माँ की आस्था
ताप के लिए शीतलन, संवेदनशीलता व वेदना,
अंधकार का अवशोषण, ज्ञान की याचना,
होली का मिलन है तुझ में,शिवशक्ति की है साधना।

हे बसंत,
तू मस्तिष्क के लिए है प्रफुल्लन, और मन के लिए रंजन,
सहर्ष स्वागत है तेरा,
प्रकृति ने तेरे माध्यम से किया कला का प्रस्तुतीकरण,
जिसमें रंगों का है अद्भुत समायोजन,
समीर का प्रवाह है तुझ में, भास्कर की है लालिमा।
फूलों और फलों का किया जिसने परिपक्वन ।

हे बसंत,
तेरी अद्भुत रीती है,
तेरे स्पर्श से हो रही उत्तम हर कृति है,
क्रीड़ा है, हरियाली है, अविस्मरणीय प्रकृति है।
कैसे करूँ मैं तेरा अभिवादन,

तेरा यह विराट रूप कल्पना पट पर नहीं समाता है,
जितना कुछ कहूँ कहने को शेष बहुत रह जाता है।

✦✦✦

एक भावमय लेख

✍ **समृद्धि मिश्रा**
एम.एड. प्रथम वर्ष

मानवता की साकार मूर्ती दया ही जिनकी शोभा है।
हम सब की प्रिय अलका सिंह विद्यालय की प्राचार्या हैं।
मैं इस विद्यालय के शिक्षा विभाग की एक नन्ही सी चिड़िया हूँ,
मुझे उलझनों में सुलझना नहीं आता....
मुसीबतों से निकलना नहीं आता....

मगर मंजिल पाने की आस मुझे यहाँ ले आयी,
यहाँ के परिवेश ने अब सहज ही मानों सब सिखा दिया।
यहाँ के गुरुओं की निगाहों में एक अलग तासीर शायद,
कभी प्यार से देखें तो लगता है खुद़ा की नज़र है मुझ पर।
अनुशासित रहने का पाठ पढ़ाने वाली हमारी प्रणेता सुजाता मैडम
इन्होनें तो अपने वक्तव्य से हमें यूँ सींचा
कि मानो मन की अपवित्रता
बस यूँ ही किनारे से बह गयी....

और हमें खबर तक नहीं।
मीनाक्षी मैडम का दर्शन ना जाने क्यों एक सुकून देता है!
जीवन की सच्चाईको परखने का एक नज़रिया देता है।
हमारी अमृता मैडम, जो मुझे हैं सबसे प्यारी
क्योंकि इनकी आँखों में माँ सा प्यार दिखता है
और हाथ यदि सर पर रख दे तो आत्मबल जैसे दस गुना बढ़ जाता है,
माना इनकी डांट किसी तलवार से कम नहीं
पर जीवन की सीख सिखाना उतना आसान तो नहीं।

जय सर इनकी तो बात ही अलग है।
ये प्यार प्यार में डांट देते हैं और डांट डांट में मुस्कुरा देते हैं।
जटिल समस्याओं को तो ये बस यूँ ही समझा देते हैं।
संयम और धैर्य की परिभाषा इन्होंने ही हमें बताई।
आशा मैडम और विभा मैडम....
इनके वात्सल्य-मयी प्रेम ने हर मोड़ पर हाथ पकड़ के हमें राह दिखाई।
हमारी हजारों गलतियों के बावजूद भी...

ज्ञान की निर्मल धारा से हमें सहज ही सींच दिया।
इन्होंने न जाने कितनी बार हमारे टूटे सपनों को जोड़ा,
मगर हमें टूटने नहीं दिया।
रंजीता मैडम, श्वेता मैडम, पूनम मैडम इनका और हमारा रिश्ता तो जैसे बहनों सा है।
इनका चेहरा ही हमारे ख्वाब सजा देता है
यूँ ही खुश रहने की एकवजह बता देता है,
वो इसलिए क्योंकि इनकी डांट में हमें प्यार नजर आता है।

कहने को तो बहुत कुछ है,मगर
ये कहूँ तो वह रह जाता है, वह कहूँ तो यह रह जाता है।
ये है हमारा प्यार भरा संसार, हमारा शिक्षा विभाग।
नेह की डोर टूटी किधर जायेंगे,
मोतियों की तरह हम बिखर जायेंगे।
कामयाबी की मंजिल मिले भी तो क्या
आपके बिना कैसे पढ़ पायेंगे।।

✦✦✦

अंतर्मन की पुकार

✍ **अनन्या त्रिपाठी**
बी.एड.प्रथम वर्ष

जीवन संघर्ष एवं विजय
अंतर्द्वंद्व की ध्वनि
जब शोर बन जाती है
अंतर्मन की पुकार तभी काम आती है।
भय के गर्त में गिरकर भी
जब मन में चिंगारी धधकती है
सफलता की राह वहीं से शुरू हो जाती है।
नकारात्मकता के साये में
जब निशा डराती है
आत्मशक्ति की किरणें, मार्ग दिखाती हैं।
अत्याचार भरी दुनिया में
सदाचार जब ढाल बन जाती है,
मानवता फिर से जागृत हो जाती है।
आत्मचिंतन की स्थिति में
मन के दर्पण में आत्मा की छवि दिखती है
सत्यता तब अजेय हो जाती है।
तो सुनो, जीवन के पथिक
क्यों हार की चिंता तुझे सताती है?
जब ये सभी शूरवीर तेरे साथी हैं।

✦✦✦

हिन्दी साहित्य का इतिहास

✍ **अनुष्का पाण्डेय**
बी.एड. प्रथम वर्ष

संस्कृत ने जन्म दिया, वो जननी कहलाई।
पालि प्राकृत अपभ्रंश से, होकर हिन्दी आई।।
वीर गाथाओं के ग्रन्थों में डूबा है आदिकाल।
रासो काव्य में प्रसिद्ध है पृथ्वीराज और विजयपाल।।
भक्ति उपजी द्राविड़ी, लाये रामानन्द।
भक्तिकाल में संतों का झंडा रहा बुलंद।।
साखी, सबद, रमैनी में दिखता कबीर का ज्ञान।
प्रेम की पीर के 'पद्मावत' से, जायसी हुए महान।
सूरसागर सूरसारावली और साहित्य की लहरी।
वात्सल्य सम्राट सूर की छाप पड़ी गहरी।।
हिन्दी साहित्य के चन्द्र हैं गोस्वामी तुलसीदास।
इनकी बारह रचनाओं में रामचरित है खास।।
नारी का नखशिख वर्णन करता है रीतिकाल।
गागर में सागर भर देते रीतिसिद्ध बिहारीलाल।।
'कठिन काव्य के प्रेत'केशव कहलाये।
वीर रस के जौहर भूषण ने दिखलाये।।
स्वच्छन्द प्रेम की रचना लिखते हैं अगणित योद्धा।
किन्तु प्रमुख है इनमें आलम ब्रजाकुर, बोधा।।
गद्यकी विधाओं का युग आया आधुनिककाल।
पहलीकहानी 'इन्दुमती' लिख गये किशोरीलाल।।
'विचारवीथि', 'चितामणि' है निबंध की रचनाएं।
इनको लिखकर शुक्ल जी निबंध सम्राट कहलाये।।
छायावाद की चार दीवारें- पंत, निराला,वर्मा और प्रसाद।
केदार त्रिलोचन, नागार्जुन लाये प्रगतिवाद।।
'तार सप्तक' में सात कवियों का है अद्भुत संयोग।
हिन्दीकी प्रयोगशाला में अज्ञेय ने किया प्रयोग।।
१९६० से आगे की रचना साङ्गोत्तरी कहलायी।
हिन्दी साहित्येतिहास की गाथा मैंने गाई।।
हिन्दी हमारी राष्ट्रभाषा, हिन्दी पर हमको अभिमान।
भाषा सीखें चाहे जितनी पर, हिन्दी का करें सम्मान।।

✦✦✦

बाहें फैलाने दो'

✍ **गरिमा प्रजापति**
एम०एड०,द्वितीय वर्ष

बाहें फैलाने दो'
आज आसमां के नीचे, बाहें फैलाने दो
थोड़ा सा ही सही, रोशनी तो आने दो।
मन मटमैला इस कदर हो गया है,
रोशनी के आने से जैसे धुल सा गया है।
समाज की बेड़ियों ने हमको बहुत सताया है,
कमजोर, कुल्टा, अबला कहकर नीचा दिखाया है।
बहु-बेटियों को घर की इज्ज़त कहकर,
समाज ने विचित्र जंजीर पहनाया है,
और इन बन्धनों को 'परम्परा' बनाया है।
पढ़ाई-लिखाई स्त्रियों के लिए नहीं कहकर,
हमारे लिए परिवार की सेवा और घर का काम निर्धारित करवाया है।
जब भी इच्छाओं को व्यक्त करने की कोशिशें की है,तब
परम्परा, इज्ज़त और समाज... यही याद दिलाया है,
मनोकामनाओं को दबाया हैं...!
जब भी कुछ नया करना चाहा,
उसे समाज-विरोधी बताया है।
हमें समय व परिस्थितियों से समझौता करना सिखाया है,
अपनी ख्वाहिशों को दबाना, और अत्याचार को सहना सिखाया है,
'चुप रहने में ही भला' बताया है।
कई सदियों बाद, हमनें ये बेड़ियाँ काटी हैं,
थोड़ा सा ही सही हमनें खुद से खुशियाँ बाँटी हैं ।
अब खुली हवा में ज़रा सांस तो ले लेने दो,
जीवन को जीवन की तरह जी लेने दो ।
थोड़ा सा ही सही, रोशनी तो आने दो ।

✦✦✦

तू बढ़ता चल -तू ठहर मत, बस बढ़ता चल

✍ **अनन्या त्रिपाठी**
बी.एड.प्रथम वर्ष

आत्मा पर विश्वास कर,तू बढ़ता चल
इस दुविधा भरे जीवन से तू मत मचल।
दुख की घड़ियाँ आएंगी, डटकर मुकाबला कर
तू बढ़ता चल, तू बढ़ता चल।।
अंधेरी रातों की है तू मशाल
असफलता की है मझधार
डटकर तू पतवार संभाल।
हर मुश्किलों को तू ललकार
तू बढ़ता चल, तू बढ़ता चल।।
रोज आईना देख, खुद को तू तौल
डर के अंधकार से निकल।
वर्तमान को जीवन्त कर
तू बढ़ता चल, तू बढ़ता चल।।
वसंत है, पतझड़ भी आएगा
दिन के बाद निशा भी जागेगी।
हर समय बस संतुलित रह कर
हर क्षण को सार्थककर
तू बढ़ता चल, तू बढ़ता चल।।

अंधेरी काली रात है, तू मशाल बन
असफलता की मझधार है, तू किनारा बन
पतझड़ के मौसम में वसंत बन
तू ठहर मत, बस बढ़ता चल।
मुश्किलों की बर्फ में, आशा का सूरज बन
दर्द के पाश में, तू मरहम बन।
उलझनों के उफान में, तू शांति बन
तू ठहर मत, बस बढ़ता चल
दुख की लू में, सुख की छांव बन
इस व्यस्त जीवन में, सुकून के पल बन
अंधेरी निराश रात में, तू चांद-सा शीतल बन
तू ठहर मत, बस बढ़ता चल।
उन सारी क्षमताओं से है तू बेखबर
बसी हैं, जो तेरे ही अंदर,
एक बार खुद में झांक कर
खुद को तू परख,
बस बढ़ता चल।।

✦✦✦

हार को जीत में बदलना है

✍ **कल्यानी कुमारी**
बी०एड०, प्रथम वर्ष

हार को जीत में बदलना है....
लहरों को चीरकर समुन्दर को पारकर
आएँ अड़चनें फिर भी उससे न हारकर
राह है कठिन तो डरता कौन है
सफलता है शोर और संघर्ष मौन है
बिन थके यूँ ही चलते रहना है,
हार को जीत में बदलना है।
इस सफर में ही जीने की ठान लो
चुनौती को तुम जय-प्रतीक मान लो
फूल चाहिए तो पग-पग शूल चुभेंगे
जीवन के हर मोड़ पर घाव मिलेंगे
ठोकरें खाकर हर बार सँभलना है,
हार को जीत में बदलना है।
पर्वत शिखरों को छूने का अरमान रखो
न झुको मुश्किलों से निज अभिमान रखो
हो स्वप्न का चुनाव औरों से पृथक
मत थको कहीं, करो प्रयास अथक
दुनिया पीछे छोड़ आगे निकलना है,
हार को जीत में बदलना है।
सामना करना सीखो आंधियों का तुम
कर दो परास्त प्रभंजनों को तुम
जीवन का प्रतिक्षण आशा से भरो
न आहत कभी निराशा से हो
निज विश्वास की लौ बनकर जलना है,
हारको जीत में बदलना है।

✦✦✦

पराया सा शहर था

✍ **स्वाती कुमारी**
बी. ए. प्रथम वर्ष

पराया सा शहर था कुछ उखड़े हुऐ से लोग।
कुछ हुऐ अपने इस सफर में कुछ बिछड़े हुऐ से लोग
हजारों ख्वाहिशें समेटे लेकर आई इस शहर में
कुछ बच गई जिंदा तो कुछ मर गई सफर में
कुछ मचल रहा तूफान मेरे अंदर कोई जल रहा शमशान मेरे अंदर
विश्वनाथ की धरती पे विश्वनाथ मेरे अंदर।
अस्सी पे दिल मचल सा उठा था दशाश्वमेध पर खिल सा उठा था।
वही बढ़ी जब मणिकार्णिका की तरफ देखा यहाँ पर तो कईयों का दिल
जल सा उठा था।
तो मोहब्बत बनारस की गलियों से थी।
यों सुकून तो मानो बनारस की हवाओं में थी।
जनाब शहर से भी मोहब्बत होती है
जो बनारस से हुई

✦✦✦

एक गुल्लो

✍ **मेधा चतुर्वेदी**
विद्यार्थी, शिक्षा विभाग

जो डाली पे हरे पत्ते थे,
वापस क्यूँ नहीं आये,
यही एक सोच लेकर
आज गुल्लो शान्त बैठी है।
वो कहती है....
मेरी दुनिया की हरियाली,
मेरी ना थी तेरी भी थी।
मगर फिर क्यूँ ना सोचा, और समझा,
काट डाला सब
मुझे क्यूँ छोड़ देते हो?
मुझे भी मार डालो तुम
हरे मौसम, हरे पत्ते, हरे उन सारे पेड़ों को
जलाकर राख कर दो तुम...
मैं पेड़ों का परिन्दा हूँ,
उन्हीं की बात करता हूँ,
तुम्हें कहता हूँ, खुद से तुम सम्भल जाओ तो अच्छा है
कयामत टूट के आयेगी, जाओगे कहाँ पे तुम
ना होगें पेड़, ना नदियाँ, ना झरने प्यास तोड़ेगें
ना कोई और पक्षी होगें जो नमाज़ तोड़ेगें,
खुदा ना आज है, खुदा ना कल ही आयेगा।
मुझे जिस हाल में छोड़ा, वहाँ कल खुद को पायेगा।

✦✦✦

(१) सुख की तलाश

सुख की तलाश कैसी होती है
जैसे हिरन ढूँढ़ता है कस्तूरी वैसी
या जैसे ढूँढ़ता है कोई किरण चारदीवारी से
कभी वर्षों तपस्या पश्चात् भी दुर्लभ
कभी लगती है हाथ बढ़ाकर छू लेने जैसी
कहाँ पाया जा सकता है सुख
भोग में या त्याग में
लोक में या परलोक में
सम्बन्धों में या एकांत में
भक्ति में या प्रेम में
जीव में या ब्रह्म में
कैसा वेश है सुख का
धन-धान्य से शोभित नृप-सा
या जप-तप से पोषित योगी सा
किसी शैशव की अबोध मुस्कान सा
या किन्ही अनुभवी चेहरे की झुर्रियों सा
अकालपीड़ित देश के लोगों की आँखों में
पलने वाली उम्मीद सा
या शक्ति से समूचा जगत जीतने की
चाह रखने वाले के दम्भ सा
सुख सत्य है या छद्म
सुख साधारण है या परम
सुख नीरस है या सरस
सुख अट्टहास है या हर्ष
सुख सौम्य है या विराट
सुख साम्राज्य है या सम्राट
कुछ ने कहा सुख है महज अवस्था
एक मानसिक अवस्था
तो ये अनवरत तलाश क्यों
ना बुझने वाली प्यास क्यों
सुख की तलाश कैसी होती है
सुख की तलाश कैसी होती है

(२) सफ़ेद होता नीला आसमान

मेरा नीला सफ़ेद हो गया है
या शायद स्याह
या इन दोनों के बीच का कोई रंग
लेकिन अब वो नीला नहीं है।
बारिशें बहा ले गयी है उसका नीलापन
या रात ने अपना रंग डाल दिया है
या शायद वो था ही नहीं नीला कभी
इस उलझन ने मुझे पागलकर दिया है।
स्मृतियाँ धुँधली हो गयी हैं
याददाश्त के पन्ने उड़ गए हैं
नज़र दूर तक उसकी तलाश में जाती है
तमाम रंगों को चमक है लेकिन कहीं नीला नहीं है।
शायद पढ़ लिया है सबने द्रव के गुण
रंगहीन ही तो है पानी विज्ञान में
या सबने एक साथ अपवर्तन पढ़ा है शायद
सबको आसमान बेरंग दिखने लगा है।
मेरा नीला सफ़ेद हो गया है
या शायद स्याह
या इन दोनों के बीच का कोई रंग
लेकिन अब वो नीला नहीं है।

✍ **अनुभूति यादव**
एम.एड. प्रथम वर्ष

✦✦✦

एक पल का स्वाद

(जब आप खुद से मिलते हैं)

✍ **पूजा यादव**
एम. एड.

उन हजार पलों में से एक पल याद आता है,
जब पल भर ठहरकर खुद के मन की आवाज सुनते हो।
शून्य में समा बस एक टक देखते हो,
बाहर के शोर से अनजान दिल भरने लगता है, अलग उड़ान।
उस एक पल में तुम वह दुनिया घूम आते हो,
अपने वजूद को टटोलकर वापस लौट जाते हो।
उस एक पल में बड़ा सुकून होता है,
मानो, आसमान बहने लगता है,
जमीन हल्की सी उड़ने लगती है,
हवा सिर्फ और सिर्फ तुमसे बाते करने लगती है।
उस एक पल में तुम कुछ नहीं होकर भी,
सब कुछ हो जाते हो,
तुम-तुम नहीं कुछ और हो जाते हो।
उस एक पल के लिए मैं हजारों पल जीती हूँ,
उस असीम खुशी के लिए अंजान पलों का हर घूँट पीती हूँ।
क्या तुमने चखा है, 'उस एक पलका स्वाद'

✦✦✦

तिरंगे का परचम

चाहे कितनी कोशिश की उन सब ने,
आखिर में लहराया यह तिरंगा शान से;
हजारों, लाखों बलिदानों की आग में,
तपकर निकला है यह कुंदन आन से;
कभी जो सुखी मिट्टी थी,
आज वह बना सोना खरा है,
कभी जहाँ होती केवल पीड़ा थी,
आज वहाँ भी खुशियों की बेला है,
पठन-पाठन, खेल-कूद हो या नाच गान,
हर क्षेत्र में देश का मस्तक ऊँचा है,
धरती क्या अब तो चाँद पर भी,
तिरंगे का परचम लहरा है,
चाहे कितनी कोशिश की उन सब ने,
आखिर में लहराया यह तिरंगा शान से;
हजारों, लाखों बलिदानों की आग में,
तपकर निकला है यह कुंदन आन से।

यादों की चिट्ठी

आज महीनों बाद एक चिट्ठी आई है,
जो अपने संग मेरे गांव की खुशबू लाई है;
वो आम का बाग, वो सरसों का साग,
वो पहली किरण पड़ने पर कोयलों का राग;
वो मेरे महबूबा के बालों में लगा हुआ गुलाब,
जैसे कमल की फूलों से सजा हो कोई तालाब;
वो जाड़े का दिन, वो चाचा की बीन,
वो यारों संग की गई बातें रंगीन;
वो मेरी मां के हाथों का स्वाद,
जैसे पूरी हो गई हो मेरी हर एक मुराद;
वो खेतों की झूम, वो त्योहारों की धूम,
वो मिलो दूर रह रहा मेरा कुटुंब;
वो मेरे गाँव का स्थानीय गीत,
जैसे बरस रहे हो इंद्रजीत;
आज महीनों बाद एक चिट्ठी आई है,
जो अपने संग मेरे गाँव की खुशबू लाई है।

✍ **रिया घोष**
बी. ए. प्रथम वर्ष

✦✦✦

घर की याद

✍ **खुशबू गोंड़**
बी. काम. प्रथम वर्ष

कुछ बातेँ जो अनकही सी
मेरे मन को बोझिल करती हैं
मैं चैन से सोना चाहूँ भी तो
मुझको बेचैन किए रहती हैं।
नीर नैन धारा बह जाती है,
जब घर की याद सताती है।
ये चकाचौंध, आलीशान भवन
मुझमें खलबली सी मचाती हैं।
यहाँ पार्टी-क्लब के शोर शराबे,
मुझको छलनी कर जाते हैं।
वो पावन हवा,वो कच्ची गालियाँ
बड़े बुजुर्गों की ठिठोलियाँ।
और बगीचे की सुंदर कलियाँ,
मुझे, मेरा गाँव ही भाता है।
पापा के मुख पर हल्की सी मुस्कान
माँ की ममता याद आती है
अब यहाँ अकेले में बैठकर भी क्या रोना,
यहाँ कोई देखने थोड़े ही आता है।

✦✦✦

मानव का खेल अजीब

✍ **जान्हवी पान्डेय**
बी. काम. द्वितीय वर्ष

मानव का खेल अजीब,
अजीब सा दृश्य बनाया है
मानव जन्म पाकर के भी मानवता अपना ना पाया है
देवों के दिये आशीष का किंचित भी लाभ ना उठा पाया है।

मानव ने ही मानव को हराया है
कभी रंगभेद का प्रचलन,
तो कभी छुआ-छूत जताया है
सावलों का तिरस्कार तो गोरों का स्वागत किया,
एक को आगे बढ़ाया तो दूसरे को पीछे ढकेला है।

हमेशा नर और नारी में भिन्नता दिखाया है
कभी नारी को ऊपर ना उठने दिया,
हमेशा उसे नर ने नीचा दिखाया है
अजीब सा दृश्य बनाया है,
एक मानव ने दूसरे मानव को हराया है।

जिन वृक्षों से ऑक्सीजन लेता,
उन्हीं को काटकर घर बनाता है।
अपने ऐशो आराम के चक्कर में सब कुछ भूल जाता है
गाँव की शांति छोड़, शहर के शोर में बसा,
हे मानव! पवित्र व शीतल नदियों को तूने ही जहर बनाया है।

इंसान के रूप में है जन्म लिया,
सत्ता के मोह में पाप किया है
हैवानियत भरी पड़ी है तुझमें
तूने ही बेजुबान जानवरों को जिंदा जलाया है।

आज का मानव एक भयंकर वायरस है,
जिसने पृथ्वी पर कोरोना से अधिक उत्पात मचाया है
कोरोना, हन्ता और निसर्ग भी देखकर यह मंजर हैरान है,
मानव की हैवानियत के आगे तो कुदरत भी बेबस और परेशान है।

✦✦✦

नारी सशक्तीकरण

✍ **मनु खन्ना**
बी. काम. प्रथम वर्ष

बस करो अब बहुत हो गया
मैं नारी हूँ हे जग वालों! कोई तुच्छ सा खेल नहीं
जहाँ में सुकुन से साँस भरूँ, क्यों ऐसा कोई परिवेश नहीं।
एक बेटी हूँ मैं हे जग वालों! मैं किसी की रखैल नहीं ।।

१. बहुत सह लिया मैंने मौन, बसकरो अब और नहीं।
बहुत हो गया हाथरस, उन्नाव, अब हरियाणा में करो और नहीं।
देख लिया यूपी में भी, अब दिल्ली में करो और नहीं,
अरुणा, माथुरा, प्रियदर्शनी, निर्भया अब और नहीं
इमराना, निसा, भानवरी, अंजना अब और नहीं
बहुत हो गया चुप होकर जीना अब नयनों से आँसू गया बहेंगे और नहीं।

२. डटकर लड़ना सीखेंगे हम झुककर है जीना और नहीं,
समाज की मर्यादा के कारण जुल्म सहना अब और नहीं
जो तन से आँचल छीनेंगे वो रहेंगे जग में और नहीं।

३. नारी ही नारायणी है, अबला समझना और नहीं।
माँ दुर्गाका रूप धरा है, गौरी समझना अब और नहीं।

४. मेरे केश पकड़कर खींचे थे, जुए में मुझको हारे थे
अग्नि-परीक्षा के सहारे मेरी पवित्रता को पहचाने थे?
तीन तलाक का डर दिखाकर तुमने पंख जो मेरे काटे थे,
लो मिल गए मुझे फिर आज वो पंख जो तुमने काटे थे।

५. आत्मनिर्भर बनेंगे अब हम अपनी शक्ति को पहचानेंगे
जल में रक्षा करेंगे देश की, थल से दुश्मनों को मारेंगे
आसमान में गुंजन बनकर अपना झंडा गाड़ेंगे।

✦✦✦

हे दिनकर ! कर नवप्रकाश

✍ **डा. विभा सिंह पटेल**
सहायक प्राध्यापिका, शिक्षा विभाग

साहित्य-जगत के कर,
कविता के ओ मेरे 'दिनकर'।
रच 'रेणुका', 'हुंकार' लिए
तुम'द्वन्द्वगीत' गाये
'कुरुक्षेत्र' में धूप-छाँह संग,
ना जाने कितनों को लाये?
'बापू' और 'इतिहास के आँसू'
'दिल्ली' के रंग को लहराये।
थे, विद्रोही तुम कवि पहले,
तब राष्ट्र कवि 'दिनकर' कहलाये।
छायावादी कविताओं की छाया में
नील कुसुम युग्मित राष्ट्र चेतना पर आये।
साहित्य-जगत.....ओ मेरे दिनकर।
'सीपी' को भी शंख बनाया,
'हारे को हरि' नाम पढ़ाया।
'कोयल और कवित्व' का रस कहाँ से लाये?
'रसवन्ती' छायावादी के 'द्वन्द्वगीत' तुम ही गाये,
तब जाकर प्रगतिशील चेतना के कवि कहलाये।
'समर निंद्य है', धर्मराज पर,
ऐसा तुमने बतलाया।
अर्पित कर 'उर्वशी',
बहुतों को है पिघलाया।
'धूप और धुँआ' संग 'नीम के पत्ते',
है, जीवन के पर्यायवाची।
रच 'रश्मिरथी' को तुमने
'कृष्ण की चेतावनी' बाची-साची।
'दूध-दूध' की 'परम्परा'है
परिचय है 'वातायन'का।
'समर शेष है', वीर!
'नये सुभाषित', भारत का।
गढ़ 'संस्कृति के चार अध्याय'
ऐसा तुमने दिखलाया।
हे महाकवि!क्यों कर अपने महाप्रयाण से,
साहित्य-जगत को इतना तमयुक्त बनाया?
आ जा 'दिनकर' एकबार फिर इस भारत में
कर जा शब्दस्वर की प्रकाशमय काया।
साहित्य-जगत.....ओ मेरे दिनकर।

- डॉ. विभा सिंह पटेल
सहायक प्राध्यापिका, शिक्षा विभाग
वसन्त महिला महाविद्यालय, राजघाट-वाराणसी

✦✦✦

स्वर कोकिला

वो स्वरों की रानी थीं,
संगीत की प्रेम दीवानी थीं,
माना मिटा शरीर है उनका,
पर उनकी अमिट कहानी थी।
एक भाव भी नहीं था ऐसा,
जो लता से दूर रह पाया था।
हर भाव को कंठ लगाकर उसने
संगीत से संबंध निभाया था।
अब रिक्त पड़ी है जगह तेरी
बस वियोग गीत वो गा रही।
स्तब्ध खड़ी भारत की जनता,
आज स्वर कोकिला जा रही।

शूरवीर बिपिन रावत

रो रही माँ भारती,
स्तब्ध है हिन्दुस्तान,
ये कैसी काली विपदा है,
चला गया शूरवीर जवान।
मन बड़ा भारी है आज,
दिल में लेके शान,
तुझे जाते देखना मुश्किल है,
ओ वीरता के धनवान।
ये वक्त भी लम्बा लगता है,
दुख ने पार किया परवान,
बुझे सारे दिए आज हैं,
थर्राया भारत का प्राण।

मैं नारी हूँ

त्याग तपोबल से सिंचित,
मैं अमर बेल फुलवारी हूँ,
मैं नारी हूँ।
मैं वन-वन भटकी सीता हूँ,
मैं मीरा सी प्रेम पुनिता हूँ,
मैं नारी हूँ।
मैं कवियों की चिंतना धार हूँ,
मैं अतुल असीम विस्तार हूँ,
मैं नारी हूँ।
मैं लक्ष्मी बाई रानी हूँ।
जगत की कल्याणी हूँ,
मैं नारी हूँ।
मैं' मैं' को मारने वाली हूँ,
अपनों से हारने वाली हूँ,
मैं नारी हूँ।
मैं चलती राह अकेली हूँ,
मैं सबसे अबूझ पहेली हूँ,
मैं नारी हूँ।
मुझमें स्नेह समंदर हैं,
लाखों व्यथाएँ मेरे अंदर हैं,
मैं नारी हूँ।

✍ **भामिणी भूषण**
बी.ए. हिन्दी साहित्य (प्रतिष्ठा)

आया जब जग में बन्दे

✍ **लक्ष्मी खरवार**
बी. काम. द्वितीय वर्ष

आया तू जग में जब बन्दे
तू रोया था जग हँसता था।
जब तू जाये ये जग रोये।
कुछ काम तू ऐसा करता जा।।
धन वैभव ये सम्पत्ति माया
तेरे साथ न पगले जायेगी
तेरी ये कंचन सी काया भी
मिट्टी में यहीं मिल जायेगी।
तेरे बाद जमाना याद करे
इतिहास तू ऐसा लिखता जा।।१।।

न काल उसे छू पाता है
औरों के लिए जो जीता है।
मरकर भी अमर हो जाता है
औरों के जो आँसू पीता है।
औरों के जख्म को पगले
मरहम बनकर तू भरता जा।
जब तू जायें जग रोये
कुछ काम तू ऐसा करता जा।।२।।
कोई हँसता कोई रोता है,
कोई खोता कोई पाता है,
जो आता है वो जाता है,
यह यश-अपयश बस रह जाता है
चुन ले तू राहों के काँटे
खुशियों के फूल बिखराता जा।।३।।

औरों की खुशियों के खातिर
जो खुद को भी बर्बाद करे
इन्सान नहीं फरिश्ता है
जो औरों का घर आबाद करे।
अपनों के लिए सब जीते हैं
तू गैरो के खातिर मरता जा।
जब तू जाये जग रोये,
कुछ काम तू ऐसा करता जा।।४।।

✦✦✦

हिन्दी साहित्य का इतिहास

✍ **अनुष्का पाण्डेय**
बी०एड० प्रथम वर्ष

संस्कृत ने जन्म दिया, वो जननी कहलाई।
पालि प्राकृत अपभ्रंश से, होकर हिन्दी आई।।
वीर गाथाओं के ग्रन्थों में डूबा है आदिकाल।
रासों -काव्य में प्रसिद्ध है पृथ्वीराज और विजयपाल।।
भक्ति उपजी द्राविड़ी, लाये रामानन्द।
भक्तिकाल में संतों का झंडा रहा बुलंद।।
साखी, सबद, रमैनी में दिखता कबीर का ज्ञान।
प्रेम की पीर के 'पदमावत' से, जायसी हुए महान।
सूरसागर सूरसारावली और साहित्य की लहरी।
वात्सल्य सम्राट सूर की छाप पड़ी गहरी।।
हिन्दी साहित्य के चन्द्र हैं गोस्वामी तुलसीदास।
इनकी बारह रचनाओं में रामचरित है खास।।
नारी का नखशिख वर्णन करता है रीतिकाल।
गागर में सागर भर देते रीतिसिद्ध बिहारीलाल।।
'कठिन काव्य के प्रेत' केशव कहलाये।
वीर रस के जौहर भूषण ने दिखलाये।।
स्वच्छन्द प्रेम की रचना लिखते हैं अगणित योद्धा।
किन्तु प्रमुख है इनमें आलम ठाकुर, बोधा।।
गद्य की विधाओं का युग आया आधुनिक काल।
पहली कहानी 'इन्दुमती' लिख गये किशोरीलाल।।
'विचारवीथि', 'चिता मणि' है निबंध की रचनाएं।
इनकों लिखकर शुक्ल जी निबंध सम्राट कहलाये।।
छायावाद की चार दीवारें- पंत, निराला,वर्मा और प्रसाद।
केदार त्रिलोचन, नागार्जुन लाये प्रगतिवाद।।
'तार सप्तक' में सात कवियों का है अद्भुत संयोग।
हिन्दी की प्रयोगशाला में अज्ञेय ने किया प्रयोग।।
१९६० से आगे की रचना साङ्गोत्तरी कहलायी।
हिन्दी साहित्येतिहास की गाथा मैंने गाई।।
हिन्दी हमारी राष्ट्रभाषा, हिन्दी पर हमको अभिमान।
भाषा सीखें चाहे जितनी पर, हिन्दी का करें सम्मान।।

✦✦✦

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या

✍ **रोशनी प्रजापति**
संस्कृत (प्रतिष्ठा), बी.ए., तृतीय वर्ष

उपर्युक्त श्रुति 'निरालम्बोपनिषद्' से उद्धृत है, जिसे 'शंकराचार्य' जी के श्रीकथन के रूप में 'विवेकचूड़ामणि' ग्रन्थ में प्राप्त किया जाता है।

'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या'

इस कथन का अर्थ है कि-''ब्रह्म ही सत्य है और सम्पूर्ण जगत् मिथ्या है।'' ब्रह्म के अतिरिक्त अन्य किसी तत्त्व की सत्ता नहीं है।

सामान्य सी बात है कि हमें ब्रह्म को जानने से पूर्व मिथ्या क्या है?-ये जानना आवश्यक है। मिथ्या का अर्थ है- जिसका कोई अस्तित्व न हो या जो अनित्य हो। संसार में जो पदार्थ अथवा गुण अभी हैं, वह कुछ क्षण बाद अथवा कल उस रूप में नहीं रहेगा। संसार सदैव परिवर्तनशील है। कोई वस्तु विकास, तो कोई वस्तु विनाश को निरन्तर प्राप्त हो रही है। जो वस्तु आज सुख दे रही है,वही कल दुःख का कारण है; और जो आज अभी दुःखदायी है,वह कल सुख देने वाली भी हो सकती है। कोई भी वस्तु सदा एकसमान नहीं रहती। तात्पर्य यह है कि वास्तव में सृष्टि का कोई भी पदार्थ स्वरूप से चिरस्थाई नहीं है, आनन्दरूप नहीं है, ज्ञानरूप नहीं है। जीवके अज्ञानता के कारण यह सब कुछ सत्य प्रतीत होता है। कठोपनिषद् के प्रथम अध्याय के अनुसार- 'न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो...'(कठ./१/१/२७)

अर्थात्, मनुष्य धन से कभी तृप्त नहीं हो सकता। आग में घी-ईंधन डालने से जिस प्रकार आग जोरों से भड़कती है, उसी प्रकार धन और भोगों की प्राप्ति से भोग-कामना का और अधिक विस्तार होता है। वहाँ तृप्ति कैसी! अतः, जीव इसी अज्ञान के वशीभूत होकर मैं और मेरेपन की भावना से ग्रस्त हो जाता है। कठोपनिषद् के प्रथम अध्याय में ऐसा उल्लिखित है-

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः
स्वयं धीराः पण्डितम्मन्यमानाः।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः।।(कठ./१/२/५)

अर्थात्, जब अन्धे मनुष्यको मार्ग दिखलाने वाला भी अन्धा ही मिल जाता है, तब जैसे वह अपने अभीष्ट स्थानपर नहीं पहुँच पाता, बीच में ही ठोकरे खाना भटकता है और नाना प्रकार के कष्ट भोगता है, वैसे ही उन मूर्खों को भी पशु, पक्षी, कीट आदि विविध दुःखपूर्ण योनियों में एवं नरक आदि में प्रवेश करके अनन्त जन्मों तक अनन्त दुःखों का भोग करना पड़ता है। जो अपने आपको ही बुद्धिमान् और विद्वान् समझते हैं, विद्या-बुद्धि के मिथ्याभिमान में शास्त्र और महापुरुषों की वचनों का कुछ भी परवाह न करके उनकी अवहेलना करते हैं, वह मनुष्य-जीवन का अमूल्य समय व्यर्थ ही नष्ट करते हैं। कठोपनिषद् के प्रथम अध्याय के अनुसार,-

न साम्परायः प्रतिभाति बालं
प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम्।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी
पुनः पुनर्वशमापद्यते मे।। (कठ./१/२/६)

अर्थात्, इस प्रकार मनुष्य-जीवन के महत्व को न समझने वाला अभिमानी मनुष्य सम्पत्ति के मोह से

मोहित निरन्तर प्रमादपूर्वक मनमाना आचरण करने लगता है। इस अज्ञानी को परलोक नहीं सूझता। वह समझता है कि यह प्रत्यक्ष दिखने वाला लोक ही सत्य है, इसके सिवा दूसरा कुछ भी नहीं है, इस प्रकार मानने वाला अभिमानी मनुष्य बार-बार मेरे (यमराज अर्थात् जन्म-मरण के) चक्र में आता है।

यमराज की उक्ति के द्वारा जगत् और जीवके अज्ञानता को मिथ्या जानकर, नचिकेता यमराज से परब्रह्म पुरुषोतम को जानने की इच्छा करता है-

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद।। (कङ्ग./१/२/१४)

नचिकेता कहता है- भगवन्! आप मुझे धर्म और अधर्म के सम्बन्ध से रहित, कार्य-कारण रूप प्रकृति से पृथक् एवं भूत, वर्तमान और भविष्यत् - इन सबसे भिन्न उस परम तत्त्व को बतलाइये।

नचिकेता द्वारा पूछे जाने पर यमराज उस ब्रह्म तत्त्व का वर्णन करते हुए बतलाते हैं-

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं
गुहाहितं गहरेष्ठं पुराणम्।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं
मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति।। (कठ./१/२/१२)

यह सम्पूर्ण जगत् एक अत्यन्त दुर्गम गहन वन के समान है परन्तु यह परब्रह्म परमेश्वर से ही परिपूर्ण है। वह सबके हृदयरूपी गुफा में स्थित है। इस प्रकार नित्य साथ रहने पर भी लोग उसे सहज में देख नहीं पाते क्योंकि वह अपनी योगमाया के पर्दे में छिपा है। उसके दर्शन बहुत ही दुर्लभ है। जो शुद्ध-बुद्धिसम्पन्न साधक अपने मन-बुद्धि को नित्य निरन्तर उसमें संलग्न रखता है, वह उस सनातन देव को प्राप्त करके सदा के लिए हर्ष-शोक से रहित हो जाता है। यही उसकी पहचान है।

यमराज ने 'ॐ'कारको प्रतीक रूप से ब्रह्म का स्वरूप बतलाते हुए कहा है कि-

एतद्धयेवाक्षरं ब्रह्म एतद्धयेवाक्षरं परम्।
एतद्धयेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्।।
(कठ./१/२/१६)

यमराज कहते हैं किवह 'ॐ' ही पुरुषोतम भगवान का परमतत्व है। यह अविनाशी प्रणव- 'ॐ'कार ही तो ब्रह्म है। और यही परब्रह्म परमपुरुष पुरुषोत्तम है अर्थात् उस ब्रह्म और परब्रह्म दोनों का ही नाम 'ॐकार' है, अत: इस तत्वको समझकर साधक इसके द्वारा दोनों में से किसी भी अभीष्ट रूप को प्राप्त कर सकता है।

इसके पश्चात् यमराज आत्मा के शुद्ध स्वरूप का और उसकी नित्यता का और निर्विकारता का भी निरूपण करते हैं, क्योंकि जब तक साधकको अपनी नित्यता और निर्विकारता का अनुभव नहीं हो जाता एवं वह जब तक अपने को शरीर आदि अनित्य वस्तुओं से भिन्न नहीं समझ लेता, तब तक उसके अन्त:करण में नित्य तत्त्व की अभिलाषा उत्पन्न नहीं होती।

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुँ हतश्चेन्मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो नायँ हन्ति न हन्यते।।(कठ./१/२/१९)

यमराज कहते हैं कि जीवको यह दृढ़ अनुभूति होनी चाहिए कि जीवात्मा नित्य चेतन ज्ञानस्वरूप है; अनित्य, विनाशी और भोग से वास्तव में इसका कोई सम्बन्ध नहीं है। अत:, यह जन्म-मरण से सर्वथा रहित, सदा एकरस है। शरीर के नाश से इसका नाश नहीं होता। जो लोग इसको मारनेवाला या मरनेवाला मानते हैं, वे

वस्तुतः आत्मस्वरूप को नहीं जानते हैं। वस्तुतः, आत्मा न तो किसी को मारता है और न इसे कोई मार ही सकता है। इस जीवात्मा के हृदयरूप गुफा में रहने वाले परमात्मा को कोई विरला साधक ही कामनारहित और चिन्तारहित होकर उस सर्वाधार परब्रह्मकी कृपा से ही देख पाताहै। अतः, कठोपनिषद् के द्वितीय अध्याय में यमराज बताते हैं कि-

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत।। एतद्वै तत्।।(कठ./२/१/६)

जो जल से उपलक्षित पाँचों महाभूतों से पहले हिरण्यगर्भ ब्रह्माके रूप में प्रकट हुए थे, उन अपने ही संकल्परूप तप से प्रकट होने वाले और सब जीवों के हृदय रूप गुफा में प्रविष्ट होकर उनके साथ रहने वाले परमेश्वर को जो इस प्रकार जानता है कि सबके हृदय में निवास करने वाले सबके अन्तर्यामी परमेश्वर एक ही है, यह सम्पूर्ण जगत् उन्हीं की महिमा का प्रकाश करता है। वह कभी किसी की जिन्दा नहीं करता, किसी से भी घृणा या द्वेष नहीं करता। वही यथार्थ जानता है। वे सदा सबके हृदय में रहने वाले ही परब्रह्म परमेश्वर हैं। इस प्रकार निष्कर्ष रूप में हमारा प्रत्येक कृत्य निष्काम रूप से निर्लिप्त होते हुए इस लोक में सम्पन्न हो, ऐसा संकल्प करते हुए हमें अपने लक्ष्य की तरफ निरन्तर अग्रसर होना चाहिए।

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति।। (कठ./१/३/१४)

✦✦✦

एक भावमय लेख

वसन्त महिला महाविद्यालय का शिक्षा विभाग

मानवता की साकार मूर्ति दया ही जिनकी शोभा है। हम सब की प्रिय अलका सिंह विद्यालय की प्राचार्य है।

मैं इस विद्यालय के शिक्षा विभाग की एक नन्हीं सी चिड़िया हूँ, मुझे उलझनों में सुलझना नहीं आता... मुसीबतों से निकलना नहीं आता... मगर मंजिल पाने की आस मुझे यहाँ ले आयी, यहाँ के परिवेश ने अब सहज ही मानों सब सिखा दिया।

यहाँ के गुरुओं की निगाहों में एक अलग तासीर शायद,
कभी प्यार से देखें तो लगता है खुद की नज़र है मुझ पर।

अनुशासित रहने का पाठ पढ़ाने वाली हमारी प्रणेता सुजाता मैडम इन्होनें तो अपने वक्तव्य से हमें यूँ सींचा कि मानो मन की अपवित्रता बस यूँ ही किनारे से बह गयी... और हमें खबर तक नहीं।

मीनाक्षी मैडम का दर्शन ना जाने क्यों एक सुकून देता है? जीवन की सच्चाई को परखने का एक नज़रिया देता है।

हमारी अमृता मैडम, जो मुझे है... सबसे प्यारी क्योंकि इनकी आँखों में माँ सा प्यार दिखता है और हाथ यदि सर पर रख दे तो आत्मबल जैसे दस गुना बढ़ जाता है, माना इनकी डांट किसी तलवार से कम नहीं पर जीवन की सीख सिखाना उतना आसान तो नहीं।

जय सर इनकी तो बात ही अलग है। ये प्यार प्यार में डाट देतें है और डाट डाट में मुस्कुरा देतें है। जटिल समस्याओं को तो ये बस यूँ ही समझा देतें है। संयम और धैर्य की परिभाषा इन्होनें ही हमें बताई।

आशा मैडम और विभा मैडम इनके वात्सल्यमयी प्रेम ने हर मोड़ पर हाथ पकड़ के हमें राह दिखाई। हमारी हजारों गलतियों के बावजूद भी... ज्ञान की निर्मल धारा से हमें सहज ही सींच दिया। इन्होनें न जाने कितनी बार हमारे टूटे सपनों को जोड़ा मगर हमें टूटने नहीं दिया।

रंजीता मैडम, श्वेता मैडम, पूनम मैडम इनका और हमारा रिश्ता तो जैसे बहनों सा है। इनका चेहरा ही हमारे ख्वाब सजा देता है यूँ ही खुश रहने की एक वजह बता देता है, वो इसलिए क्योंकि इनकी डाट में हमें प्यार नजर आता है।

कहने को तो बहुत कुछ है, मगर ये कहूँ तो वह रह जाता है वह कहूँ तो यह रह जाता है। ये है हमारा प्यार भरा संसार, हमारा शिक्षा विभाग।

नेह की डोर टूटी किधर जायेंगे
मोतियों की तरह हम बिखर जायेंगे
कामयाबी की मंजिल मिले भी तो क्या
आपके बिना कैसे पढ़ पायेंगे।

✦✦✦

युवावस्था - सकारात्मको वा नकारात्मको वा

✍ **दीप शिखा**
बी.ए., तृतीय वर्ष, संस्कृत

संस्कृत साहित्यराशि विश्व की अनुपम निधि है जिसमें ज्ञान एवं धर्म का उपदेश पदे-पदे विशिष्ट आचार्यों,कवियों इत्यादि के माध्यम से विभिन्न ग्रन्थों में प्रस्तुत किया गया है।

शुकनासोपदेश बाणभट्ट कृत 'कादम्बरी' का ही एक भाग है। शुकनास कादम्बरी कथा के पात्र महाराज तारापीड का एक विद्वान् और योग्य प्रधान अमात्य था। उसको सामाजिक अनुभव तथा व्यक्तियों में व्याप्त विभिन्न बुराईयों की अच्छी परख थी।

तारापीड का पुत्र चन्द्रापीड, जो नवयुवक था और जिसका राज्याभिषेक होने वाला था, उसी को आदेश देते हुए कहते हैं कि-

गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुष शक्तित्वञ्चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा।

अर्थात्- जन्म से प्राप्त ऐश्वर्य, नूतन यौवन, अनुपम सौन्दर्य तथा अलौकिक शक्तियाँ -ये चारों समस्त बुराइयों की जड़ हैं। इनमें से एक भी अवगुण जिसके पास नहीं है उसी को उपदेश दिया जाता हैं,क्योंकि-

अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव राजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखेन उपदेशगुणा:।

निर्मल अन्तःकरण में उपदेश की बातें उसी प्रकार प्रवेश करती है, जिस प्रकार निर्मल मणियों में सूर्यकी किरणें प्रवेश कर जाती हैं।

यौवनावस्था के कुप्रभावके ऊपर प्रकाश डालते हुए महाकवि बाणभट्ट विरचित शुकनासोपदेश में शुकनास कहते हैं कि-

इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका।

अर्थात्- निरन्तर इन्द्रियरूपी हरिणों को हरने वाली यौवनावस्था कामोपभोगरूपी मृगतृष्णा के समान अत्यन्त कष्टकारक परिणाम देने वाली होती है।

जैसा कि भर्तृहरि ने नीतिशतकम् में कहा है कि-

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नत: पीडयन्
पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिले पिपासार्दित:।
कदाचिदपि पर्यटञ्छश विषाणमासादयेत्
नतु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्।।

यौवनावस्था में प्राय: शास्त्ररूपी जल से निर्मल हुई बुद्धि भी मलिनता को प्राप्त हो जाती है और इस अवस्था में रजोगुण से उत्पन्न होने वाला भ्रामक स्वभाव स्वेच्छा से पुरुषों के विवेक को उसी तरह दूर उड़ा देता है, जिस तरह हवाओं का बवण्डर सूखे पत्तों को दूर उड़ा ले जाता है।

रजोगुण के सन्दर्भ में गीता में श्रीकृष्ण ने कहा है कि-

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भव:।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्।।

अर्थात्- रजोगुण से उत्पन्न हुआ यह काम ही क्रोध है, यह बहुत खाने वाला अर्थात् भोगों से कभी न अघानेवाला और बड़ा पापी है, इसको ही तू इस विषय में बैरी जान।

इस अवस्था के प्रभाव से उत्पन्न होने वाले अज्ञानरूपी अन्धकार को सूर्य की किरणें, मणियों की चमक एवं दीपक के प्रकाश से दूर नहीं किया जा सकता। युवावस्था में यौवन से प्रभावित मन को 'जल' के समान विषयभोग वस्तुएँ आस्वादित न होने पर भी अधिक मधुर प्रतीत होती हैं। दिशाभ्रम के सदृश कुपथ पर चलाने वाली विषयवासनाएँ और अत्यधिक आसक्ति युवकों के बुद्धि को नष्ट कर देती है।

इसलिए इस अवस्था में व्यक्ति को ऐसा प्रयास करना चाहिए कि-

नोपहस्यसे जनैः, न निन्द्यसे साधुभिः, न धिक्क्रियसे गुरुभिः नोपालयसे सुहृद्भिः, न शोच्यसे विद्वद्भिः, यथा च न प्रायसे विटैः, न हस्यसेऽकुशलैः, नास्वाद्यसे भुजङ्गैः नावलुप्यसे सेवकवृकैः, न वञ्च्यसे धूर्तैः, न प्रलोभ्यसे वनिताभिः, न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या, न नर्त्यसे मदेन, नोन्मती क्रियसे मदन, नाक्षियसे विषयैः, नावकृष्यसे रागेण, नापह्रियसे सुखैन।

अर्थात्- जिससे कोई व्यक्ति उपहास न करें, साधु लोग निन्दा न करें, गुरु भर्त्सना न करें, सहृदय लोग उलाहना न दें, विद्वान् लोग शोक न करें, भृत्यरूपी शृगाल धन-सम्पत्तियों को निगल न जाये, धूर्तलोग ठग न लें, कामिनियाँ मोहित न करें, लक्ष्मी त्याग न दें, अहंकार न हों। कामवासना उन्मत्त न करें, सांसारिक विषय विक्षिप्त न करें लालय आकृष्ट न करें, भौतिक और शारीरिक आनन्द पथभ्रष्ट न करें, जो व्यक्ति इन बुराइयों से दूर रहकर शुद्ध आचरण करता है,वह सिद्धादेश वाला होकर समाज में आदर का पात्र होता है।

इस प्रकार से हम देख सकते हैं कि युवावस्था का समुचित उपयोग न करने पर इसके कुप्रभाव अधिक दृष्टिगत होते हैं किन्तु यदि इसका समुचित उपयोग किया जाये तो इतिहास प्रमाण है कि जिन महापुरुषों के कारण दुनियाँ में सकारात्मक परिवर्तन आयें है यथा- चाणक्य, महात्मा बुद्ध, समुद्रगुप्त, सम्राट् अशोक, नेताजी सुभाषचन्द्रबोस इत्यादि, इन सभी के जीवन में जो बड़ा परिवर्तन हुआ वो इनके युवावस्था में ही हुआ। अतः युवावस्था का समुचित उपयोग करके हम इसके कुप्रभाव से तो न केवल बच ही सकते हैं अपितु इसके सकारात्मकप्रभाव से न केवल अपना अपितु अपने समाज का एवं सम्पूर्णविश्व का कल्याण करके आगे बढ़ सकते हैं।

✦✦✦

स्वतंत्रता का 75वाँ अमृत महोत्सव

✍ **अषिमा अदिति**
बी.ए., तृतीय वर्ष, अंग्रेजी

हिमाद्रि तुंग श्रृंग से प्रबुद्ध शुद्ध भारती,
स्वयंप्रभा समुज्ज्वला स्वतंत्रता पुकारती।
अमर्त्यवीर पुत्र हो, दृढ़ प्रतिज्ञ सोच लो,
प्रशस्त पुण्य पंथ है, बढ़े चलो बढ़े चलो।।

आज आजादी के 75 वर्षों बाद आजादी के अमृत महोत्सव पर मैं अपने लेख की शुरुआत एक प्रश्न से करना चाहूँगी कि आज़ादी क्या है? और इसका जवाब वही दे सकता है जो कभी गुलाम रहा, जिसके पैरों में कभी बेड़ियाँ रहीं, जिसे कभी सच कहने से भी रोक दिया गया हो। भारत वैसा ही एक देश है, जिसने गुलामी झेली है, परतंत्रता का तीक्ष्ण वार सहा है, खुद को असहाय महसूस किया है। भारत सदियों तक ब्रितानीया हुकूमत के शासन तले दबा रहा, इसकी स्वतंत्रता हजारों हज़ार शहादातों का अंजाम है। स्वतंत्रता की असली कीमत हम पहचानते हैं तभी अटल जी कहते हैं-

एक नहीं दो नहीं, करो बीसों समझौते,
पर स्वतन्त्र भारत का मस्तक नहीं झुकेगा।
अगणित बलिदानों से अर्जित यह स्वतन्त्रता,
अश्रु स्वेद शोणित से सिंचित यह स्वतन्त्रता।
त्याग तेज तपबल से रक्षित यह स्वतन्त्रता,
दुःखी मनुजता के हित अर्पित यह स्वतन्त्रता।
इसे मिटाने की साजिश करने वालों से कह दो,
चिनगारी का खेल बुरा होता है।।

बचपन से हमने यह पढ़ा है कि वीर भगत सिंह, चंद्रशेखर आजाद, खुदीराम बोस जैसे वीर बांकुरों की शहादत पर, गोखले-तिलक-गाँधी की तपस्या पर, वीर सुभाष और सावरकर के साहस पर, जालियांवाला बाग की रक्तसिंचित भूमि की बयार पर स्वतंत्रता का सूरज दमका था, परंतु वहीं दूसरी ओर सांस ले रहा था साहित्य, जिसने स्वतंत्रता संग्राम को पथ भी दिया और पाथेय भी। आजादी की लड़ाई कई मोर्चे पर चल रही थी। राजनीतिक रूप से, संगठित सैन्य शक्ति से तो एक दूसरी तरफ देश के साहित्यकार देशवासियों में राष्ट्रप्रेम का जज्बा पैदा कर रहे थे। आजादी के तराने हर भारतीय के मन में गूँज रहे थे। गाँधी का चरखा राष्ट्र के स्वाभिमान का प्रतीक बन गया था, अंग्रेजी वस्त्रों की होली जलाई जा रही थी, नमक सत्याग्रह व अंग्रेजों भारत छोड़ो के नारे तेज हो रहे थे। तिलक कह रहे थे- 'स्वाधीनता हमारा जन्मसिद्ध अधिकार है' तो भारतेंदु हरिश्चंद्र हिंदी के पक्ष में अलख जगा रहे थे- 'निज भाषा उन्नति अहै सब उन्नति को मूल।'

1857 में ही निकले पैगाम-ए-आजादी ने आजादी की पहली जंग को धार दी। देश के तमाम हिस्सों से छपने वाले सैकड़ों अखबारों ने इस मुहिम में हिस्सा लिया, नायक बने। पं. माखनलाल चतुर्वेदी की इन पंक्तियों को भला कौन भूल सकता है-

मुझे तोड़ लेना वनमाली
उस पथ पर देना तुम फेंक।
मातृभूमि पर शीश नवाने,
जिस पथ जाएं वीर अनेक।।

दुष्यंत कुमार कह रहे थे कि

हो गई है पीर पर्वत-सी
पिघलनी चाहिए।
इस हिमालय से कोई
गंगा निकलनी चाहिए।।
मेरे सीने में नहीं
तो तेरे सीने में सही।
हो कहीं भी आग, लेकिन
आग जलनी चाहिए।।

और तब दरवाजे पर दस्तक दिया उस अलौकिक स्वप्न ने जिसके लिए भारत का हर एक नागरिक बाहें फैलाए अपने द्वार पर खड़ा था। 1947 में हमें आजादी मिली, आजादी का स्वप्न साकार हुआ। साहित्य में आजादी मिलने के थोड़े ही दिनों बाद आजादी का मोहभंग मन में जन्म लेने लगा। जिस आजादी के लिए अनेक वीरों ने अपने प्राणों का आहुतियाँ दीं, कितने नेता जेल की सींखचों में रहे, आजादी मिलते ही भारत विभाजन की त्रासदी देशवासियों ने झेली। पूरा देश लहूलुहान हो गया। विभाजन के दर्द से हम आज तक नहीं उबर पाए हैं। विभाजन के बाद देश में धार्मिक नफरत दिनों दिन परवान चढ़ी और देश में धार्मिक सहिष्णुता के बजाय धार्मिक कट्टरता बढ़ी है। अगर आज बँटवारे के 75 सालों बाद मैं या मेरे उम्र के किसी भी युवा के मन में बँटवारे के बारे में सोच कर रोंगटे खड़े हो जाते हैं। उस दर्द को बिना जिए अगर मैं महसूस कर रही हूँ तो उसका कारण बस साहित्य है।

गिरिजा कुमार माथुर ने लिखा था, 'आज जीत की रात पहरुए सावधान रहना।' आजादी का लाभ उठाने वाली एक नई पीढ़ी तैयार हो रही थी जिसे देख क्षोभ से धूमिल ने सवाल दागा था- 'आजादी क्या तीन थके हुए रंगों का नाम है जिसे एक पहिया ढोता है, या इसका कोई और मतलब होता है?' तो दुष्यंत कुमार इस पीड़ा से उद्विग्न होकर कह रहे थे-

यहाँ तक आते-आते सूख जाती हैं कई नदियाँ,

हमें मालूम है पानी कहाँ ठहरा हुआ होगा।

आज आजादी को 75 बरस हो चुके हैं पर लगता है यह कैसी आजादी है जहाँ जाति, वर्ण, धर्म के नाम पर अभी मनुष्य जाति बंटी है, जहाँ मंदिर, मस्जिद के नाम पर सांप्रदायिकता अपने सबसे खूंखार चेहरे के साथ उपस्थित है।

आज हम इसी खोती हुई सांस्कृतिक पहचान और एक ध्रुवीकृत होते विश्व के आयाम में विलीन होने को प्रतिश्रुत हैं। तो दुसरी तरफ आज भारत समृद्धि की ओर अग्रसर है। आज भारत का भविष्य लिखने वाले हाथ प्रखर हैं। आज स्त्री और पुरुष एक तराजू के दो बटखारे हैं। भावी भारत का साकार चेहरा हम अभी कॉमनवेल्थ गेम्स में देख चुके हैं।

भारतीय हर देश में हर क्षेत्र में ढेरों नाम कमा रहे हैं, परंतु असल राष्ट्रनिर्माण को संभव करने के लिए हमें कुछ बातों पर अमल करना ही होगा। राष्ट्र निर्माण तब संभव होगा जब इस देश में महिलाओं की पूजा नहीं, उनकी इज्ज़त की जाएगी। राष्ट्र-निर्माण तब संभव होगा जब जातिगत आरक्षण नहीं, सामाजिक सशक्तिकरण की बात की जाएगी। राष्ट्र निर्माण तब संभव होगा जब स्वच्छता अभियान में केवल सरकार ही नहीं बल्कि सड़क पर चलने वाला हर एक आदमी अपने-अपने स्तर पर अपना योगदान देगा, 'स्वच्छ भारत-स्वस्थ भारत' के नारे को दिल से अपनाएगा। राष्ट्रनिर्माण तब संभव होगा जब टफ कल्चर के जगह पर सबके लिए एक ही नियम होंगे। राष्ट्रनिर्माण तब संभव होगा जब कोई बच्चा मध्याह्न भोजन के लिए नहीं बल्कि सचमुच ज्ञानार्जन के लिए सरकारी स्कूल के चौखट पर अपने कदम रखेगा।

मैं भारत माँ के गोद में खेली उनकी अनेकानेक बेटियों में से एक शुक्रिया अदा करना चाहूँगी सरहद पर दिन रात हमारी रक्षा के लिए खड़े हर उस जवान का, इस देश की पुलिस प्रशासन और किसान का, और अपने काम को पूरी निष्ठा से करते हर एक इंसान का जिनके बिना राष्ट्रनिर्माण की कल्पना करना भी असंभव है।

याद रखें, हर बार हमारे साहित्यकारों ने हमें यह एहसास दिलाया है कि शताब्दियों की तपस्या का यह पौधा अक्षय वट तभी बन सकता है जब हम अपने स्वार्थ के कुत्सित घेरे मिटा दें और राष्ट्रप्रेम का यह दिव्य उत्सव हमारे रोम- रोम से फूटे।

माननीय अटल विहारी वाजपेई जी ने लिखा हैं कि-

'भारत जमीन का टुकड़ा नहीं, जीता जागता राष्ट्र पुरुष है। हिमालय मस्तक है, कश्मीर किरीट है, पंजाब और बंगाल दो विशाल कंधे हैं। पूर्वी और पश्चिमी घाट दो विशाल जंघायें हैं। कन्याकुमारी इसके चरण हैं, सागर इसके पग पखारता है।

यह चन्दन की भूमि है, अभिनन्दन की भूमि है, यह तर्पण की भूमि है, यह अर्पण की भूमि है। इसका कंकर-कंकर शंकर है, इसका बिन्दु-बिन्दु गंगाजल है। इसकी नदी नदी गंगा है। हम जियेंगे तो इसके लिये मरेंगे तो इसके लिए। मरने के बाद गंगा में बहती हमारी अस्थियों को कोई कान लगाकर सुनेगा तो एक ही आवाज आयेगी- ''भारत माता की जय''।

✦✦✦

क्योंकि मैं चिट्ठी हूँ

✍ लीला शर्मा
पूर्व छात्र, 1964 बैच

अब नहीं आती चिट्ठियाँ अपनों की अपनों के नाम।
गाँव से नहीं आती छमिया की खबर।
ना ही लल्लन डाकिया बाँटता है डाक।
अब नहीं आती प्यार, ममता और दुलार में पगी चिट्ठियाँ।
माँ लिखती थी, बेटा! कहाँ हो? कब घर आओगे?
बाबू जी लिखते थे, बेटा! गिरो, उठो ,दौड़ो,
कभी हिम्मत न हारना।
बहना लिखती- भैया! राखी भेज रही हूँ।
इसे प्यार और विश्वास के साथ बाँधना।
ये सिर्फ धागा नहीं है, ब्रम्हास्त्र और रक्षा कवच है।
बंधन और रिश्तों की कटौती है ये।
पर जानें अब कहाँ खो गयी चिट्ठियाँ?
याद आया-
अब मोबाइल और लैपटाप के गर्भ में समा गई है चिट्ठियाँ
और मूर्त रूप घर कर कहें-
उठो कलम और कागज लो-
और मेरे पटल पर लिख दो-
कुछ ममता, प्रेम और मनुहार की बातें।
और कुछ भूली बिसरी यादें-
जिन्हें पढ़ कर बरबस आँखों में आँसू आ जाते थे
और हृदय कम्पायमान हो जाता था।
क्योंकि मैं चिट्ठी हूँ मेरा स्वरूप जीवंत है।
मेरे मन में छुपी हुई है-
अनंत भाषाएँ, अनंत परिभाषाएँ और अनंत प्यार भरा संबोधन
और कम कर लो अपने मन की व्यथा और उलझनों को

✦✦✦

युद्ध के विरुद्ध

✍ **अपूर्वा श्रीवास्तव**
बी.ए. तृतीय, वर्ष

युद्ध अपने आप में एक समस्या है। यह किसी भी समस्या का समाधान नहीं हो सकता। युद्ध लोगों के जीवन में आर्थिक समस्याओं के साथ-साथ शारीरिक अस्थिरता पैदा करता है। निजी तौर पर, मैं अभी किसी युद्ध का हिस्सा नहीं हूँ फिर भी मैं इस विषय पर लिख रही हूँ क्योंकि एक राष्ट्र के रूप में हम सभी किसी न किसी तरह से युद्ध से प्रभावित होते ही हैं।

जब मैं युद्ध के विषय में सोचती हूँ, क्षति और आघात युद्ध का पर्याय बन उभरता है। युद्ध की बात करें तो युद्ध एक न एक दिन अवश्य समाप्त होता है, लेकिन हमारे भीतर का युद्ध कभी समाप्त नहीं होता क्योंकि हमने और हमारे अपनों ने उसे झेला होता है। साथ ही मानसिक, स्वास्थ्य चुनौतियाँ जारी रहती हैं। इस विषय में बात करने मात्र से ही माहौल अत्यधिक चिंताजनक हो उठता है। घबराहट, चिंता और अवसाद से हम घिर चुके होते हैं। समस्याएँ सभी के साथ होती हैं लेकिन युद्ध से उत्पन्न समस्याएँ अधिक गहन होती हैं और उसे भूलने में बहुत अधिक समय भी लगता है। युद्ध एक ऐसी चीज है जिससे कोई नहीं जीतता। हमें शांति की ओर जाना चाहिए। भले ही हम शांति चाहते हैं लेकिन हम लड़ते हैं और इससे होने वाले मानसिक आघात से पूरे देश को जूझना पड़ता है। यदि एक पीढ़ी भी शारीरिक या मानसिक आघात से पीड़ित होती है तो संभावना है कि यह आने वाली पीढ़ियों को भी पीड़ित करेगी।

लोगों में नैतिकता समाप्ति के कगार पर है, दिलों में संवेदना का स्तर अब फायदे और नुकसान ने ले लिया है। युद्ध के दौरान हिंसक संघर्ष में शामिल पक्ष द्वारा कितने मासूम लोगों को अपने परिवारों से अलग कर दिया जाता है, कितने बच्चे अनाथ हो जाते हैं, कितना घर उजड़ जाता है। युद्ध समुदायों और परिवारों को नष्ट कर देता है और अक्सर राष्ट्रों के सामाजिक और आर्थिक ताने-बाने के विकास को बाधित करता है। वर्तमान समय में इसके अनेक उदाहरण देखने को मिलते हैं।

हाल के वर्षों में विकास की प्रगति के बावजूद, लगभग चार दशकों की अस्थिरता के बाद अफगानिस्तान एक अत्यंत अस्थिर और नाजुक देश बना हुआ है। यहीं दूसरी ओर सीरिया में 83% सीरियाई गरीबी रेखा से नीचे रहते हैं और अर्थशास्त्र की तुलना में कहीं अधिक तनाव से जूझ रहे हैं जो कभी सम्पन्न मध्यम वर्गवाला देश था। हाल ही में फरवरी में रूस ने यूक्रेन के NATO में शामिल होने की इच्छा के कारण उस पर आक्रमण कर दिया, जिसके परिणाम स्वरूप यूक्रेन तबाह हो गया और वहाँ के कई लोग मारे गए और साथ ही रूसी सेना पर भी रूस पर सभी राष्ट्रों द्वारा प्रतिबंध लगा दिया गया है, जिससे वहाँ के नागरिकों को कई तरह की कठिनाइयों का सामना करना पड़ रहा है।

धार्मिक युद्ध की बात करें तो आज के समय में धार्मिक युद्ध बहुत आम हो गया है, विभिन्न धर्म अपने धर्म की स्थापना के लिए आपस में लड़ रहे हैं। इजराइल और फिलिस्तीन इसका ताजा उदाहरण है जहाँ यहूदी और मुसलमान आपस में लड़ रहे हैं। आर्मेनिया और अजरबैजान भी इसका उदाहरण हैं।

युद्ध शारीरिक और भावनात्मक दोनों तरह से लड़ाकों और गैर-लड़ाकों पर समान रूप से प्रतिकूल प्रभाव डालता है। मृत्यु, चोट, यौन हिंसा, कुपोषण, बीमारी और विकलांगता युद्ध के शारीरिक प्रभाव है जबकि अभिघातजन्य तनाव विकार (PTSD), अवसाद और चिंता कुछ भावनात्मक प्रभाव हैं। युद्ध आर्थिक लागत और मुद्रास्फीति को भी प्रभावित करता है। यह अनिश्चितता, कर्ज में वृद्धि और सामान्य आर्थिक गतिविधियों में व्यवधान का कारण बनता है। साथ ही बुनियादी ढाँचे को भी नुकसान पहुँचाता है। इसलिए युद्ध मानव स्वभाव का हिस्सा नहीं है।

महात्मा गाँधी ने कहा था- 'आँख के बदले आँख से पूरी दुनिया अंधी हो जाएगी।' दुनियाँ में शांति की पुनः स्थापना के लिए एक बार फिर वसुधैवकुटुम्बकम् की आवश्कयता है ताकि लोग विभिन्न भिन्नताओं को मानते हुए भी समस्त पृथ्वी को अपना कुटुंब, अपना परिवार समझे। सह अस्तित्वके लिए ऐसी भावना का होना बहुत आवश्यक है, अन्यथा एक दिन मानव जाति समाप्ति की कगार पर पहुँच जाएगी।

छिड़ चुका है युद्ध
बँध चुकी है मुट्ठियाँ
मेरे लोगों
स्मरण रहे
तुम्हारी मुठ्ठी में कैद हवा
साँसे हैं
किसी और के हिस्से की।

✦✦✦

संस्कृतस्य वैशिष्ट्यम्

✍ **गौरिका कुमारी**

तृतीय वर्षः (संस्कृतप्रतिष्ठा)

उच्यते यत् – भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा । अत ःसंस्कृतविषये निवक्षित्वा अस्य वैशिष्ट्यं विचारयामि।

सम्यक् परिष्कृतं शुद्धमर्थाद् दोषरहितं व्याकरणेन संस्कृतं वा यत्तदेव संस्कृतम् । एवञ्च समुपसर्गपूर्वकात् कृधातोर्निष्पन्नोऽयं शब्दःसंस्कृतभाषेति नाम्ना सम्बोध्यते। सैव देवभाषा गीर्वाणवाणी, देववाणी, अमरवाणी, गीर्वगित्यादिभिर्नामभिः कथ्यते। इयमेव भाषा सर्वासां भारतीयभाषाणां जननी, भारतीयसंस्कृतेः प्राणस्वरूपा, भारतीयधर्मदर्शनादिकानां प्रसारिका, सर्वास्वपि विश्वभाषासु प्राचीनतमा सर्वमान्या च मन्यते। अस्माकं समस्तमपि प्राचीनं साहित्यं संस्कृतभाषायामेव रचितमस्ति, समस्तमपि वैदिकं साहित्यं, रामायणं, महाभारतं, पुराणानि, दर्शनग्रन्थाः, स्मृतिग्रन्थाः, काव्यानि, नाटकानि गद्य-नीति-आख्यानग्रन्थाश्च अस्यामेव भाषायां लिखिताः प्राप्यन्ते। गणितं, ज्योतिषं, कृषिविज्ञानं, काव्यशास्त्रमायुर्वेदः, अर्थशास्त्रं, राजनीतिशास्त्रं, छन्दःशास्त्रं, ज्ञान-विज्ञानं, तत्त्वज्ञानमस्यामेव संस्कृतभाषायां समुपलभ्यन्ते। अनेन संस्कृतभाषायाः विपुलं गौरवं स्वयमेव सिध्यति। अत एव, इदम् अस्माकं समेषां संस्कृतस्य छात्राणां कर्तव्यं वर्तते यत् अस्य संवर्धनाय सुचेष्टा अस्माभिः करणीया।

✦✦✦

युगपुरुषः स्वामिविवेकानन्दः

✍ कौशिकी पराशरः
तृतीय वर्षः (संस्कृतप्रतिष्ठा)

आधुनिकभारतस्य निर्माणकर्तृषु युगपुरुषस्य विवेकानन्दस्य नाम सर्वोपरि अस्ति। सः न केवलं भारते अपितु सम्पूर्णविश्वे अध्यात्मालोकं विकीर्णयति स्म। तस्य महापुरुषस्य जन्म 1863 तमे खीष्टवर्षे अभवत्। विश्वनाथदत्तः तस्य पिता आसीतं बाल्यकाले विवेकानन्दस्य नाम नरेन्द्र् नाथः आसीत्। बाल्यकालादेव सः अति मेधावी आसीत्। अध्यात्मविषये तस्य महती रुचिः आसीत्।

नरेन्द्रः यदा स्नातकोऽभवत् तदा तस्य पिता परलोकम् अगच्छत्। एकदा एकस्यां सभायां सः रामकृष्णपरमहंसमहोदयस्य स्पर्शमधिगत्य समाधिस्थोऽभवत्। तस्यैव गुरोः स्पर्शेन च तस्य समाधिः समाप्तोऽभवत्। तस्मात् क्षणादेव नरेन्द्रः तं स्वगुरुम् अमन्यत तपः च आरभत।

1893 तमे वर्षे अमरिकादेशे 'शिकागो' नामक नगरे विश्वधर्मसम्मेलनमभवत्। तस्मिन् सम्मेलने सः अपि भारतस्य प्रतिनिधित्वम् अकरोत्। तस्मादेव कालात् तस्य कीर्तिः सर्वत्र प्रसारत्। अन्ये जनाः तस्य भक्ताः अभवन्। विवेकानन्दः लोकसेवायाः उद्देश्येन 'रामकृष्णमिशन' संमस्थापयत्। 4 जुलाई 1902 तमे वर्षे अयं द्विव्यपुरुषः भौतिकं किं वा इहलोकशरीरं परित्यज्य स्वलोकं गतः।

✦✦✦

जननायकः नेताजी सुभाषचन्द्रबोसः

✍ **मनीषा पटेलः**
तृतीय वर्षः (संस्कृतप्रतिष्ठा)

''स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम्।'' अत्यल्पाः जनाः ईदृशाः दृश्यन्ते ये सम्पूर्णेऽस्मिन् विश्वे स्वकीयविचारेण अमरत्वं लभन्ते। अस्माकं जननायकः नेताजी सुभाषचन्द्रबोसः अपि ईदृशः अमरः नायकः।

विश्वे स्वतंत्रतासेनानिन्ः सुभाषस्य नाम को न जानाति। सः क्रांतिकारी नेता आसीत्। अस्य जन्म बङ्गप्रान्ते 1897 तमे ईश्वीये जनवरी-मासस्य 23 तारिकायाम् अभवत्। अस्य पिता जानकीनाथ बोसः आसीत्। बाल्यकालादेव बुद्धिमान् धीरः साहसयुक्तः च आसीत्। सः कालिकाता नगर्यां शिक्षां प्राप्तवान्। सः असहयोगादोलने संलग्नः अभवत्। स्वतंत्र्यार्थं प्रति सदा प्रयासरतः आसीत्। सः शठे शाठ्यं समाचरेत् इति नीतिमनुसृतवान्। 'आजाद हिन्द फौज' इत्याख्यां सेनां संघटितवान्। सः देशे हिन्दू-मुस्लिमयो एकत्मय फारवर्ड ब्लाक इत्यस्य स्थापनां कृतवान्। जर्मनी आकाशवाण्याः केन्द्रात् भारतीय जनेभ्यः स्वाधीनतायाः सन्देशं दत्तवान्। सः आह्वानम् अकरोत्– यूयं मह्यं रक्तमपर्यत अहम् युष्मभ्यं स्वातन्त्र्यं दास्यामि। सः भारतमातुः वीर-सपूतः आसीत्। सः भारतीय जनानां प्रेरणा स्त्रोतः आसीत् किन्तु सम्भवतः सम्प्रति अपि यत्परिमाणं सम्मानं तस्य भवितुम् अपरिहार्यं तस्य अभावः अस्मद्-राष्ट्रे दृश्यते। अतः ईदृशां महापुरुषानां कृते किमपि न पर्याप्तं तथापि न्यूनातिन्यूनं इदमेव वयं कर्तुं शक्नुमः तस्य जीवनस्य निष्ठां जानीयाम यस्मात् देशस्थाः जना अपि प्रेरिताः भवेयुः।

✦✦✦

स्वतन्त्रता सेनानी चन्द्रशेखर-आजादः

✍ **अनीता कुमारी**
तृतीय वर्षः (संस्कृतप्रतिष्ठा)

अस्मद् देशस्य वीरं पुत्रम् अजरम् अमरं चन्द्रशेखरं को न जानाति? चन्द्रशेखरस्य जन्म उन्नावजनपदे 'बदरका' नामके ग्रामे अभवत्। तस्य पितुः नाम श्री बैजनाथः आसीत्। यदा चन्द्रशेखरः एकादशवर्ष देशीयः आसीत् 'जलियांवाला' काण्डस्य नृशंसतां श्रुत्वा सः क्रूरशासनस्य उन्मूलनस्य प्रतिज्ञाम् अकरोत्। चतुर्देशवं सः अध्ययनं व्यकृत्वा स्वतंत्रतान्दोलने प्रवेशम् अकरोत्। स्वतन्त्रता प्राप्तये अयं बहुवारं कारागारं अगच्छत्। वाराणस्यां क्वींसकालेज इत्यस्मात् संस्कृतमहाविद्यालयात् सः बहिष्कारान्दोलनं समचालयत्। 1931 तमे वर्षे फरवरी मासस्य सप्तविंशे दिनाङ्के स्वमित्रेण सुखदेवराजेन सह उपविशत्तं उपवने अन्ये च राजपुरुषाः तं सर्वतः सहसा आक्राम्यन्। घंटैकं उभयतः गुलिकावृष्टिः सञ्जाता। एकतः एकाकी आजादः अन्यतः चः बहवः शत्रवः। यदा गुलिकाः समाप्तप्रायाः अभवन् तदा अंतिमया गुलिकया आत्मानः बलिदानं कृत्वा स्वकीयस्य 'आजाद' इति नाम सार्थकम् अकरोत्।

✦✦✦

भ्रष्टाचारस्य असाध्यता-निवारणम् आवश्यकम्

✍ **वन्दना सिंहः**

तृतीय वर्षः (संस्कृतप्रतिष्ठा)

सम्प्रति जगति भ्रष्टानाम् आचारः, इत्यनेन सह आचारेअपि भ्रष्टता दृश्यते। भारतवर्षे भ्रष्टाचारः असाध्यरोगवत् प्रवर्धते। अयं न केवलं कतिपयेषु जनेषु दृश्यते अपितु वायुरिव व्यापको भूत्वा सार्वत्रिको संक्रामकरोग इव प्रसार्यते। सर्वे जनाः अस्मिन् विषये आलोचनां कुर्वन्ति किन्तु कोऽपि अस्य समूलनाशाय प्रवृत्तो न भवति।

वस्तुतः भ्रष्टाचारः नैकविधः, बहवः प्रकाराः अस्य। यथा– कार्यालयादिषु उत्कोचानाम् आदान-प्रदानम्, खाद्यवस्तुषु अखाद्यमिश्रणम्, कस्यापि असाध्यतायाः अनुचिता लाभप्राप्तिः, स्वकर्तव्यविमुक्तता, अन्यजनं प्रति दुष्टव्यवहारादयः अपि अस्य व्यापकत्वं वदति। एतादृशे दानवरूपधारिणे भ्रष्टाचारस्य न्यूनता अपरिहार्या यत्कृते अस्मदीया न्यायव्यवस्थायां दण्डविधेः समुचित-प्रयोगः आवश्यकः येन भ्रष्टाचारिणानां जनानां मनसि भयविधानं भविष्यति एवञ्च अस्यां स्थित्यां कोऽपि पक्षपातो न भवेत् यतो हि पक्षपातः न्यायस्य विलोमरूपः। अतः उपसंहारतः, अस्माकं राष्ट्रं भ्रष्टाचारमुक्तदेशो भवेत् इति कामये।

✦✦✦

कोरोनाकालकरालभालभल्लकभग्नविचारः

✍ **डॉ. बृहस्पति भट्टाचार्यः**
प्राध्यापकः संस्कृतम्

अभूतपूर्वः, शब्दस्यास्य प्रत्यक्षम् अधुना वयं सर्वे कुर्मः यतो हि स्वप्नेऽपि अस्माभिर्न चिन्तितं यत् ईदृशी-अपि स्थितिः जगतः भवितुम् अर्हति।

2019 तमस्य ख्रीष्टवर्षस्य (पक्षव्योमचन्द्ररसस्य/ख्रीष्टाब्देस्य) दिसम्बरमासे आविर्भूतः रोगोऽयम्। वस्तुतः दिसम्बरप्रागेव अस्य उपस्थितिः अभूत् किन्तु अस्य वैश्विककरालरूपस्य दिग्दर्शनं तस्मिन्नेव मासे अदृश्यत इति मदीया चिन्ता।

भारतवर्षे अस्य प्रथमः कल्पः 2020 तमस्य ख्रीष्टवर्षस्य (पक्षव्योमपक्षव्योमस्य/ख्रीष्टाब्दस्य) जनवरीमासस्य विंशे दिनाङ्के दृष्टिगोचरः अभूत्, केरलप्रदेशे विंशतिवर्षीयायां कन्यायाम्। ततः अस्य विकरालता वर्धते एव किन्तु अस्य कालकरालत्वनिषेधस्य क्षमता अस्मासु एव वर्तते एवञ्च तत्कृते 'दो गज की दूरी, मास्क है जरूरी' इत्यनेन साकम् आवृत्तस्य (मास्क इति) आवरणमपि ध्रुवमेव आवश्यकम्। अस्मद्देशीयाः वैज्ञानिकाः महत्प्रयासेन वैक्सीनद्वयम् आविष्कृतम्, वैक्सीनत्रयस्य 'ट्रायल' इत्यपि प्रचलति। अतः, तेषां प्रयासं नमस्कृत्य सर्वैः जनैः स्वकीयप्रतिरोधकतां (वैक्सीनेशन) अवश्यमेव कर्तव्यम् इति निवेद्य विचारोऽयं विरमते।

✦✦✦

पर्यावरणस्य शुचिता आवश्यिकी

✍ **सुरभि कुमारी**
तृतीय वर्षः (संस्कृतप्रतिष्ठा)

अयं कालः परिवर्तमानः, नात्र शङ्का किन्तु परिवर्तमाने काले सम्प्रति निखिलेऽस्मिन् जगति मानवसभ्यतायाः समक्षम् अस्तित्त्वस्य संरक्षणस्य प्रश्नः उदेति यस्य कारणम् अस्ति – अस्मादेव असावधानता, प्रवञ्चना प्रकृतिं प्रति।

प्रकृतिः अस्मदीया माता एवञ्च सन्ततिरूपेण कर्त्तव्यं वर्तते अस्माकम् अस्याः सेवा किन्तु कुत्सिता सन्ततिरिव साम्प्रतिके समये अस्मद्व्यवहारः प्रकृतिमातरं कष्टायते। अधुना औद्योगिकप्रसारेण न केवलं जलं, वायुः, फलं अन्नादिकं च प्रदूषितम् अपितु समस्तं भूमण्डलं प्रदूषितं भवति। न केवलञ्च औद्योगिकप्रसारणम्, राष्ट्राणां मध्ये प्रतिस्पर्धात्वेन युद्धकक्षमतानां विकासोऽपि दृश्यते यत्कृते परमाणूर्जा-संयंत्राणाम् आधिक्यं दृश्यते यस्मात् रेडियोधर्मिताप्रभावः कतिपयेषु स्थलेषु दृश्यते वर्धते च। सहैव यानादिकानां धूम्रप्रभावः, नदीषु मलादीनां प्रसारणप्रभावः आदि अपि अनौचित्यं सर्वत्र वर्धते यस्य निरोधाय समुचितोपायः चलायमाने वैज्ञानिके युगे अवश्यमेव भवितुम् अर्हति यतो हि सम्प्रत्यपि यदि नोपायवत् स्थितिः चलेत् तर्हि कथम् अस्माकम् अस्तित्त्वसंरक्षणं भवति।

एतादृशस्य प्रदूषणप्रभावेन एव विश्वे रोगादीनां वृद्धिः सञ्जाता। विश्वस्वास्थ्यसंघटन प्रभृतयः संस्थाः अस्मिन् विषये प्रयासं कुर्वन्ति किन्तु तस्य साफल्याय विश्वस्य एकत्वम् आवश्यकम्। एकीभूय एव वयं सफली भविष्यामः इत्युक्त्वा विचारोऽयं पूर्णतां प्राप्नोति।

✦✦✦

महापुरुषः गुरुनानकदेवः

✍ **तनुजा आनन्दः**
तृतीय वर्षः (संस्कृतप्रतिष्ठा

महापुरुषः जगतः कल्याणकर्ता भवति। कोऽपि सम्प्रदायविशेषस्य न अपितु सम्पूर्णस्य विश्वस्य कृते तेषां महात्मनाम् आशीर्वादः अपरिहार्यः सर्वथा प्रयोज्यश्च अस्माकं भारतवर्षस्य गुरोः नानकस्य नाम को न जानाति? समाजसुधारकेषु आयम् अग्रगण्यः। गुरुनानकः श्रेष्ठः समाजसुधारकः तथा चिनत्कः आसीत। अस्य महापुरूषस्य जन्म 1467 तमे वर्षे पञ्चनदप्रान्ते तलवण्डी ग्रामे अभवत् अस्य पितुः नाम श्रीमान् कालूचन्द्रः आसीत् । बाल्यदेवगुरुनानकः एकान्तप्रियः आसीत्। तस्य मनः क्रीडने न रमते स्म। अस्य पिता नानकस्य वैराग्यवृतिं दृष्ट्वा तथा एकान्तप्रिय़स्वभावमवलोक्य खिन्नः आसीत्। तस्य इच्छा आसीत् यत् नानकोअपि व्यापारे संलग्नो भवेत् किन्तु नानकस्य रुचिः व्यापारकार्ये नासीत्। अकिंचनाय धनमं वस्त्ररहिताय वस्त्रं क्षुधापीडिताय भोजनम् एतदेव नानकस्य कर्म आसीत्। एकदा नानकस्य पिता तस्मै कानिचित् रुप्यकाणि व्यापारार्थम् अयच्छत्। किन्तु नानकः तै रुप्यकैः साधवेभ्यः भोजनम् अददात् तथा च रिक्तहस्तः गृहमागच्छत्। एतद् दृष्ट्वा तस्य पिता अतीव दुखितः अभवत्। तेन ज्ञातं यत् नानकं कदापि व्यापारी न भविष्यति। ईश्वरभक्त्यां संलग्नः नानकं एकस्मिन् दिने गृहमत्यजत।

गृहं त्यक्त्वा नानकः साधूनां समीपे अवसत्। ईश्वरभक्त्या सः देवीसम्पन्नः अभवत्। तस्य मुखे अद्वितीयं तेजः विलसति स्म एवञ्च गुरुनानकस्य उपदेशाः श्रवणीयाः। ते सर्वसमाजकल्याणार्थम् एव सन्ति। तान् उपदेशान् अनुसृत्य गुरुनानकस्य अनेके शिष्याः अभवन्। अद्यत्वे अपि गुरुनानकस्य उपदेशान् सर्वत्र पठन्ति। गुरुनानकसम्प्रदायेन अनेकानि समाजकार्याणि कृतानि। स्थाने-स्थाने पेयजल - व्यवस्था कृता। अद्यपर्य़तं नानकशिष्याः जनकल्याणं कुर्वन्ति।

नूनं, भारतीयानाम् एतत् महद्भाग्यं यत् नानकसदृशाः महापुरुषाः अत्र अजायन्त। एते महापुरुषास : सर्वैः पूजनीयाः खलु।

✦✦✦

واسنتکا

۲۰۲۱-۲۲ء

☆

اردو سیکشن

☆

سرپرست

ڈاکٹر الکا سنگھ

پرنسپل

وسنت کالج برائے خواتین، راج گھاٹ فورٹ، وارانسی

☆

نگراں

ڈاکٹر محمد اختر

صدر شعبۂ اردو، وسنت کالج

☆

مدیر

ڈاکٹر لئیق احمد

اسسٹنٹ پروفیسر شعبۂ اردو

فہرست

۱۔	شمس الرحمٰن فاروقی کی تنقیدی بصیرت	ڈاکٹر محمد اختر	3
۲۔	جاں نثار اختر کی شاعری: جذبہ و فکر کی تمثیل	ڈاکٹر لئیق احمد	10
۳۔	اسد محمد خاں کے شعری تراجم: تقابلی مطالعہ	ڈاکٹر عبدالرحمٰن فیصل	17
۴۔	جاری ہے ازل سے تماشا مرے آگے (غزل)	ڈاکٹر عبدالرحمٰن فیصل	23
۵۔	حفیظؔ بنارسی اور ان کی شاعری: اجمالی تعارف	فردوس جہاں	24
۶۔	موت کی لوری (نظم)	ڈاکٹر عبدالرحمٰن فیصل	31
۷۔	کورونا وائرس	شادؔ عباسی	32
۸۔	غالب اور ہماری مشترکہ تہذیب	رومی پروین	33
۹۔	میں شہید سلطان ٹیپو ہوں	ترنم فلک	36
۱۰۔	آن لائن تعلیمی نظام اور ہمارا گرتا ہوا تعلیمی معیار	اثاثہ بی بی	39
۱۱۔	بی اماں	نور صبا	41
۱۲۔	نذیرؔ بنارسی	رشیقہ رضوان	44

شمس الرحمن فاروقی کی تنقیدی بصیرت

ڈاکٹر محمد اختر
شعبۂ اردو، وسنت کالج
برائے خواتین

شمس الرحمن فاروقی (۳۰ر ستمبر ۱۹۳۵ء۔ ۲۵ر دسمبر ۲۰۲۰ء) کا نام کثیر الجہات خصوصیات کے سبب نمایاں اہمیت کا حامل ہے۔ شاعری، ترجمہ نگاری، علم عروض، فن بلاغت، لسانیات، افسانہ نگاری اور ناول نویسی کے علاوہ، جس میدان میں انہوں نے نمایاں خدمات انجام دی ہیں، وہ تنقید ہے۔ شمس الرحمن فاروقی کا اصل کارنامہ یہ ہے کہ انہوں نے تنقید کو اس کا کھویا ہوا منصب واپس دلایا اور اس بات پر زور دیا کہ تنقید کا اصل منصب فن اور غیر فن میں امتیاز قائم کرنا ہے۔ لہٰذا فن اور غیر فن یا ادب اور غیر ادب کے درمیان امتیازات قائم کرنے والے، جو معیار ممکن اور لائق اعتنا نہ تھے ان نکات پر شمس الرحمن فاروقی صاحب نے بڑی دقت نظر اور بے باکی سے اپنے خیالات کا اظہار کیا ہے۔ انھوں نے اپنے مضمون ''کیا نظریاتی تنقید ممکن ہے؟'' میں نظریاتی تنقید کے حوالے سے کئی اہم سوالات اٹھائے ہیں۔ مضمون کے ابتدا میں ہی تنقید کے منصب/مقصد پر روشنی ڈالتے ہوئے وہ لکھتے ہیں:

> ''تنقید کیا ہے؟ اس سوال کا جواب شاید بہت تشفی بخش نہ ہو، لیکن تنقید کیا نہیں ہے؟ کا جواب یقیناً تشفی بخش اور بڑی حد تک قطعی ہوسکتا ہے۔ تنقید عمومی اور سرسری اظہار رائے نہیں ہے۔ غیر قطعی اور گول مول بات کہنا نقاد کے منصب کے منافی ہے۔ تنقید کا مقصد معلومات میں اضافہ کرنا نہیں، بلکہ علم میں اضافہ کرنا ہے۔''(۱)

اسی طرح فاروقی صاحب کا ایک دوسرا مضمون ''ادب کے غیر ادبی معیار'' ہے۔ اس مضمون میں فاروقی صاحب نے یہ سوال اٹھایا ہے کہ کیا غیر ادبی معیار ادب کی تفہیم میں معاون ہو سکتے ہیں؟ ادب کی شناخت اور تعین قدر کے بعد سب سے پہلا اور اہم مرحلہ یہ درپیش ہوتا ہے کہ ادب پارے کو کس خانے میں رکھا جائے۔ اس سلسلے میں شمس الرحمن فاروقی کی رائے یہ ہے کہ ادب کو غیر ادبی معیار و میزان کے ذریعے جانچنے اور پرکھنے سے گمراہ کن نتائج برآمد ہوں گے۔ اس لیے ادب کی جانچ پرکھ کے لیے ادبی معیار کا ہونا از حد ضروری ہے۔ ''شعر، غیر شعر اور نثر'' بھی فاروقی صاحب کا ایک غیر معمولی مضمون ہے۔ حالی کے بعد شعر، اس کی ماہیت، شعر، غیر شعر اور نثر کے درمیان فرق و امتیاز کے حوالے سے انھوں نے اس مضمون میں بصیرت افروز گفتگو فرمائی ہے۔ اس کے علاوہ شاعری کی جانچ پرکھ کے معیار، شعر کیسے شعر بنتا ہے، شعری حسن کے اضافے میں استعارے اور علامت کا کیا رول ہوتا ہے۔ 'ابہام' اور 'جدلیاتی' لفظ کا مفہوم اور 'ابہام' کے حصول کے لیے کون کون سے شعری

وسائل معاون ہو سکتے ہیں اور ان کے فنکارانہ استعمال سے شعری حسن میں اضافہ کیسے ممکن ہوتا ہے۔ ان تمام امور پر مدلل روشنی ڈالی ہے۔ مضمون کا آغاز کچھ اس طرح سے ہوتا ہے:

''کیا شاعری کی پہچان ممکن ہے؟ اگر ہاں! تو کیا اچھی اور بری شاعری کو الگ الگ پہچاننا ممکن ہے؟ اگر ہاں! تو پہچاننے کے یہ طریقے معروضی ہیں یا موضوعی؟ یعنی کیا یہ ممکن ہے کہ کچھ ایسے معیار، ایسی نشانیاں، ایسے خواص مقرر کیے جائیں یا دریافت کیے جائیں، جن کے بارے میں یہ کہا جا سکے کہ اگر کسی تحریر میں موجود ہیں، تو وہ اچھی شاعری ہے، یا اچھی شاعری نہ سہی شاعری تو ہے؟ یا اس سوال کو یوں پیش کیا جائے۔ کیا نثر کی پہچان ممکن ہے؟'' (۲)

شمس الرحمن فاروقی نے نظریاتی اور عملی تنقید کا جو سرمایہ اردو داں طبقے کے سامنے پیش کیا ہے، وہ ان کے وسعت مطالعہ اور خاص طور سے مغربی افکار و نظریات سے گہری واقفیت کا ثبوت ہے۔ شمس الرحمن فاروقی نے ادب کے مطالعے میں ہر اس نظریے کو سامنے رکھا، جس سے ادب کی تفہیم میں مدد مل سکتی ہے۔ انہوں نے اردو تنقید کے روایتی ڈگر سے ہٹ کر شعر و ادب کے مسائل پر آزادانہ غور و فکر کیا۔ ان کے تنقیدی افکار و نظریات مغرب سے استفادے کے باوجود اپنے ہیں، مستعار لیے ہوئے نہیں۔ جہاں کہیں ناگزیر ہوا، وہاں انھوں نے علمائے شرق و غرب کی رائیں اپنے افکار کی تائید میں ضرور پیش کی ہیں۔ خود اپنے کلاسیکی ادبی سرمایے کا فاروقی صاحب نے بڑی عرق ریزی سے مطالعہ کیا، قدیم و جدید ادب دونوں یکساں طور پر ان کی توجہ کا مرکز رہے ہیں۔

مشرقی و مغربی افکار و نظریات سے کما حقہ استفادے کے علاوہ شمس الرحمن فاروقی کا سب سے قابل قدر وصف ان کا استدلالی انداز بیان ہے۔ انھوں نے تنقید کے لیے وہی زبان استعمال کی ہے، جو سب سے زیادہ موزوں تھی۔ ادبی مسائل پر ان کی رائے بہت صاف اور سلجھی ہوئی ہوتی تھی۔ وہ اپنی بات بہت وضاحت اور قطعیت کے ساتھ پیش کرتے تھے، جس میں کسی طرح کے الجھاؤ اور پیچیدگی کا گزر نہیں ہوتا۔ خود ان کی رائے ہے کہ ''ابہام'' شاعری کی عمدہ اور اعلا خوبی ہے، لیکن تنقید کے لیے سب سے بڑی لعنت، کیونکہ شعر و ادب میں ''ابہام'' نئے نئے معنی کے در وا کرتا ہے اور تنقید میں ''ابہام'' کے باعث قاری کا دم گھٹنے لگتا ہے۔ شمس الرحمن فاروقی کی تنقیدی تحریریں اس طرح کے عیوب سے پاک ہیں۔ وہ اپنی بات کو دلائل کے ذریعے مضبوط بناتے تھے اور اس رائے کے خلاف جتنی باتیں کہی جا سکتی تھیں، وہ خود ایک ایک کر کے پیش کر دیتے تھے اور پھر دلیلوں سے ان کی تردید بھی کرتے جاتے تھے، تاکہ وہ جو بات کہنا چاہتے ہیں، وہ بالکل صاف اور واضح ہو جائے۔

شمس الرحمن فاروقی تنقید کو بھی علم کا ایک سنجیدہ اور باوقار شعبہ سمجھتے تھے، جس میں سائنس کی سی قطعیت کو وہ ضروری قرار دیتے تھے اور اس کا دائرہ عمل مصنف کے سوانحی، نفسیاتی، سماجی، معاشرتی اور سیاسی مسائل تک محدود کرنے سے اجتناب کرتے تھے۔ ان کا ماننا ہے کہ مذکورہ اشیا لاکھ اہم سہی، مگر بنیادی شے فن پارہ ہے، جس کی وضاحت اور بنیادی امتیازات کی نشاندہی، نقاد کی اصل ذمہ داری ہے۔ یہی وجہ ہے کہ شمس الرحمن فاروقی ادب کی افہام و تفہیم کے لیے تمام ممکنہ وسائل کا سہارا لیتے تھے، تاکہ فن پارے کی تعین قدر کا مسئلہ آسان ہو جائے۔ ان کی تنقیدی بصیرت پر روشنی ڈالتے ہوئے شمیم حنفی لکھتے ہیں:

''اردو تنقید کے سب سے برگزیدہ اور اولین معماروں (حالیؔ، شبلیؔ، آزادؔ) کے بعد سے ہمارے زمانے تک فاروقی کی تنقیدیں ایک خاص امتیاز رکھتی ہیں۔ فاروقی کے یہاں زبان ادائے مطلب کا ذریعہ ہے اور بس۔ یعنی کہ ادب کی تخلیق کرنے والے کے اختیارات میں ذرا سی مداخلت بھی انھیں گوارا نہیں اور ان کا تنقیدی اسلوب ایک تربیت یافتہ اور ذہین پڑھنے والے کے ردعمل کو جہاں تک ہو سکے، کسی قسم کی آرائش کے بغیر بے کم و کاست اپنے قاری تک پہنچانا چاہتا ہے۔ وہ اسے اپنے مطالعے، اپنی آگہی، اپنے تناظر میں شریک کرنا چاہتے ہیں، کسی جذباتی رشوت کی ادائیگی کے بغیر۔ اس طرح فاروقی نے تنقید کو ایک خالصتاً علمی اور فکری سرگرمی بنا دیا ہے۔ بہت متناسب اور شائستہ طور طریق کے ساتھ۔'' (۳)

شمیم حنفی کی رائے بڑی حد تک صداقت پر مبنی ہے کہ حالیؔ، شبلیؔ اور آزادؔ کے بعد سے عہد حاضر تک شمس الرحمن فاروقی کی تنقیدی تحریریں ایک خاص امتیاز رکھتی ہیں۔ حالیؔ کے بعد فاروقی واحد ایسے شخص ہیں، جنھوں نے تجزیاتی اور استدلالی طریق کار کے ذریعہ تنقید کو باوقار اور بامقصد بنایا۔ ان کی تنقیدی تحریریں قاری کو صرف متاثر ہی نہیں کرتی، بلکہ قائل بھی کرتیں ہیں۔ ان کی تنقید میں مغرب سے استفادہ اور مشرق کو نئے سرے سے سمجھنے کی کوشش نمایاں ہے۔ شمس الرحمن فاروقی نے تنقید کے منصب و مقصد اور معیار و منہاج کا ایک جامع تصور اردو داں طبقے کے سامنے پیش کیا ہے۔ ان کا تنقیدی اسلوب بھی وضاحت، قطعیت اور استدلال کی بنا پر اپنے معاصرین میں بہت نمایاں ہے۔

شمس الرحمن فاروقی نے اپنے ماقبل کے تنقیدی رویے سے اختلاف کرتے ہوئے یہ فرمایا کہ انہیں قبول نہ کرنے کا مطلب ایک بڑے ادبی سرمایے سے محروم ہو جانا ہے۔ اسی لیے جدیدیت نے اس معیار کو جزوی طور پر قبول کیا اور کسی مستحکم اور پائیدار معیار کی تلاش و جستجو شروع کی، جو ادب پارے کی تعین قدر خالص ادبی معیاروں پر کرے۔ یہی بنیادی وجہ ہے کہ شمس الرحمن فاروقی نے "New Criticism" کے وضع کردہ اصولوں سے استفادہ کرتے ہوئے ادب پارے کی تفہیم و تعبیر کی سعی کی، تاکہ ادبی اقدار کے تعین میں غیر ادبی معیار حائل نہ ہو سکیں۔ اس سلسلے میں عقیل احمد صدیقی کی رائے قابل ذکر ہے۔ انھوں نے لکھا ہے:

''ادب کا یہ نیا دریافت شدہ معیار، جس کی تشہیر میں فاروقی کی تحریروں اور رسالہ ''شب خون'' کا خصوصی کردار رہا ہے، ادب کو اعلا مقصد گردانتا ہے۔ اس ادب کے قاری کے لیے مستعد اور تربیت یافتہ ذہن ضروری ہے۔ یہ قاری اس قاری سے مختلف اور برتر ہے، جو ادب کو محض ذہنی تفریح کا وسیلہ قرار دیتا ہے۔ یہ مخصوصین کا ادب ہے، اس لیے اس کا مقصد بھی ارفع و اعلا ہے۔ اس ادب کا مقصد روزمرہ زندگی کے ان عملی پہلوؤں کی نشاندہی نہیں ہے، جنہیں پڑھ کر یا سن کر اخلاقی سبق حاصل کیا جائے یا جن سے عمل کی ترغیب ملے، بلکہ اس ادب کا مقصد کائنات کی نئی تشریح و تعبیر ہے، جس سے گزر کر قاری کو جمالیاتی تسکین حاصل ہوتی ہے اور اس ادبی تجربے میں شریک ہو کر، اسے کائنات کا یا اپنی ذات کا ادراک ہوتا ہے۔'' (۴)

یہ بات تسلیم شدہ ہے کہ اردو میں ہیئتی تنقید کے نظریے کو صحیح، مدلل اور مربوط طریقے سے متعارف کرانے کا سہرا شمس الرحمن فاروقی کے سر ہے۔ یہ ضرور ہے کہ ان سے قبل میراجی اور کلیم الدین احمد وغیرہ کے یہاں بھی ہیئتی تنقید کے بعض عمدہ نمونے مل جاتے ہیں، لیکن جدید ہیئتی طریق نقد کی جو تابناک مثال فاروقی کی تحریروں میں ملتی ہے، وہ دوسرے ناقدین کے یہاں خال خال نظر آتی ہے۔ انہوں نے اردو تنقید کو حشو وزوائد سے بہت حد تک پاک کر کے، اسے ایک منضبط، تجزیاتی، معروضی اور مفکرانہ اسلوب عطا کیا۔ شمس الرحمن فاروقی نے یہ بات بار بار دہرائی ہے کہ ہیئتی تنقید ہی وہ واحد نظریۂ نقد ہے، جو شعر فہمی اور ادب شناسی کے لیے زیادہ کارآمد اور مفید ہے۔ انہوں نے رچرڈس کا حوالہ دیتے ہوئے لکھا ہے:

''لیکن اسی (رچرڈس) کے نظریات سے یہ نتیجہ برآمد ہوا کہ شعر کے اصل معنی کی تہہ تک پہنچنے کے لیے شاعر کے حالات زندگی، اس کے محرکات، اس کا ماحول، معاشرہ اور نفسیاتی کیفیات غیر ضروری اور بے معنی ہیں۔'' (۵)

شمس الرحمن فاروقی کے نزدیک شعر وادب کا تنقیدی محاکمہ فن شعر وادب کی روشنی ہی میں ممکن ہے۔ چنانچہ وہ رقم طراز ہیں:

''شعر کی پہچان یا تعریف یا تنقیص جو بھی ہوسکتی ہے، صرف فن شعر کے حوالے سے ہوسکتی ہے..... کیوں کہ شعر کو پرکھنے کا پیمانہ شاعری ہے، کوئی شے دیگر نہیں۔'' (۶)

شمس الرحمن فاروقی کا ماننا ہے کہ تنقید شعر وادب کے وجود کا سامنا کرنے کے بجائے، اب تک اس کے گرد طواف کرتی رہی ہے، یعنی تنقید شعر وادب سے ایک خاص فاصلہ قائم کر کے خارجی پیمانوں سے اسے جانچتی پرکھتی رہی ہے۔ اس مسئلہ پر روشنی ڈالتے ہوئے فاروقی لکھتے ہیں:

''نہ صرف اردو تنقید، بلکہ بیشتر تنقید، شعر کے گرد طواف تو کرتی رہی ہے مگر، اسے چھونے، ٹٹولنے اور اس کے جسم کے خطوط کی حد بندی اور پیمائش کرنے سے ڈرتی رہی ہے۔'' (۷)

شمس الرحمن فاروقی ہیئتی تنقید کے نظریے کو یورپی تنقید سے مستعار تو لیتے تھے، لیکن اسے فیشن کے طور پر برتنے کے بجائے پہلے اپنے ذہن وشعور کا حصہ بناتے تھے۔ یہاں تک کہ اسے نظریاتی اعتبار اور وقار حاصل ہوجاتا۔ شمس الرحمن فاروقی کی تنقیدی بصیرت پر روشنی ڈالتے ہوئے حامدی کاشمیری لکھتے ہیں:

''ظاہر ہے تنقید میں ادب کی موضوعیت کی بنا پر اس کی تعین قدر کے مروجہ نظریات محل نظر ہیں۔ فاروقی نے تبحر علمی، شعر شناسی اور تجزیاتی عمل سے ثابت کیا کہ فن پارہ موضوع اور ہیئت میں منقسم ہونے سے قطعی انکار کر کے ایک کلی وحدت کے طور پر خود کفیل، خود مختار اور ترکیب پذیر وجود کا حامل ہے، جو تمام تر تجزیہ وتحلیل کا متقاضی ہے۔ فن کے باطن کی گہرائیوں میں وہ تجربہ مضمر ہوتا ہے، جو فن کار کی خلاّق

شخصیت کی جملہ قوتوں کا جوہر ہوتا ہے اور تجربے کی شناخت اور تعین قدر تنقید کا کام ہے۔ اپنے اس موقف کو درست، کارآمد اور ناگزیر ثابت کرنے کے لیے فاروقی تمام تر ذہنی قوتوں سے کام لیتے ہیں۔ انہوں نے جس عمق نظر، ادب شناسی اور تقابلی مطالعے کی مدد سے اس نظریہ نقد کا دفاع اور تحفظ کیا ہے۔ اس سے مترشح ہوتا ہے کہ انہیں اس نظریے کی اہمیت، نتیجہ خیزی اور ہمہ گیری کا کامل یقین ہے۔ انھوں نے اس نظریے کی صحت اور ہمہ گیریت کو دلائل اور براہین سے ثابت کیا ہے۔'' (۸)

بلا شبہ حالیؔ کے بعد شمس الرحمن فاروقی نے ایک متوازن، مدلل انداز میں ادب کے بعض بنیادی تصورات/نظریات کو پیش کیا۔ انھوں نے اردو میں پہلی بار تجربے، ہیئت، اسلوب، علامت، پیکر، استعارہ، شعریت، ابلاغ، ترسیل، معنی اور ابہام کے مسائل پر تفصیل سے گفتگو کرنے کے علاوہ ادب کے دوسرے شعبوں سے بھی استفادہ کرنے کی کوشش کی۔ شمس الرحمن فاروقی کے گراں قدر تنقیدی کارنامے پر روشنی ڈالتے ہوئے فضیل جعفری لکھتے ہیں:

''تنقید میں شمس الرحمن فاروقی کی کاوشیں اور ان کے نتائج نہ صرف قابل صد تحسین، بلکہ قابل صدر شک ہیں۔ یہی سبب ہے کہ محمد حسن عسکری نے انھیں لکھا تھا کہ لوگ اب آپ کا نام حالیؔ کے ساتھ لینے لگے ہیں۔ یعنی یہ کہ جس طرح حالیؔ نے اپنے زمانے میں تنقید کو چند رسوم و قیود سے نکال کر نئی آگہی بخشی۔ اسی طرح شمس الرحمن میں ایک ایسا نقاد نظر آتا ہے، جس نے تنقید کی ایک نئی بوطیقا ترتیب دینے کی کوشش کی۔'' (۹)

جدیدیت کی تشہیر و تبلیغ کے علاوہ میرؔ، غالبؔ اور داستان کی شعریات فاروقی صاحب کے محبوب موضوعات تھے۔ 'تفہیم غالب' غالب شناسی کی روایت میں ایک قابل قدر اضافہ ہے۔ غالبؔ کے اشعار کی تشریح و تعبیر فاروقی صاحب نے جس ہنرمندی سے کی ہے، وہ انھیں بہت سے نظریاتی اختلاف کے باوجود حالیؔ سے قریب اور ایک نظریہ ساز نقاد بناتی ہے۔ حالیؔ کی طرح فاروقی بھی غالبؔ کے عاشق، شارح اور رمز شناس ہیں۔ انھوں نے غالبؔ کے کلام کی طلسمی اور پراسرار فضا، نیز استعاراتی نظام کی کارفرمائیوں کو ''نئے تنقیدی تناظر'' میں جانچا پرکھا ہے۔ غالب کی تفہیم کا یہ سلسلہ اپریل ۱۹۶۸ء سے ''شب خون'' میں شروع ہوا تھا، جو کم و بیش بیس (۲۰) برس تک جاری رہا۔ غالبؔ کے مشکل، فارسی آمیز اور ناقابل فہم اشعار کی تشریح و تعبیر فاروقی صاحب نے بہت عمدہ پیرائے میں کی ہے۔ ''تفہیم غالبؔ'' اور ''غالب پر چار تحریریں'' کے مطالعے کے بغیر غالبؔ کی تفہیم مشکل ہے۔

شمس الرحمٰن فاروقی اردو کے چند بڑے نقادوں میں سے ایک ہیں، جو شعریات اور فن پارے کے داخلی محرکات پر براہ راست گفتگو کرتے تھے۔ کلاسیکی متون خصوصاً میر کے مطالعے کے دوران انھیں اس بات کا شدید احساس ہوا کہ مغربی شعریات ہمارے کلاسیکی ادبی سرمایے کی افہام و تفہیم کے لیے ناکافی ہیں۔ یہ ایک حد تک معاون تو ہو سکتے ہیں، لیکن کلاسیکی ادب پر ان کے کلی انطباق سے جو نتائج برآمد ہوں گے، وہ گمراہ کن ہو سکتے ہیں۔ اس مسئلے پر اظہار خیال کرتے ہوئے شمس الرحمٰن فاروقی لکھتے ہیں:

''گزشتہ سو برس سے ہمارا المیہ یہ ہے کہ ہم لوگوں نے اپنے ادب کو غیر تہذیب کے حوالے سے

پڑھا اور اس وقت یہ عالم ہے کہ وہ شعریات ہی ہم سے کھو گئی ہے، جس کی رو سے کلاسیکی زمانے کے لوگ اپنے شعر بناتے تھے۔ لہٰذا کلاسیکی شاعری کا بڑا حصہ ہمارے لیے بے معنی ہے اور جو حصہ معنی خیز ہے بھی ، وہ صرف اس لیے بامعنی ہے کہ غیر تہذیب کے تصورات کو ہم کھینچ تان کر اس پر منطبق کر سکتے ہیں۔''(۱۰)

شمس الرحمٰن فاروقی نے میرؔ کا مطالعہ دوسرے ماہرین میرؔ کی طرح نہیں کیا ہے اور نہ ہی میرؔ کے اشعار کی تشریح و تعبیر عام اردو شارحین کی طرح کی ہے، بلکہ ''شعر شور انگیز'' میرؔ کے اشعار کا ہمہ جہت اور عارفانہ مطالعہ ہے۔ فاروقی صاحب نے جدید و کلاسیکی شعریات کی روشنی میں میرؔ کے اشعار پر جامع ، مدلل اور تقابلی گفتگو کی ہے، جس سے ان کی تنقیدی بصیرت کو سمجھا جا سکتا ہے۔ بقول نثار احمد فاروقی:

''میر کے اشعار کی طرح یہ شرح بھی شور انگیز ہے۔ اتنے کثیر اشعار کی اتنی مفصل اور عالمانہ شرح کسی میر شناس نے نہیں لکھی تھی۔ کلام میر کی بلاغت اور معنوی لطافتوں کی طرف نواب جعفر علی خاں اثر لکھنوی مرحوم نے ''مقدمۂ مزامیر'' کے علاوہ اپنے بعض مضامین میں بڑی پتے کی باتیں لکھی تھیں۔ اگر اثر لکھنوی کی زندگی میں یہ کتاب (شعر شور انگیز) چھپی ہوتی تو وہ اس کی سب سے زیادہ قدر بھی کرتے ۔ شمس الرحمٰن فاروقی نے میر شناسی کے لیے ایک اور دروازہ کھول دیا ہے۔''(۱۱)

بلاشبہ ''شعر شور انگیز'' خدائے سخن میر تقی میرؔ کی غزلیات کا بہترین انتخاب اور شرح و تفسیر ہے۔ یہ انتخاب چار جلدوں پر مشتمل ہے۔ ''شعر شور انگیز'' جلد اول کے مطالعے کے دوران ہمارا سابقہ ایک نئے میرؔ سے ہوتا ہے۔ یہ وہ میرؔ ہرگز نہیں جس سے ہم روایتی تنقیدی کتابوں/مضامین کے ذریعے واقف ہوئے تھے اور جس کی بد دماغی، شکست خوردگی اور یاسیت پسندی کے قصے سنے تھے۔ اس طرح کے سبھی مفروضات کو فاروقی صاحب نے جلد اول کے مقدمہ میں رد کیا ہے اور ایک نئے میرؔ سے ہمارا تعارف کرایا ہے، جس کی شعری کائنات میں ہر طرح کے پھول ہیں۔ اسی طرح تیسری جلد کے مقدمہ میں کلاسیکی شعریات پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ ''شعر شور انگیز'' کے مقدمات تفہیم میر کے باب میں سنگ میل کی حیثیت رکھتے ہیں۔

شمس الرحمٰن فاروقی ذہنی تحفظات/تعصّبات سے بلند ہو کر شعر و ادب کے بارے میں سوچتے تھے۔ نہ تو وہ غالی مغرب پرست تھے اور نہ ہی مشرق زدگی کے شکار ـــــ اسی لیے انھوں نے آفاقی نظریات کے علی الرغم مقامی اور تہذیبی معیار کی بازیافت پر بھی زور دیا اور لکھا کہ کسی تہذیب کے معیار کو کسی دوسری تہذیب کے معیار پر فوقیت حاصل نہیں ہو سکتی۔ سبھی اپنے اپنے تناظر میں درست اور قابل قدر ہیں۔ اسی لیے فاروقی صاحب نے کلاسیکی ادب کے مطالعے میں آفاقی اصولوں سے زیادہ مقامی اور تہذیبی اقدار پر زور دیا۔ اس مسئلے پر اپنے خیالات کا اظہار کرتے ہوئے وہ رقم طراز ہیں:

''کسی ادب کو پڑھنے کے لیے ''آفاقی تنقیدی اصول'' سے زیادہ ضروری اس بات کا جاننا ہے کہ جس تہذیب نے وہ ادب پیدا کیا ہے۔ اس میں (یعنی اس کے ادبی معاشرے میں) کس چیز کو 'ادب' کہتے ہیں اور وہاں کن ادبی اقدار کو زیادہ حسن یا اہمیت کا حامل قرار دیا جاتا ہے اور کن کو اہمیت یا خوبی سے عاری

سمجھا جاتا ہے؟ کیونکہ آخری تجزیے میں بس یہی بات نکلتی ہے کہ جن متون کو ادبی معاشرہ ادب کہے، وہ ادب ہیں، جن کو ادبی معاشرہ اچھا ادب کہے، وہ اچھا ادب ہیں اور جن کو ادبی معاشرہ بڑا ادب کہے، وہ بڑا ادب ہیں۔'' (۱۲)

شمس الرحمٰن فاروقی کا یہ اعتراف کہ ادب کی جانچ پرکھ میں ''آفاقی تنقیدی اصولوں'' سے زیادہ کارآمد وہ تہذیبی/ثقافتی/مقامی حوالے ہوسکتے ہیں، جس تہذیب نے اس ادب کو جنم دیا ہے۔ یعنی فن پارہ کسی نہ کسی تہذیب کا مظہر ہوتا ہے اور اس مظہر سے حظ وانبساط اٹھانے کے لیے ان اقدار کا مکمل علم ضروری ہے، جو اس کی تخلیق کا سبب بنے ہیں۔

خلاصۂ بحث یہ ہے کہ شمس الرحمٰن فاروقی کا تنقیدی، تحقیقی، تخلیقی اور صحافتی قد بہت بلند ہے۔ ان کے فکری اور علمی کارنامے کے احاطے کے لیے بڑی وقت نظر کی ضرورت ہے۔ انھوں نے اپنے رسالہ ''شب خون'' کے ذریعے ایک پوری نسل کی ذہنی وفکری تربیت کی ہے اور بہت سے ذرّوں کو ماہتاب وآفتاب بنایا ہے۔ وہ عہدِ ساز شخصیت کے مالک تھے۔ ان کی وفات سے ادبی دنیا میں جو خلا پیدا ہوا ہے، اس کی تلافی ناممکن ہے! شاید فاروقی صاحب جیسی عظیم شخصیت کے لیے ہی کہا گیا تھا کہ :''موت العالم موت العالَم'' (کسی عالم کی موت عالَم کے موت کے مصداق ہے) ع: حق مغفرت کرے عجب آزاد مرد تھا!

حوالہ جات:

۱۔ شمس الرحمٰن فاروقی، تنقیدی افکار، ص:۱، قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان، نئی دہلی، جنوری ۲۰۰۴ء
۲۔ شمس الرحمٰن فاروقی، شعر، غیر شعر اور نثر، ص:۲۹، قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان، نئی دہلی، ۲۰۰۵ء
۳۔ کتاب نما (فاروقی نمبر) نئی دہلی، ص:۶ ۱۳، نومبر ۱۹۹۴ء۔
۴۔ کتاب نما (فاروقی نمبر) نئی دہلی، ص:۱۶۵۔۱۶۶
۵۔ شمس الرحمٰن فاروقی، لفظ ومعنی، ص:۱۱۳، ناشر: سید رشید قادر، الہ آباد، ۱۹۸۶ء
۶۔ شمس الرحمٰن فاروقی، شعر، غیر شعر اور نثر، ص:۳۴
۷۔ شمس الرحمٰن فاروقی، شعر، غیر شعر اور نثر، ص:۳۵
۸۔ حامدی کاشمیری، معاصر تنقید: ایک نئے تناظر میں، ص:۲۲۵، شالیمار کشمیر، ۱۹۹۲ء
۹۔ بحوالہ: نورالحسن نقوی، فن تنقید اور اردو تنقید نگاری، ص:۱۷۷، ایجوکیشنل بک ہاوس، علی گڑھ، ۱۹۹۰ء
۱۰۔ شمس الرحمٰن فاروقی، شعر شور انگیز جلد سوم، دیباچہ، ص:۲۷، قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان، نئی دہلی، جولائی ۲۰۰۸ء
۱۱۔ کتاب نما (فاروقی نمبر) نئی دہلی، ص:۱۰۹
۱۲۔ شمس الرحمٰن فاروقی، شعر شور انگیز جلد سوم، دیباچہ، ص:۶۲۔۶۳

○○○

جاں نثار اختر کی شاعری: جذبہ و فکر کی تمثیل

ڈاکٹر لئیق احمد
شعبۂ اردو، وسنت کالج برائے خواتین

ترقی پسند شعرا میں فیضؔ اور مخدومؔ کے علاوہ جاں نثار اختر کو یہ انفرادیت حاصل ہے کہ ان کی شاعری (غزل، نظم) میں خارجی زندگی کے آلام و مصائب اور طبقاتی آویزشوں کے ساتھ فرد کی داخلی کیفیات، ذاتی تجربات اور محسوسات کے نقوش بہت واضح دکھائی دیتے ہیں۔ نظریاتی اعتبار سے اگرچہ جاں نثار اختر ترقی پسند تصورِ ادب کے پابند ہیں لیکن ان کی شاعری کے مطالعہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ فن اور تخلیق کی سطح پر انھوں نے نظریاتی اصولوں کی پیروی سے زیادہ اپنے اندرون کے تقاضوں کو اہمیت دی ہے۔ چنانچہ بیش تر صورتوں میں ان کے یہاں وہی موضوعات شاعری کے قالب میں ڈھلتے ہیں جو اُن کے جذبات و احساسات سے ہم آہنگ ہو کر انفرادی تجربے کا حصہ بن گئے ہوں۔ اور جہاں ایسا نہیں ہو سکا وہاں شاعری خطابت بن کر رہ گئی ہے۔ حسی تجربات کے نقطۂ نظر سے دیکھیں تو جاں نثار اختر کی شاعری ان ترقی پسند شعرا کے آہنگ سے زیادہ قریب معلوم ہوتی ہیں جن کے یہاں ترقی پسندی کے انقلابی شعور کے ساتھ عشق کا اضطراب، جذبہ کی حرارت، دل کا گداز اور ہجر و وصال کے غم انگیز و جنوں خیز لمحات کا رومانی کیف بھی شامل ہے۔ سردار جعفری نے اپنے ایک خط میں جاں نثار اختر کو ان کی عشقیہ شاعری کے متعلق لکھا ہے:

> ''تم نے اور میں نے ترقی پسند نظریۂ ادب کو قبول کیا اور اپنی شاعری کو تحریکِ آزادی کے ایک ہتھیار کی طرح استعمال کیا۔ اس کے بعد بھی داخلی طور سے میرے اور تمہارے نظریۂ شعر میں اختلاف مل جائے گا۔ یہ اختلاف اس مزاج کی دین ہے جو ایک شاعر کو دوسرے شاعر سے الگ کرتا ہے۔ تمہارے نظریۂ ادب میں عاشقانہ شاعری کا بھی ایک بلند مقام ہے اور نظریاتی شاعری کا بھی، جس نے تمہاری شاعری کو شعلوں کے آغوش میں کھلے ہوئے پھولوں کی طرح بنا دیا گیا ہے۔'' (ایک خط سردار جعفری، مشمولہ 'خاک دل'، ص: ۱۰۔۱۱)

جاں نثار اختر کی تخلیقی زندگی کا ابتدائی زمانہ رومانیت سے کافی متاثر ہے۔ آغاز میں انھوں نے رومانی طرز کی نظمیں کہیں لیکن عام رومانی مزاج کے برخلاف جاں نثار اختر کی نظموں میں زندگی سے بیزاری اور مایوسی کی کیفیت بہت کم ملتی ہے، اور بعد کی

نظموں میں تو یہ بالکل ختم ہوجاتی ہے۔ البتہ ناکامی کے شدید احساس نے کہیں کہیں مایوسی، بیزاری، اپنے ماحول سے لاتعلقی/ فرار کا جذبہ پیدا کیا ہے، جسے شخصیت کی کمزوری سے زیادہ اقتضائے بشریت تصور کیا جانا چاہیے۔ تھوڑی بہت رومانیت زندگی کے لیے ضروری ہے۔ اس سے زندگی کی تلخیاں گوارا ہوجاتی ہیں، لیکن حد سے بڑھی ہوئی رومانیت ایک سراب ہے جو تشنگی کو بڑھا کر انسان کو ہلاکت کے قریب پہنچا دیتی ہے۔ جاں نثار اختر نے اپنی شاعرانہ صلاحیتوں کو شعوری طور پر رومانیت کے سراب سے بچا لیا ہے، اسی لیے ان کی رومانی نظموں میں عشق کے والہانہ جذباتی تعلق کے ساتھ زندگی کے دوسرے تقاضوں کا خیال بھی ہے۔ ان نظموں میں فکر و جذبہ کا توازن تقریباً ہر جگہ دکھائی دیتا ہے۔ غم دوراں اور غم جاناں میں سے کسی ایک کو اہمیت دینے کے بجائے جاں نثار اختر دونوں کے ساتھ مساوی سلوک اختیار کرتے ہیں۔ نظم ''کون سا گیت سنو گی انجم'' میں شاعر کے لیے 'انجم' کی محبت اور اس سے جدائی کا احساس جس قدر تکلیف دہ ہے، معاشرے کے دوسرے افراد کی پریشانیاں اور مسائل کا کرب اس سے کم شدید نہیں ہے۔ چنانچہ وہ کہتا ہے:

تمتمائے ہوئے عارض پہ یہ اشکوں کی قطار
مجھ سے اس درجہ خفا آپ سے اتنی بیزار
میں نے کب تیری محبت سے کیا ہے انکار
مجھ کو ایک لمحہ کبھی چین بھی آیا تجھ بن؟
عشق ہی ایک حقیقت تو نہیں ہے لیکن
زندگی صرف محبت تو نہیں ہے انجم
تیرِ افلاس سے کتنوں کے کلیجے ہیں فگار
کتنے سینوں میں ہے گھٹتی ہوئی آہوں کا غبار
کتنے چہرے نظر آتے ہیں تبسم کا مزار

ان اشعار میں محبت کے انفرادی غم کے ساتھ اجتماعی زندگی کی غم ناک تصویر بالکل سطح پر نمایاں ہے۔

حقیقت یہ ہے کہ جاں نثار اختر کی شاعری زندگی اور اس کی مختلف صورتوں کی نغمہ سرائی ہے۔ ان کی شاعری میں خیالی تصویروں/تصوراتی محبت کی بجائے جذبہ و شوق سے بھری ہوئی متحرک زندگی کی تصویریں نظر آتی ہیں۔ یہ زندگی جاں نثار اختر کو ہر لمحہ اپنی طرف کھینچتی اور اپنی نیرنگیوں میں شامل ہونے کی دعوت دیتی ہے۔ اپنی آراستگی کے لیے وہ شاعر سے جہد اور جفاکشی کی طالب ہے۔ جاں نثار اختر کا ترقی پسند شعور ان کی ذات پر اس قدر حاوی ہے کہ معشوق کی قربت کے انتہائی جذباتی لمحات میں بھی، جب کہ انسان پوری طرح داخلی احساسات کے جلو میں ہوتا ہے، خارج کی دنیا/ زندگی سے ان کا رشتہ نہیں ٹوٹنے پاتا۔ زندگی کو اس کے تمام نشیب و فراز، تکلیف و آسائش اور جہد کے ساتھ قبول کرنا ہی ذوقِ حیات کی دلیل ہے۔ جاں نثار اختر کی نظم

''اندیشہ'' اس ذوقِ حیات کی اچھی ترجمانی کرتی ہے۔ ''اندیشہ'' میں عاشق اس خوف میں مبتلا ہے کہ معشوق کا قرب اور وصال کہیں اس سے وہ تمام چیزیں نہ چھین لے جس سے زندگی اور شخصیت دونوں کو معنی ملتے ہیں:

مجھ کو اکثر ترے پہلو میں خیال آتا ہے
تو کہیں مجھ سے مرا ذوق سفر چھین نہ لے
تری زلفوں کی یہ لہراتی ہوئی چھاؤں کہیں
میرے قدموں سے مری راہ گزر چھین نہ لے
یہ تری نیم نظر کا متبسم جادو
مرے دل سے غمِ دوراں کا اثر چھین نہ لے
یہ تری نرم لپٹتی ہوئی باہوں کا گداز
میرے ہاتھوں سے کہیں تیغ و سپر چھین نہ لے
یہ سلیقے سے ڈھلکتا ہوا آنچل تیرا
میری پلکوں سے مرا خون جگر چھین نہ لے
ترا یہ لوچ، یہ نرمی، یہ لطافت، یہ جمال
صرف فن دے کے کہیں فکر و نظر چھین نہ لے

وارث علوی اس نظم کے حوالے سے جاں نثار اختر کے ذہنی رجحان اور زندگی کی رغبت سے بننے والی حر کی شخصیت کے بارے میں لکھتے ہیں:

''اس نظم میں جن چیزوں کے چھن جانے کا خوف ہے وہ ذوق سفر، راہ گزر، غمِ دوراں کا اثر، تیغ و سپر، خون جگر اور فکر و نظر ہیں۔ یہ وہ چیزیں ہیں جو باہم مل جل کر آدمی کے کردار کو حوادث کی دنیا میں ایک حرکی شخصیت عطا کرتی ہیں..... نظم میں باہوں کے گداز اور بدن کے لوچ سے انکار یا اس سے دامن کشی کا اظہار نہیں ہے۔ صرف یہ خوف ہے کہ حسن کا تجربہ اگر زندگی کے دوسرے تجربات سے مل کر معنی خیز نہیں بنتا تو محض فرار و خود فراموشی کا بہانہ بن جاتا ہے۔''

(جاں نثار اختر کی شاعری۔ مشمولہ سہ ماہی اردو، ۲۰۱۵ء، جاں نثار اختر نمبر، ص: ۱۷۴)

اپنی بیوی صفیہ کے انتقال کے بعد ان کی یاد میں جاں نثار اختر نے جو نظمیں کہی ہیں ان میں کیفیت، احساس، جذبہ اور فن کی خاص رفعت نظر آتی ہے۔ ''خاکِ دل'' اور ''خاموش آواز'' اس سلسلے کی قابلِ ذکر نظمیں ہیں۔ ''خاکِ دل'' جیسی انتہائی جذباتی اور غم انگیز نظم میں بھی شاعر نے زندگی سے اپنے لازمی ربط کا اظہار کیا ہے۔ ذات کا غم کتنا ہی شدید کیوں نہ ہو زندہ رہنے کے لیے خارج سے رشتہ ضروری ہے، اسے توڑا نہیں جا سکتا اور جاں نثار اختر نے یہی کیا ہے۔

اس نظم میں شاعر کا خطاب لکھنؤ کی سرزمین سے ہے جہاں صفیہ دفن ہیں۔ جاں نثار اختر کے لیے صفیہ کی ذات زندگی کے ایک پُرقوت محرک کی ہے جس سے ان کی فکر کو جودت، عمل کو حرکت اور شعر و فن کو حسن و جمال ملتا رہا ہے۔ موت کے بعد بھی یہ ذات شاعر کے جذبات و احساسات اور فکر کو مہمیز کرتی رہتی ہے۔ اس طرح دیکھیں تو یہ نظم موت پر زندگی کی فتح بن جاتی ہے کہ اپنی عزیز ترین شے کے کھو جانے کا غم شاعر کو مایوسی اور ناامیدی کی خوف ناک تاریکیوں میں نہیں لے جا پاتا۔ جاں نثار اختر کا وجود صفیہ کی ذات کے ساتھ آج بھی پہلے ہی کی طرح وابستہ ہے۔ اور دوسری طرف زندگی کا نغمہ ہے جو شاعر کو غم انگیز ساعتوں سے باہر لے آتا ہے:

لکھنؤ میرے وطن، میرے چمن زارِ وطن
دفن ہے دیکھ مرا عہد بہاراں تجھ میں
دفن ہے دیکھ مری روحِ گلستاں تجھ میں
میرا ناموس وفا، میری محبت کا غرور
میری نبضوں کا ترنم، مرے نغموں کی پکار
میرے شعروں کی سجاوٹ، مرے گیتوں کا سنگھار
اے مری روح چمن، خاک لحد سے تیری
آج بھی مجھ کو ترے پیار کی بو آتی ہے
مجھ سے کیا بات بنائے گی زمانے کی جفا
موت خود آنکھ ملاتے ہوئے شرماتی ہے

.....

زندگی دیکھ مجھے حکم سفر دیتی ہے
اک دل شعلہ بہ جاں ساتھ لیے جاتا ہوں
ہر قدم تو نے کبھی عزم جواں بخشا تھا
میں وہی عزم جواں ساتھ لیے جاتا ہوں

''خاموش آواز'' ایک منفرد اسلوب کی نظم ہے۔ عورت کی جانب سے ہجر اور اس کی کیفیات کو نظم کرنے کی روایت ہندی گیت سے اردو میں آئی۔ ان گیتوں میں ہجر کا بیان ہمیشہ ایک زندہ عورت کی طرف سے ہوا ہے۔ کسی مردہ عورت کی جانب سے اردو شاعری میں اس قسم کا اظہار شاید نہیں ہوا ہے۔ نظم ''خاموش آواز'' کی انفرادیت اور اس کا امتیاز یہ ہے کہ جاں نثار اختر نے اسے صفیہ کی جانب سے نظم کیا ہے۔ یہاں ایک مہجور عورت کے احساسات کو ایسی کامیابی سے بیان کیا گیا ہے کہ قاری کو زندہ صفیہ کی آواز سنائی دینے لگتی ہے، اس کے علاوہ یہ بھی اہتمام کیا گیا ہے کہ نظم میں موجود اشارے جاں نثار اختر کے ذاتی غم کے عکاس ہونے کے باوجود صفیہ کی دل ربائی اور محبت کا اظہار بن گئے ہیں۔ شاعر ایک سال بعد صفیہ کے مزار پر آتا ہے، رات کا وقت ہے

اور چاندنی ہر طرف بکھری ہوئی ہے:

کتنے دن میں آئے ہو ساتھی
میرے سوئے بھاگ جگانے
مجھ سے الگ اس ایک برس میں
کیا کیا بیتی تم پہ نہ جانے
دیکھو کتنے تھک سے گئے ہو
کتنی تھکن آنکھوں میں گھلی ہے
آؤ تمہارے واسطے ساتھی
اب بھی مری آغوش کھلی ہے

وارث علوی نے مذکورہ نظم پر جو گفتگو کی ہے وہ دہرانے کے لائق ہے۔ لکھتے ہیں:

''مزار کی خاموش آواز میں زندگی کی چہل پہل اور گہما گہمی ہے۔ قبرستان کی اداس چاندنی میں ایک شوخ اور رنگین آواز کے دل فریب رنگ بکھرے ہیں۔ نظم میں موت کے سناٹے کو زندگی کی ہنگامہ آرائی نے مغلوب کر دیا ہے۔ زندگی اور موت کا معاملہ ہجر و وصال کی مانوس تجرید میں بدل گیا ہے۔ جاں نثار مزار پر نہیں گئے، بلکہ روٹھا ساجن گھر آتا ہے، زمان و مکان کی تفریق اُٹھ گئی ہے اور یاد ماضی، حسی اور حرکی تصویروں کی صورت حال کا زندہ تجرید بن گئی ہے.....اس نظم کا فن کارانہ حسن یہی ہے کہ خود کی ذات کو صفیہ کا ''موضوعِ سخن'' بنانے کے باوجود جاں نثار اختر نے اپنی ذات کو نظم کا موضوع سخن نہیں بنایا..... نظم موت کی وادی سے آتی ہوئی آواز ہے لیکن نظم کا بنیادی احساس حیات آفریں اور حیات افروز ہے۔''

(جاں نثار اختر کی شاعری۔ مشمولہ سہ ماہی اردو، جاں نثار اختر نمبر، ص:۱۷۸)

صفیہ کی یاد میں لکھی گئی جاں نثار اختر کی نظمیں شاعرانہ حسن و جمال میں اور فکر و احساس کی فنی تعمیر میں کامیاب نظمیں ہیں۔ ان نظموں کے بارے میں آل احمد سرور کا خیال ہے کہ یہ ''فکر و فن کے ایسے مرقعے ہیں جن کی رعنائی اور لالہ کاری کبھی ماند نہیں ہو سکتی۔''

○

جاں نثار اختر کی ایسی نظمیں جس میں انھوں نے ترقی پسندی کے بنیادی نظریہ یعنی ''مادی تغیر'' کی تعبیر پیش کرتے ہوئے ایک سماجی مفسر کا کردار نبھانے کی کوشش کی وہاں شاعری اکثر خشک بیانیہ ہو کر رہ گئی ہے۔ ترقی پسندی پر فلسفیانہ انداز میں انھوں نے پانچ طویل نظمیں کہی ہیں لیکن ان تخلیقات کے بہت کم حصے ایسے ہیں جو شاعرانہ حسن کی نزاکتوں سے معمور ہیں۔ یہ نظمیں 'مورّخ

سے‘، ’ریاست‘، ’دانائے راز‘، ’پانچ تصویریں‘ اور ’ستاروں کی صدا‘ کے عنوان سے مجموعہ ’’خاک دل‘‘ کے آخر میں شامل ہیں۔

نظم ’مورّخ سے‘ کی بنیادی فکر تاریخ کے کردار کو مادی شعور کے تابع لانے کی کوشش ہے۔ جاں نثار اختر کے خیال میں تاریخ کا ایسا بیان جس میں صرف حکمرانوں/ حاکم طبقے اور ان سے وابستہ واقعات وحالات اور اشیا کا ذکر ہو، ایک قسم کی رجعت پسندی/ احیا پرستی کے مترادف ہے جو تاریخ کے ترقی پسند تصور کے خلاف ہے۔ اس لیے کہ تاریخ بھی ایک مادی تشکیل ہے جو مادی تغیرات سے کسی بھی صورت میں آزاد نہیں ہوسکتی۔ اسی بنیاد پر وہ مورّخ کی فکری تبدیلی کو بھی لازمی سمجھتے ہیں۔ چنانچہ مورّخ کو دولت منداور اشرافیہ طبقہ کا ذکر کرنے اور تسلیم شدہ قدروں کو بیان کرنے کے بجائے طبقاتی کش مکش کی داستان لکھنی چاہیے جس میں کمزوروں پر ہونے والا ظلم اور استحصال نمایاں ہو۔ شاعر کے مطابق یہی فطرت/ مادی شعور کا عین تقاضا ہے۔ آہنگ اور اسلوب میں جاں نثار اختر کی یہ نظم اقبال کی ’’خضر راہ‘‘ کی تقلید ہے:

کیا فقط تاریخ ہے فہرستِ اسمائے رجال
کیا فقط تاریخ ہے تقویم پارینہ کا نام
اے کہ تو ناواقف راز درونِ انقلاب
آ بتاؤں میں تجھے تاریخ کا راز اہتمام
ایک واثق علم ہے فطرت کے اس آئین کا
حکم سے جس کے بدلتا ہے زمانے کا نظام
ہاں یہی تبدیلیاں ہیں فکر کو سامان نو
ہاں یہی تبدیلیاں ہیں ذہن کو تازہ پیام
مختلف طبقوں کی باہم کش مکش کی داستاں
ایک کو شوقِ تگ و دَو ایک کو فکرِ قیام

’’دانائے راز‘‘ بھی فکری اور فلسفیانہ انداز کی نظم ہے۔ اس میں بھی جاں نثار اختر نے فطرت، مادہ کی حقیقت، اشیا اور خیال سے اس کا لازمی رشتہ، ارتقا کے عمل میں مادہ کا کردار اور تاریخ جیسے موضوعات پر اظہار خیال کیا ہے۔ اس میں دانائے راز مذکورہ مسائل/ موضوعات پر اُٹھنے والے ہر سوال کا جواب مادی شعور کی روشنی میں دیتا ہے۔ مثلاً:

مادے سے ہر اک شے کا وجود — اصل شاہد ہے یہی اصل شہود
مادے سے آب و آتش، خاک و باد — مادے سے جلوۂ بست و کشاد
مادے سے لالہ ہائے گلستاں — مادے سے شبنم گوہر فشاں
مادے سے رنگ و بو و نار و نور — مادے سے فکر و احساس شعور

نظم ’’پانچ رنگ‘‘ میں جاں نثار اختر نے عوامی بیداری، اتحاد اور انسانی معاشرے کی ارتقائی صورتوں کو نظم کیا ہے۔ فنی

تصویر کشی اور روانی کے اعتبار سے یہ ایک بہترین نظم ہے۔اس نظم کے متعلق قمر رئیس لکھتے ہیں:

''اس کا موضوع بھی انسانی سماج کا ارتقا ہے، ابتدائی کمیونزم سے عصر حاضر کے اشتراکی سماج تک انسانی زندگی جن پانچ اہم ارتقائی مراحل سے گزری ہے، نظم میں خیال انگیز اشاروں کے ساتھ ان کی الگ الگ تصویریں پیش کی گئی ہیں۔اس طرح کہ یہ تصویریں جاندار اور متحرک محسوس ہوتی ہیں.....ابتدائی زرعی معاشرے میں فطرت سے انسان کا جو معنی خیز تعلق تھا نظم میں اس کا بیان محاکاتی دل کشی کا حامل ہے۔انسان کی قوت تسخیر اور فطرت کی سرکش طاقتوں سے اس کا پیکار کہیں کہیں رزمیہ شاعری کی بلندیوں کو چھو لیتا ہے۔''

(جاں نثار اختر کی طویل نظمیں۔مشمولہ سہ ماہی اردو، ۲۰۱۵ء،ص:۱۷۰۔۱۷۱)

نظم کے چند اشعار ملاحظہ فرمائیں:

پہاڑوں کے دامن میں وہ مرغزار
وہ سبزے پہ اڑتا دھواں سا غبار
گڈریے وہ ریوڑ ہنکاتے ہوئے
کہیں دور مرلی بجاتے ہوئے
وہ میدان، ٹیلے، ندی، جھیل، ریت
وہ کھلیان، اوسر، چراگاہ، کھیت
کوئی پاس بستی کوئی دور گاؤں
وہ دکھ سکھ کی پڑتی ہوئی دھوپ چھاؤں

ان تصوراتی نظموں کے مطالعے سے یہ بات واضح ہوتی ہے کہ ترقی پسند فکر کو جاں نثار اختر نے اپنے تخلیقی محرکات سے ہم آہنگ ہوجانے کے بعد ہی قبول کیا۔اس زمانے میں جب کہ ترقی پسند ہونا ایک فیشن بن چکا تھا اور تقریباً ہر شاعر ترقی پسند تھا خواہ اسے ترقی پسند فکر کے بنیادی تصورات سے کوئی تعلق ہو یا نہ ہو۔جاں نثار اختر اپنی حسیّت اور طرز اظہار میں تو مختلف ہیں ہی، ترقی پسند شعرا میں انھیں اس لیے بھی اہمیت حاصل ہے کہ پہلے انھوں نے ترقی پسند فکر کے بنیادی تصورات سے واقفیت حاصل کی اور پھر اس کے بعد انھوں نے اسے اپنے شعری مزاج کا حصہ بنایا۔یہی وجہ ہے کہ اپنی فکری شاعری میں وہ بڑی حد تک کامیاب نظر آتے ہیں۔آل احمد سرور کی رائے جاں نثار اختر کی شاعری کا بہت مناسب محاکمہ ہے۔وہ لکھتے ہیں:

''انھوں نے کبھی کبھار نعرے بھی لگائے ہیں، مگر ان کی شاعری نعروں کی شاعری نہیں ہے، ان کے دل کی آواز ہے۔آپ ان سے اختلاف کر سکتے ہیں لیکن ان سے متاثر ہوئے بغیر نہیں رہ سکتے۔'' (سچا شاعر۔مشمولہ سہ ماہی اردو، ۲۰۱۵ء،ص:۱۱۶)

○○○

اسد محمد خاں کے شعری تراجم کا تقابلی مطالعہ

ڈاکٹر عبدالرحمن فیصل
شعبۂ اردو، الہ آباد یونیورسٹی
Mb:08218467664

ہر عہد میں نئے نئے افکار ونظریات کا تبادلہ ترجمے کے ذریعے ہی ممکن ہوا ہے۔ اس کے ذریعے ہی ایک زبان دوسری زبان کے اظہارات، اس کے مزاج اور اس کی نحوی ساخت سے متعارف ہوکر اپنی آبیاری کرتی رہی ہے۔ ڈاکٹر ظ۔ انصاری لکھتے ہیں:

> ''نئی زبانیں قدیم زبانوں کی انگلی تھام کر چلنا سیکھتی ہیں اور قدیم وجدید زبانیں اپنی ہم عصر، زیادہ دولت مند زبانوں کا سہارا لیتی ہیں۔ یہ عمل تاریخ تمدن کے ایک باب کی طرح ہمیشہ سے جاری ہے اور ترجمہ ہمارا سب سے اہم ذریعہ ہے جس کی بدولت یہ عمل آج تک جاری ہے۔'' [1]

ترجمے کی اہمیت سے انکار ممکن نہیں۔ ہر عہد میں انسانی/تہذیبی تعمیر کے مختلف علاقوں کے متون کا ترجمہ ایک زبان سے دوسری زبانوں میں ہوتا رہا ہے۔ جس کے ذریعے ایک تہذیب دوسری تہذیب کے افکار ونظریات سے روشناس ہوئی۔

ترجمہ کی اہمیت اپنی جگہ مسلم ہے لیکن ترجمہ کرتے ہوئے مترجم کو کئی مسائل درپیش آتے ہیں۔ اس لیے ضروری ہے کہ مترجم جس زبان سے ترجمہ کر رہا ہے اور جس زبان میں کر رہا ہے دونوں سے اس کی واقفیت ہو اور ساتھ ہی اس کی تہذیب ومعاشرت سے بھی آگاہی ہو۔

ان کے علاوہ مترجم کو ترجمے کے دوران درج ذیل باتوں کا خیال رکھنا ضروری ہے:

۱۔ مترجم اصل زبان (Source Language) اور ترجمے کی زبان (Targeted Language) دونوں سے واقف ہو۔

۲۔ مترجم کو اپنی زبان پر قدرت حاصل ہو۔

۳۔ جس زبان سے ترجمہ کر رہا ہے اس کی تہذیب ومعاشرت سے بھی واقف ہو۔

۴۔ جس موضوع کا ترجمہ کر رہا ہے اس سے واقف ہونا شرط ہے۔

فن پارے کا ترجمہ کرتے ہوئے لہجے اور طرز ادا کا بھی خیال مترجم کو رکھنا چاہیے، جس سے اصل تخلیق کی روح فنانہ ہو۔

۱۹۶۰ء کے بعد اردو ادب میں مترجم کی حیثیت سے ایک معتبر نام اسد محمد خاں کا بھی ہے۔ انھوں نے براہ راست انگریزی زبان سے اور انگریزی کے توسط سے مغرب کی دوسری زبانوں کے افسانوں اور نظموں کا ترجمہ کیا ہے۔ اسد صاحب نے جو ترجمے کیے ہیں ان کی تعداد تو مختصر ہے لیکن فنی نقطۂ نظر سے وہ ترجمہ نگاری کے بہترین نمونے ہیں۔ اسد صاحب کی تخلیقات کے مجموعوں میں ترجمہ کی ہوئی نظموں کی تعداد آٹھ ہیں۔ ایزرا پاؤنڈ کی چار نظمیں: ارتا ہورا، البا، کوڈا، ان آ اسٹیشن آف دی میتر و اور روسے وچ کی چار نظمیں خوف، دور دور، گمشدہ انجیل اور زندگی کے درمیاں، کے عنوان سے ترجمہ کی ہیں۔

اسد محمد خاں کے ترجموں کا تقابلی تجزیہ کرنے سے یہ اندازہ ہوتا ہے کہ اپنی زبان پر تو انہیں قدرت حاصل ہے ہی، ساتھ ساتھ وہ انگریزی ادب کی زبان اور اس کی تہذیب سے بھی واقف ہیں۔ ان کے تراجم تخلیقی ترجموں کی عمدہ مثالیں ہیں۔ نظموں کے جو تراجم اسد صاحب نے کیے ہیں۔ وہ آزاد نظم کی ہیئت میں ہیں۔ مفہوم کی مکمل ادائیگی کے لیے ترجمے میں کچھ مصرعوں کا اضافہ بھی کیا گیا ہے۔ پاؤنڈ کی نظم Erta Hora کا ترجمہ صرف لفظی نہیں بلکہ تخلیقی ہے۔ ترجمہ کرتے ہوئے اسد صاحب نے کئی مصرعوں کا اضافہ بھی کیا ہے۔ جس کے بغیر نظم کا مفہوم واضح نہیں ہوتا ہے۔ انگریزی کا مصرعہ ہے:

Thank you, whatever come, and then she turned.

ترجمہ:- شکریہ-اب جو ہونا ہے ہوتا رہے
اس نے اتنا کہا
اور مجھے چھوڑ کر
تیز قدموں سے چلتی ہوئی
اک طرف مڑ گئی۔

ترجمے میں یہ دو مصرعے ''اور مجھے چھوڑ کر''/''تیز قدموں سے چلتی ہوئی'' اسد صاحب کے تخلیق کردہ ہیں۔ جو اصل نظم میں نہیں ہیں۔ ان دونوں مصرعوں کے ذریعے شاعر نے ایک دوسرے سے دور ہونے کی کیفیت کا بیان کیا ہے۔ جب کہ اصل متن سے اس کیفیت کا اظہار نہیں ہوتا ہے۔

اسی طرح انگریزی کے اس Verse (مصرعہ) کا ترجمہ اسد صاحب نے یہ کیا ہے:

When the wind hath lifted them aside went swifty from me.

ترجمہ:- جب انہیں رخ بدلتی ہوا
روشنی کی ڈگر سے ہٹائے

(جیسے دل ٹوٹ جائے)

قوسین میں درج مصرعہ اسد صاحب کا تخلیق کردہ ہے۔ جو کہ اصل میں موجود نہیں۔ متکلم کے شدت جذبات کا اظہار کرنے کے لیے اس مصرعے کا اضافہ کیا ہے جو بہت مناسب ہے اور اس موقع پر جذبہ کی شدت کی بہت مناسب ترجمانی کر رہا ہے۔

نظم کے آخری بند میں اسد صاحب نے Sunlit کا ترجمہ 'کرن پھول' کیا ہے۔ نظم کے چھٹے مصرعے میں پھول سے جس کرن کے روٹھ جانے کی بات کہی گئی ہے، اسد صاحب نے ان دو لفظوں پھول اور کرن کو ملا کر 'کرن پھول' کا لفظ بنایا ہے۔ جس سے نظم کی معنویت میں اضافہ ہوا ہے۔ انگریزی کا مصرعہ دیکھیں:

One hour was sunlit.

ترجمہ:۔ آج کی ایک ساعت کرن پھول تھی

ترجمے میں لفظ 'کرن پھول' کے ذریعے اسد صاحب نے لمحے کے ساتھ اس بات کی بھی وضاحت کر دی ہے کہ یہ وہ لمحہ تھا جب پھول اور کرن یعنی عاشق اور معشوق دونوں ایک ساتھ تھے، جب کہ انگریزی میں لفظ "Sunlit" سے یہ کیفیت پیدا نہیں ہوتی۔

نظم کا آخری مصرعہ:

''اس کرن پھول کا کوئی ہمسر نہیں''

اسد صاحب کا اضافہ ہے۔ یہاں اس ساعت کے لیے اسد صاحب نے براہ راست 'کرن پھول' کا لفظ استعمال کر کے یہ بیان کیا ہے کہ محبوب سے ملاقات کے لمحے سے بہتر کچھ بھی نہیں ہے۔

''البا''

اس مختصر سی نظم میں متکلم نے اپنے محبوب کی کیفیت کا بیان حسی اور بصری تشبیہ کے ذریعے کیا ہے۔

ترجمے میں اسد صاحب نے چاروں مصرعوں میں رعایتوں کا خیال رکھا ہے۔ شیتل، اوس میں بھیگنا، زرد پتیاں اور صبح کی گود، چاروں میں ایک مناسبت قائم کی ہے۔ نظم میں اوس کا لفظ اسد محمد خاں کا اضافہ ہے، مثلاً:

As cool as the pale wet leaves of lily-of- the valley.

ترجمہ: شیتل

جیسے اوس میں بھیگی

زرد پتیاں گیندے کی

یہاں پھول کی بھیگی پتیوں کی رعایت سے 'اوس' کا اضافہ بالکل مناسب ہے۔ اس کے علاوہ نظم کے آخری مصرعے میں Dawn کا ترجمہ اسد صاحب نے 'صبح کی گود' کیا ہے۔ جب کہ لفظی ترجمہ صبح ہونا ہے۔ مصرعہ دیکھیں:

She lay beside me in the dawn.

ترجمہ: صبح کی گود میں ساتھ میرے وہ لیٹی تھی

اسد صاحب نے اس لفظ کی تخلیق میں ایک رعایت بھی رکھی ہے۔'اوس' کی مناسبت سے 'صبح کی گود' لایا گیا ہے۔اگر Dawn کا ترجمہ صرف 'صبح' کیا جاتا تو اس مصرعے میں کوئی معنویت قائم نہیں ہوتی لیکن مترجم نے 'صبح کی گود' کر کے اس کی معنویت میں اضافہ کر دیا ہے گویا متکلم یہ بیان کرتا ہے کہ وہ میرے پاس نہیں بلکہ صبح کی گود میں لیٹی ہوئی تھی جیسے صبح کے وقت 'اوس' پتیوں کے آغوش میں ہوتی ہے۔

''کوڈا''

اس نظم کا ترجمہ بھی آزاد ہیئت میں کیا گیا ہے۔ترجمے کے ذریعے اصل متن کے مفہوم کی مکمل رسائی قاری کے ذہن تک ہو جاتی ہے۔متکلم اپنے گیتوں کو مخاطب کر کے کہتا ہے کہ کیوں تم ان لوگوں کے چہرے اتنے تجسس وشوق سے دیکھتے ہو۔ یہ ان لوگوں کے چہرے ہیں جنہیں متکلم نے اپنے گیت سنائے تھے اور یہ سمجھتا تھا کہ وہ اسے زندہ رکھیں گے۔یعنی پڑھ کر یا سن کر اس سے متاثر ہوتے رہیں گے۔لیکن انھوں نے ایسا نہیں کیا۔اس لیے شاعر کہتا ہے کہ کیا تم ان میں سے اپنی لاشیں ڈھونڈھ نکالو گے ان مصرعوں سے معلوم ہوتا ہے کہ شاعر ان لوگوں پر افسوس کا اظہار کرتا ہے کہ ان کے اندر سے اب اثر قبول کرنے کی بھی صلاحیت ختم ہو گئی۔

''اِن اَا سٹیشن آف دی میترو''

اس نظم کے ترجمے میں اسد صاحب نے اصل کی طرح پیکر خلق کیے ہیں۔انگریزی کا متن ہے:

The Apparition of these faces in the crowd; petals on a
wet, black bough.

ترجمہ: اسٹیشن کے اس ہجوم میں
چہروں کا آسیب
بھیگی، کالی شاخ پہ
بکھری
پنکھڑیاں

اسد صاحب نے Apparition of these faces کا ترجمہ 'چہروں کا آسیب' کیا ہے، جو بالکل مناسب ہے لیکن Petals کا ترجمہ انھوں نے 'بکھری پنکھڑیاں' کیا ہے جو اصل سے بہتر ہے کیوں کہ انگریزی میں Petals کے معنی پنکھڑی کے ہیں جب کہ 'چہروں کے آسیب' کی رعایت سے پنکھڑی کے ساتھ بکھرنا کی صفت کا استعمال بالکل مناسب اور زیادہ تخلیقی ہے۔

روسے وچ کی نظموں کا ترجمہ 'خوف'، 'دور دور'، 'گمشدہ انجیل' اور 'زندگی کے درمیاں' کے عنوان سے کیا گیا ہے۔

خوف

یہ نظم تخاطب کے انداز میں لکھی گئی ہے۔ راوی ایک فرد کو مخاطب کر کے کہتا ہے کہ تمہارا خوف میرے خوف سے بڑا ہے کیوں کہ تمہارا مسئلہ مابعد الطبیعاتی / غیر مادی ہے۔ جب کہ میرا خوف خالص مادی ہے۔ ایک کلرک کی طرح جو اپنی پیدائش اور آمدنی کا رکارڈ ہر وقت اپنے بریف کیس میں رکھتا ہے۔

لیکن نظم کے آخری دو مصرعوں کا ترجمہ جس طرح اسد صاحب نے کیا ہے اس سے نظم کی معنویت میں اضافہ ہوا ہے۔ انگریزی کے یہ مصرعے دیکھیں:

What am I doing here
When will I stop pretending
Where am I going
Next

ترجمہ: میں یہاں کیا کر رہا ہوں
یہ ناٹک کب بند کروں گا
کیا کہیں اور جانے کا ناٹک
بعد میں رچاؤں گا

پہلے دو مصرعوں کے ترجمے سے وہی مفہوم ادا ہوتا ہے جو اصل متن میں موجود ہے لیکن آخر کے دو مصرعوں کا ترجمہ لفظی کے بجائے تخلیقی ہے۔ جس کے ذریعے اسد صاحب نے نظم کے معنی میں وسعت پیدا کر دی ہے کہ متکلم کو اس بات کا علم ہے کہ اس مادی دنیا کے بعد وہ بھی غیر مادی زندگی کا ناٹک رچائے گا۔

''دور دور''

اس نظم میں حادثے کی ایک صورت حال کا بیان کیا گیا ہے کہ ایک چھوٹا بچہ دھماکے میں جاں بحق ہو جاتا ہے۔ دھماکے میں بچے کی جو حالت ہوتی ہے اس کا بیان کرتے ہوئے شاعر کہتا ہے:

اس کا سر کچل کچلا کر
وائلن کے ڈبے جیسی سیاہ لمبوتری شکل میں ڈھل گیا
اور دانت اپنی جگہ چھوڑ کر
آنکھ اور کان کے درمیان ایک عمودی قطار بن گئے

لیکن نظم کے آخری تین مصرعوں میں یہ بیان ہوا ہے کہ اس کا بڑا بھائی جو دھماکے سے پہلے انہیں چھوڑ کر چلا گیا تھا۔ محفوظ ہے۔

گمشدہ انجیل

یہ نظم یسوع کے حوالے سے بیان کی گئی ہے۔ نظم کا بنیادی خیال یہ ہے کہ نبوت پر ایمان لانے کے لیے معجزات کی شرط نہیں ہوتی بلکہ معجزات کی ضرورت کند ذہن اور سادہ لوگوں کو ہوتی ہے۔

راوی بیان کرتا ہے کہ یسوع اپنی والدہ مریم سے معذرت کے انداز میں یہ کہتے ہیں کہ ماں میری قوم اتنی کند ذہن ہے کہ مجھے خود کو ثابت کرنے کے لیے انہیں معجزات دکھانے پڑتے ہیں۔ ماں وہ بچوں کی طرح ہیں کہ ہمیشہ مجھے کوئی نہ کوئی نئی چیز انہیں دکھانی پڑتی ہے۔ یہ بے مقصد اور فضول کام جو میں کرتا ہوں ماں تو سمجھتی ہے اور مجھے معاف کر دیتی ہے۔

نظم کے آخری بند میں شاعر کہتا ہے کہ یسوع کے حوارین متی، مرقس، لوقا اور یوحنا جب ان کے قریب پہنچے تو انھوں نے ان حروف کو ہمیشہ کے لیے مٹا دیا جو ریت پر اپنی ماں سے معذرت کے طور پر لکھے تھے۔ یعنی کہ یسوع نہیں چاہتے تھے کہ ان کے اس کرب کا احساس ان کے حوارین کو ہو۔

زندگی کے درمیاں

اس نظم کا بنیادی خیال یہ ہے کہ انسان کو اپنی زندگی سے جڑی چیزوں یا رشتوں کا احساس اس وقت ہوتا ہے جب وہ چیزیں یا لوگ اس سے دور ہو جاتے ہیں۔ لیکن جب تک وہ ان کے درمیان ہوتا ہے، عادت کا حصہ ہونے کی وجہ سے وہ انہیں احساس کی سطح پر نہیں دیکھ پاتا۔ اسی خیال کو نظم میں متکلم کے حوالے سے پیش کیا گیا ہے۔

نظم کے ترجمے میں بعض مصرعے اسد صاحب کے تخلیق کردہ ہیں اور کسی کسی جگہ ترجمے میں انگریزی مصرعوں کی ترتیب کو مفہوم کی وضاحت کے لیے تبدیل بھی کیا ہے۔ انگریزی کا یہ مصرعہ دیکھیں:

What must one loved

I would reply man.

ترجمہ: کس سے محبت کی جانی چاہیے آدمی سے

میں نے جواب دیا آدمی سے

مذکورہ پہلے مصرعے میں 'آدمی سے' کا جز و اسد محمد خاں کا اضافہ ہے۔ دوسرے مصرعے کی مناسبت سے پہلے مصرعے میں 'آدمی سے' کا اضافہ آدمی کی اہمیت کو مزید واضح کرتا ہے۔ اسی طرح انگریزی کا یہ مصرعہ دیکھیں:

Any one who thinks or feels

she is not needed

is a mass murderer.

ترجمہ: جو کوئی بھی

یہ سوچتا اور محسوس کرتا ہے کہ یہ بڑھیا ضروری نہیں ہے
وہ مجرم ہے
بنی نوع انسان کا قاتل ہے

مذکورہ مصرعہ 'وہ مجرم ہے' اسد صاحب کا اضافہ ہے۔ جو اپنے سے بعد کے مصرعے میں شدت جذبات کے لیے خلق کیا گیا ہے۔ اس کے علاوہ نظم میں 'آدمی ایک بے بدل خزانہ ہے'، 'یہ پانی ہے' اور بڑی خاموشی تھی' یہ مصرعے بھی اسد صاحب کی تخلیق کردہ ہیں۔ جو جذبے کی شدت کی بہت مناسب ترجمانی کرتے ہیں۔

حاشیہ:

(۱) ترجمے کے بنیادی مسائل، مشمولہ ترجمہ کا فن اور روایت: مرتب ڈاکٹر قمر رئیس، ایجوکیشنل بک ہاؤس علی گڑھ ۲۰۰۴ء، ص:۶۸

○○○

حفیظؔ بنارسی اوران کی شاعری : ایک اجمالی تعارف

فردوس جہاں
شعبۂ اردو، وسنت کالج برائے خواتین

حفیظؔ بنارسی ایک مثالی استاد، انگریزی ادب کے بڑے اسکالر اور اردو کے نامور شاعر و ادیب ہیں۔ اردو شعر و ادب کے موجودہ منظر نامے پر اپنی دلکش، عہد ساز شاعرانہ اور ہمہ گیر شخصیت کے باعث معاصرین میں ان کا نام نمایاں اور روشن ہے۔ پروفیسر احتشام حسین، پروفیسر فراق گورکھپوری، نذیرؔ بنارسی، جمیل مظہری، مجروح سلطان پوری، پروفیسر سید اعجاز حسین، پروفیسر گوپی چند نارنگ، پروفیسر عبدالمغنی، پروفیسر سید محمد عقیل، پروفیسر محمود الٰہی ڈاکٹر طلحہ رضوی برق، پروفیسر ولی الحق انصاری، ناوک حمزہ پوری اور پروفیسر امرت لال عشرت جیسے مشاہیر اور ناقدین شعر و ادب نے ان کے شاعرانہ مرتبے کا اعتراف کھلے لفظوں میں کیا ہے۔ فراق گورکھپوری نے ان الفاظ میں ان کی شاعری کی داد دی ہے:۔

> ''ان کی شاعری میں اپج ہے، تنوع ہے، رنگا رنگی ہے، رواں دواں انداز بیان ہے، جدت تخیل اور فنی مہارت ہے اور آخر میں لکھتے ہیں ——— جن خوبیوں کا میں نے ذکر کیا ہے وہ اس دور کے شعرا میں کم ملتی ہیں۔''

حفیظؔ بنارسی ایک ممتاز غزل گو ہی نہیں بلکہ ایک نامور نظم نگار بھی ہیں۔ اصلاً انھوں نے نظموں سے ہی اپنے شعری سفر کا آغاز کیا تھا اور بعد میں جن دوسری اصناف شاعری میں طبع آزمائی کی، ان میں اپنا اختصاص قائم کیا اور غزل گوئی میں بعض انفرادی خصوصیات کی بنا پر اپنے ہمعصروں میں ممتاز ہوئے۔ مذہبی یا عقیدت مندانہ شاعری میں بھی ان کا منفرد اور اہم مقام ہے، ان کی قومی جذبے سے سرشار اور بلند افکار سے مملوء اور جب الوطنی سے مامور شاعری بھی ان کو ایوان شعر و ادب میں اونچا مقام دلاتی ہے۔ ان کا مسلک وطن دوستی اور ان کا دھرم دیس پیار ہے، قدیم ہندوستانی کلچر کے وہ شیدائی ہیں۔ گنگا جمنی تہذیب کا رکھ رکھاؤ ان کا ادبی ایمان ہے ان کی تشکیل حفیظؔ بنارسی کی زندگی کے مختلف واقعات و تجربات، ذاتی مشاہدات نیز غور و فکر اور شعوری کوششوں کا نتیجہ ہے۔

حفیظؔ بنارسی کا پورا نام محمد عبدالحفیظ ہے اور شعر و ادب کی دنیا میں حفیظؔ بنارسی کے نام سے مشہور ہیں بنارسی کا لاحقہ اس لیے ہے کہ بنارس ان کا مولد اور آبائی مسکن ہے یہیں کے محلہ مدن پورہ میں 20 مئی 1933ء کو ان کی پیدائش ہوئی:

اسی کا نام بنارس ہے شہر کاشی میں
جہاں حفیظؔ کا گھر ہے، نذیرؔ رہتے ہیں

حفیظؔ بنارسی کے آباواجداد تقریباً چار صدی قبل قندھار سے بہ سلسلۂ تجارت بنارس آئے اور یہیں کے ہو کر رہ گئے۔ ان کے جدامجد حافظ جان محمد نے اپنی سخاوت، ہمدردی، دیانت داری، اور خداترسی کی وجہ سے کافی شہرت و مقبولیت حاصل کی۔ ان کا شمار اس وقت بنارس کے چند سرکردہ رئیسوں میں ہوتا تھا۔ آپ کے جدامجد سے لے کر والد ماجد تک اکثر افراد خاندان حافظ، قاری اور مولوی جیسے اسناد سے مفوض رہے ہیں۔ ان کے والد گرامی الحاج قاری عبدالقیوم صاحب بھی بڑے عبادت گزار خوش الحان قاری اور زہد و تقویٰ والے بزرگ تھے۔ حفیظؔ بنارسی کو خوش الحانی کا مَلَکہ اپنے والد مرحوم سے وراثت میں ملی تھا۔

حفیظؔ بنارسی جس خانوادے میں پیدا ہوئے وہ ہر طرح سے خوش حال اور آسودہ تھا، دولت کی فراوانی تھی، چنانچہ ان کی پرورش نہایت ناز و نعم میں ہوئی۔ حفیظؔ کے خاندان کے اکثر افراد کا تعلق انڈین نیشنل کانگریس اور جمعیۃ العلمائے ہند سے تھا۔ چنانچہ حفیظؔ کو بچپن سے ہی سیاسی جلسوں میں شریک ہونے کے مواقع میسر ہوتے رہے، بنابریں مزاجاً وہ ابتدا سے ہی عام بچوں سے مختلف نظر آتے تھے۔

رواج زمانہ کے مطابق حفیظؔ بنارسی کی ابتدائی تعلیم اردو عربی اور فارسی سے ہوئی۔ یہ وہ زمانہ تھا جب عام طور پر مسلم گھرانوں کے بچے گھر کے اندر ہی دینی تعلیم حاصل کرتے تھے۔ حفیظؔ کی بھی حرف آشنائی اپنی والدہ محترمہ کے مقدس قدموں میں ہوئی۔ عربی، فارسی کی مروجہ کتابیں مدن پورہ کے جامعہ اسلامیہ اور جامعہ رحمانیہ کے اساتذہ سے پڑھیں۔ یو۔ پی۔ بورڈ الہ آباد کے تحت 1949ء میں فرسٹ ڈویژن کے ساتھ ہائی اسکول کا امتحان پاس کیا اور بنارس کی مشہور درس گاہ گورنمنٹ کونس کالج سے 1951ء میں انٹرمیڈیٹ کا امتحان پاس کیا۔ بنارس ہندو یونیورسٹی سے 1953ء میں بی۔ اے۔ کی سند حاصل کی اس وقت بھی ان کا زیادہ تر وقت نصابی کتابوں کے علاوہ ادبی، ثقافتی، تاریخی، دینی، مذہبی کتابوں کے مطالعہ میں گزرتا تھا۔ انھیں پیرا کی بہت پسند تھی ان کی نظم ''صبح بنارس'' اسی زمانے کی یادگار ہے اور گنگا ندی سے آپ کے جذباتی و والہانہ رشتے کی عکاس بھی ہے۔ ''صبح بنارس'' کے دو بند ملاحظہ ہوں:

یہ کشتی کی سیر اور سویرے سویرے
یہ زلفوں کے بادل گھنیرے گھنیرے
یہ مہکی فضائیں روشن اندھیرے
عجب منظرِ دل نشیں دیکھتا ہوں
بنارس کی صبحِ حسیں دیکھتا ہوں

نہا کر کوئی لاجونتی کھڑی ہے
لیے دست نازک میں گنگا جلی ہے
کوئی حور ہے یا کوئی جل پری ہے
یہ کیا جلوۂ نازنیں دیکھتا ہوں
بنارس کی صبح ہنسی دیکھتا ہوں

حفیظؔ بنارسی کی شادی 11 جنوری 1960ء کو بنارس کے ایک معزز و باثروت تاجر گھرانا تاجوارث کی ایک معروف شخصیت محترم عبدالاول مرحوم کی صاحبزادی صالحہ خاتون سے ہوئی ان کے بطن سے بہ فضلہ تعالیٰ حفیظ صاحب کے یہاں چار نرینہ اور دو اناث اولادیں پیدا ہوئیں۔

حفیظؔ بنارسی کی شخصیت سازی اور ادبی زندگی کی تعمیر وتشکیل میں ان کی شریک حیات بیگم صالحہ خاتون کا تعاون شامل رہا ہے۔ حفیظؔ بنارسی نے اپنی شاعری کا آغاز نظم سے کیا تھا۔ شاعرانہ طبیعت نے ان کے لب ولہجہ میں ایسی منفرد دلکشی پیدا کر دی کہ ہر صنف سخن میں ان کے انداز بیان کی مخصوص چھاپ دیکھائی دینے لگی یعنی غزل میں حسن پیدا کرنے کے لیے انھوں نے جس کاوش سے کام کیا تھا اس نے ان کی نظموں کو بھی دوسروں سے ممیز کر دیا۔ انھوں نے اردو کی تقریباً تمام اصناف شاعری میں طبع آزمائی کی لیکن ان کی محبوب صنف غزل ہی قرار پائی۔ انھوں نے اپنے شعری مجموعہ ''غزالاں'' کے پیش لفظ میں لکھا ہے کہ:

''غزل وہ آئینۂ صدرنگ ہے جس میں ہمارے دلی احساسات وجذبات کی تصویر بھی
نظر آتی ہے اور حیات وکائنات کی تفسیر دل پذیر بھی، اس جام جہاں نما میں علم وادب،
تہذیب وثقافت، سیاسی تحریکات وتمدنی انقلابات سبھی کا عکس فروزاں ہے۔''

انھوں نے اپنی شاعری میں جگہ جگہ غزل کی نزاکتوں اور لطافتوں پر اظہار خیال کیا ہے۔ ''غزالاں'' میں شامل ایک غزل کے اشعار میں غزل میں اندر پائی جانے والی تمام کیفیتوں کا ذکر اس طرح کیا ہے:

رقص امواج بہاراں ہے غزل کے اندر
کس قدر کیف کا ساماں ہے غزل کے اندر
اشک شبنم گہر افشاں ہے غزل کے اندر
تازگیِ گلِ خنداں ہے غزل کے اندر
وہی غمزہ وہی شوخی وہی اندازِ لطیف
نگہِ یار غزل خواں ہے غزل کے اندر

حفیظؔ بنارسی جب میٹرک کے طالب علم تھے ان کے اسکول میں بزم ادب کے زیر اہتمام بڑے پیمانے پر کل ہند مشاعرے منعقد ہوا کرتے تھے۔ اس مشاعرے میں ہندوستان کے تقریباً تمام نامور شعرائے کرام شرکت کرتے تھے حفیظؔ

بنارسی کی شعری ذوق کی آبیاری میں ان مشاعروں کا خاصا دخل رہا ہے۔ حفیظؔ کو بھی اِن محفلوں میں باریابی حاصل ہوئی اور اس طرح انھیں اپنے بزرگ معاصر شعرا کے ساتھ شعر خوانی کا شرف حاصل ہوا اور دھیرے دھیرے وہ اپنے منفرد لب ولہجہ اور دلفریب آواز کے سبب سب میں مقبول ہو گئے۔ ان کی آواز نہایت دلکش تھی۔ اس لیے جس محفل میں اپنا کلام سناتے تھے اس کو نغمہ زار بنا دیتے تھے جہاں کہیں بھی جاتے لوگ انھیں ہاتھوں ہاتھ لیتے تھے۔ حفیظؔ بنارسی نے مسلمؔ بنارسی کے سامنے زانوے تلمذ تہہ کیا تھا اور باضابطہ طور پر انھی سے جو ایک کہنہ مشق اور استاد شاعر تھے، اپنے کلام پر اصلاح لی تھی، لیکن ان کی شعری شخصیت کی تعمیر وتشکیل میں استاد موصوف کے علاوہ نذیرؔ بنارسی نے بھی اہم رول ادا کیا ہے۔ معاشی اعتبار سے حفیظؔ بنارسی ان چند خوش نصیبوں میں سے ہیں جنھیں حصول تعلیم کے بعد ایک دن بھی بے روزگاری کا منہ نہیں دیکھنا پڑا۔ دوران تعلیم ہی ان کا تقرر انگریزی زبان وادب کے استاد کی حیثیت سے آسام کے شہر بار پیٹا کے کالج میں ہو گیا تھا۔ اس کے بعد اپنے چچا کی ایما پر مسلم کالج مئوناتھ بھنجن سے وابستہ ہو گئے۔ 14 اگست کو وہاں سے مستعفی ہو کر صوبۂ بہار کے شہر آرہ چلے آئے اور مہاراجہ کالج میں بہ حیثیت لکچرر 15 اگست 1957ء کو اپنی ذمہ داریاں سنبھال لیں۔ بقول خود:

تیری گلی میں آ گئے منزلِ شوق پا گئے
خواہ تُو اب گلے لگا خواہ تُو سنگسار کر

یہاں سے حفیظؔ بنارسی کی ادبی، تدریسی اور علمی زندگی کا نیا باب شروع ہوتا ہے۔ مہاراجہ کالج صوبۂ بہار کا نہایت ممتاز تعلیمی ادارہ ہے۔ اس کالج سے وابستہ ہو کر حفیظؔ بنارسی کو اپنے جوہر نکھارنے اور اپنی صلاحیتوں کو جلا دینے کے وافر مواقع ملے۔ اس کالج سے انھوں نے خاصا اثر قبول کیا اور ساری زندگی اس کالج کے ہو کر رہ گئے۔ حفیظؔ بنارسی کا حلقۂ احباب بہت وسیع تھا، مہاراجہ کالج جوائن کر لینے کے بعد یہ حلقہ وسیع سے وسیع تر ہوتا گیا۔ غرض اپنی سب سے الگ وضع قطع اور شناخت، بذلہ سنج طبیعت اور منکسر المزاجی جیسے اوصاف کی وجہ سے وہ کالج میں ہی نہیں پورے شہر میں جلد ہی مشہور ہو گئے۔ ان کی شاعری کا شُہرہ دور دور تک پہنچا، دلکش شخصیت اور جادو بیانی کا چرچا بھی خوب خوب ہونے لگا۔ ان کے معاصر پروفیسر امرت لال عشرت ان کی شخصیت کی دلفریبی کا بیان ان لفظوں میں کرتے ہیں:

> ''آپ کی ملاقات ایک لحیم شحیم انسان سے ہو رہی ہے جو پاجامے اور شیروانی کے علاوہ باقاعدہ طور پر ایک عدد مشرع داڑھی کا بھی مالک ہے۔ اس مولویانہ حلیہ کو دیکھ کر قوی امکان تو یہی ہے کہ یہ سفید جھوٹ نہیں بلکہ بلیک جھوٹ بول رہا ہے بھلا ایسے حلیے کا انسان بھی کبھی انگریزی زبان وادبیات کا لائق فائق پروفیسر ہو سکتا ہے۔''

امرت لال عشرت کا یہ خیال بالکل درست ہے۔ حفیظؔ بنارسی کو اپنے حلیے کے اعتبار سے کسی مدرسے کا مولوی ہونا چاہیے تھا لیکن وہ انگریزی زبان کے پروفیسر ہیں اس پر مستزاد یہ کہ ان کی شاعری بھی مولویانہ اثر سے قطعی آزاد رہے۔ اپنی نشست و برخاست اور زندگی جینے کے انداز سے بھی وہ اوروں سے جدا نظر آتے ہیں۔ ذہانت وفطانت بھی خداداد رکھتے ہیں یہی سبب ہے

کہ:ع

'' ہم جس زمیں پر بھی رہے آسماں رہے''

والا معاملہ ان پر صادق آتا ہے۔

کالج کی فضا اور ماحول کو مثبت شکل دینے میں بھی حفیظؔ بنارسی نے نمایاں رول ادا کیا۔ اکثر ادبی تقریبات کا انعقاد ہوتا کبھی کوی سمّیلن، سمینار، مشاعرہ اور کبھی کسی موضوع پر کانفرنس منعقد ہوتی تو حفیظؔ بنارسی اس کے روح رواں ہوتے۔ ان محفلوں کے ذریعے حفیظؔ بنارسی کو اپنے فکر وفن کو پختگی عطا کرنے اور اپنی شاعری کی زلفیں سنوارنے کے خاطر خواہ مواقع فراہم ہوئے۔ ان کی شہرت کو بھی چار چاند لگے اور وہ ملک کے کونے کونے میں بہ حیثیت شاعر مدعو کیے جانے لگے۔

حفیظؔ بنارسی کے کلام کی اشاعت ابتدا سے ہی ملک گیر پیمانے پر شائع ہونے والے علمی، ادبی اور دینی رسائل و جرائد کے علاوہ گلدستوں اور کتابچوں میں نمایاں طور پر ہوتی رہی۔ ان کی پہلی تصنیف '' گلدستۂ دعا'' ایک مختصر رسالہ کی صورت میں ہے۔ یہ 1968ء میں شائع ہوا اصلاً 8 صفحات پر مشتمل یہ ایک طویل دعائیہ نظم ہے یہ نظم اس قدر مقبول ہوئی کہ آرہ کی مسجدوں میں پڑھی جانے لگی اور اس کثرت سے پڑھی گئی ہے کہ اس کی گونج پاکستان تک پہنچی اور وہاں کے کئی رسالوں میں شائع ہوئی۔ ہندوستان میں بھی بار بار چھپی۔ گلدستۂ دعا'' کے چند اشعار ملاحظہ ہوں:

تیری ہی ذات اقدس ہے ہر اک تعریف کے لائق
خداوند تو ہی ہے بس ہر اک توصیف کے لائق
تو رب العالمین ہے مالک روز جزا بھی ہے
خدائے لم یزل ابتدا بھی انتہا بھی ہے

ان کا پہلا باضابطہ شعری مجموعہ '' درخشاں'' (1974ء) شائع ہوا تھا۔ اس کے بعد ان کی نعتیہ شاعری کا مجموعہ '' بادۂ عرفان'' کے نام سے منظر عام پر آیا۔ اس کی اشاعت کے ایک سال بعد 1975ء میں حب الوطنی وقومی یکجہتی جیسے موضوعات پر مبنی ان کی نظموں کا ایک اور مجموعہ '' قول وقسم'' بہار اردو اکادمی پٹنہ کے مالی تعاون سے شائع ہوا۔ اس کتاب پر یوپی اردو اکادمی نے انھیں اپنی گراں قدر انعام سے نوازا۔ اس کے بعد '' غزالاں''، '' بندۂ مومن'' منظر عام پر آئے '' بندۂ مومن'' کے فلیپ پر سید احتشام حسین، فراق گورکھپوری، مجروح سلطان پوری، اختر قادری، محمود الٰہی اور عبدالمغنی جیسے معاصر مشاہیر کے گراں قدر تاثرات آویزاں ہیں جو مبنی بر حقیقت ہیں۔ پیش گفتار کے تحت خود حفیظؔ بنارسی نے اپنے نظریۂ فن پر قدرے مفصل گفتگو اس انداز سے کی ہے کہ اس کا مطالعہ کرنے والوں پر از خود حفیظؔ بنارسی کا تنقیدی شعور روشن ہو جاتا ہے۔

قصیدہ ایک دقیق، مشکل اور پیچیدہ صنف شاعری تصور کیا جاتا ہے اس میں بھی انھوں نے اپنے قلم کا جادو جگایا ہے۔'' قصیدۂ نبی رحمت'' 160 اشعار پر مشتمل ہے۔ یہ قصیدہ قرآن واحادیث کی حقیقت کی ترجمانی کے ساتھ ساتھ حفیظؔ بنارسی کی صناعی اور فن کاری کا نادر نمونہ بھی ہے۔ قصیدہ کا ایک بند ملاحظہ ہو:

ہے شہر بنارس کا گدا کتنا مکرم
رہتی ہے مدینے کی گلی آنکھوں میں ہردم
گنگا میں جھلکتا ہے رخ کوثر و زمزم
اے بادۂ عرفاں ترے قربان گئے ہم
ہر لمحہ نگاہوں میں ہے ایک کیف کا عالم
طیبہ کا مسافر نہیں منت کش موسم

حلقۂ ادب انجمن ترقی اردو بہار پٹنہ کے رسالے ''مرّیخ'' کے نومبر 1987ء تا جنوری فروری 1988ء کے شمارے میں قسط وار ناوک ہمزہ پوری کا مقالہ ''شاعر غزالاں ـــــ حفیظؔ بنارسی'' شائع ہوتا رہا۔

متذکرہ بالا کتابوں کے علاوہ حفیظؔ بنارسی نے متعدد غزلیں، رباعیات، قطعات، نعت ہائے شریف، قصائد اور طنزیہ و مزاحیہ نظمیں بھی لکھی ہیں۔ ان میں ''شاخ گل تر''، ''لعل و گہر''، ''زخم خنداں'' وغیرہ نہایت اہمیت کی حامل ہیں۔

13 اگست 1995ء کو حفیظؔ بنارسی اپنی ملازمت سے سبک دوش ہو گئے۔ ملازمت کا یہ طویل عرصہ آپ کے لیے نہایت سبق آموز اور تجربات سے بھرپور رہا۔ ان کی ہر دل عزیزی کا یہ عالم ہے کہ کالج کے اساتذہ و ملازمین نے انھیں ایک سے زائد بار الوداعیہ دیا۔ شہر کے کئی لوگ بڑی تعداد میں ان محفلوں میں شریک ہوئے۔ پورے کالج کے ماحول پر رنج و ملال کی کیفیت طاری رہی۔ الوداعی کلمات کہتے ہوئے نہ صرف بیشتر اساتذہ اور طلبہ آبدیدہ ہوئے بلکہ آپ کی آنکھیں بھی نم ہو گئیں۔ آخر کار حفیظؔ بنارسی ملازمت سے سبک دوشی کے بعد باضابطہ طور پر اپریل 1997ء اپنے وطن بنارس آ گئے۔ ع

'' پہنچی وہیں پہ خاک جہاں کا خمیر تھا''

دوبارہ اپنے وطن آئے تو یہاں لوگوں نے انھیں خوش آمدید تو کہا اور بہ ظاہر پذیرائی بھی کی مگر حفیظؔ بنارسی کی نگاہ زمانہ شناس نے وطن کی فضا کو بہت بدلا ہوا اور مخدوش محسوس کیا۔ چاروں طرف شکست و ریخت کا عالم تھا۔ قدریں اپنی پامالی پر خود ہی نالاں اور گریاں تھیں۔ ان کا یہ شعر غالباً اسی احساس کی ترجمانی کرتا ہے:

قفس سے لوٹ کے آئے تو وہ بہار نہیں
وہ پھول پھول نہیں ہیں وہ خار خار نہیں

بنارس کی پرانی تہذیب اور ثقافت کے نشانات معدوم ہو رہے تھے۔ علم و ادب کے پرانے چراغ گل ہونے کے قریب تھے حالاں کہ کئی ادبی اور ثقافتی انجمنیں اب بھی شہر میں موجود تھیں مگر ان کی روحیں ماضی کی شگفتگی اور تازگی سے محروم تھیں۔ حفیظؔ بنارسی نے از سر نو با ذوق اور ادبی انجمنوں کو زندہ کرنے کی سعی شروع کر دی اور شاعری میں دل چسپی رکھنے والے نوجوانوں کی لکھنے پڑھنے میں حوصلہ افزائی کی۔ اس طرح حفیظؔ بنارسی کے دولت خانے پر قدیم و جدید شعرا و ادبا کی محفلیں جمنے لگیں۔ ان میں عبدالحمید عارف، محمد اکرام، سلیمان آصف، عبدالحئی، راشد اور تاج الدین اشعر وغیرہ کے نام قابل ذکر ہیں۔

زوال عمر اور خرابی صحت کے باوجود آخری دم تک انھوں نے ادبی سرگرمیاں جاری اور ساری رکھیں۔ حفیظؔ بنارسی کے سرمایۂ شاعری کا مطالعہ کرنے کے بعد جو بات سامنے آتی ہے وہ یہ ہے کہ ان کے جوہر اصلاً ان کی غزلوں میں ہی کھلتے ہیں۔ وہ مختلف النوع موضوعات کو غزل میں سمونے میں کامیاب ہوئے ہیں۔ نظم نگاری میں حفیظؔ بنارسی کی توجہ کا مرکز ومحور قومی و وطنی موضوعات رہتے ہیں۔ حفیظؔ بنارسی کے نزدیک ملک وقوم سے محبت عین عبادت ہے یہی وجہ ہے کہ ان کے سرمایۂ شعر میں قومی نظموں کی تعداد زیادہ ہے۔ جب ان کا مجموعہ ''قول وقسم'' شائع ہوا تو گوپی چند نارنگ نے اس امر کی طرف اشارہ کیا کہ ـــــ حفیظؔ صاحب قوم و وطن کی عظمت کے راگ بغیر کسی خارجی دباؤ کے لہک لہک کر الاپتے ہیں، ان کے قطعات پر مذہبیت کا عنصر غالب ہے انھوں نے قطعہ گوئی کو باضابطہ ایک صنف کے طور پر برتا اور اسے ایک خاص سمت ورفتار دینے کی کامیاب کوشش کی۔ رباعی ایک مشکل ترین صنف اور پیچیدہ فن ہے انھوں نے اس کو بھی نبھانے کی سعی جمیل کی۔ اس کے ساتھ ساتھ نعت گوئی اور منقبت پر بھی طبع آزمائی کی اور ان دونوں اصناف میں اپنا اختصاص قائم کیا۔ اس طرح وہ اپنے معاصرین شعرا میں معتبر اور ممتاز مقام کے حامل قرار پائے۔

حفیظؔ بنارسی کی شاعری کے اس جائزے میں ان کی تمام شاعری کا احاطہ نہایت اختصار کے ساتھ کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔ مجھے اس بات کا شدت سے احساس ہے کہ ابھی اس سلسلے میں بہت کچھ غور وفکر اور بحث کی ضرورت ہے۔ انشاء اللہ آئندہ کسی موقع پر اس اجمال کی تفصیل پیش کرنے کی سعادت حاصل کروں گی۔

○○○

موت کی لوری

عبدالرحمن فیصل

میرے لال
آؤ تمہیں موت کی لوری سناؤں
ایک معمولی سے جرثومے کے سبب
نظام زندگی تہہ و بالا ہے
انسان بے بس اور مجبور
گھروں میں محصور ہے
موت کا تماشہ سرِ عام جاری ہے
میّتیں لاوارث ہوگئی ہیں
وارثین نے یادداشتوں کے چلے جانے کا
اعلان کر دیا ہے
اس لیے تاریک گمنامی
لاشوں کا ابدی مقدر بن گئی ہے
میرے لال
تم بھلا کیوں رو رہے ہو
آؤ تمہیں موت کی لوری سناؤں
تا کہ نیند تمہاری آنکھوں میں
بسیرا کرے
میرے لال
تم گھبراؤ مت
یہ معمولی سا جرثومہ
تمہارا کچھ نہیں بگاڑ سکتا
تم تو اپنی پیدائش کے دن سے ہی
موت کی گود میں کھیل رہے ہو
تم جس دن پیدا ہوئے تھے
کھلا آسمان ہی تمہاری چھت
اور ننگی زمین تمہارا بستر تھی
بھوک سے تمہارا رشتہ
چولی دامن کا ہے
اس لیے میرے بچے
تم خوف زدہ مت ہو
کیا ہوا جو آج میرے پستان
خشک ہو گئے ہیں
اور دودھ کا ایک بھی قطرہ
تمہارے خشک گلے کو تر نہیں کر سکتا
میرے لال
میری رگوں میں ابھی لہو زندہ ہے
اپنے پستان کی شریانوں کو نچوڑ کر
میں تمہیں زندہ رکھوں گی
میرے لال
آؤ تمہیں موت کی لوری سناؤں
تا کہ نیند تمہاری آنکھوں میں
بسیرا کرے

○○○

کورونا وائرس

شادؔ عباسی
ایڈیٹر، سہ ماہی ارتقا
وارانسی

اے کرونا وائرس اے قاتل انسانیت
اے لٹیرے زندگی کے، حاکم بے سلطنت

ہے تری خاموش لاٹھی بر زمیں بے خوف وسخت
رکھ دیا تو نے ہلا کر بزم عالم تاج وتخت

تو کہاں سے موت کا پیغام بن کر آ گیا
یہ نڈر انسان کیسا خوف سے تھرّا گیا

آ گیا تو دہر میں خاموش قاتل کی طرح
ایک طوفاں ہے مگر رہتا ہے ساحل کی طرح

ہر طرف پھیلا دیا ہے تو نے بے چینی کا جال
رک گئی حرکت زمیں کی تھم گیا ہے ماہ و سال

خوف سے بے موت ہی مرتا ہے اب ہر آدمی
سانس بھی لیتے ہوئے ڈرتا ہے اب ہر آدمی

موت آتی ہے نظر انسان کے پیکر میں بھی
خوف ہے دیر وکلیسا میں خدا کے گھر میں بھی

حاکم و شاہ و گدا مقتول میں شامل ہوئے
جیسے خود اپنے ہی اپنی جان کے قاتل ہوئے

چال تو نے یوں چلی اپنوں سے سب ڈرنے لگے
خوف میں ایک دوسرے سے نفرتیں کرنے لگے

بُن رہی ہے زندگی راہوں میں سناٹوں کا جال
آدمی کے واسطے خود آدمی ہے اک وبال

تیری آمد سے عجب دنیا کی حالت ہو گئی
اب گلے ملنا نہ بوسہ ساری نعمت کھو گئی

پھنس گیا تدبیر میں موقع دعا کا بھی نہیں
جتنا تیرا ڈر ہے اتنا تو خدا کا بھی نہیں

○○○

غالب اور ہماری مشترکہ تہذیب

رومی پروین
بی۔اے (سال آخر)

شاعری چاہے کسی زبان میں کی جائے اس میں تشبیہوں استعاروں اور علامتوں سے ہمیشہ کام لیا جاتا ہے۔ فارسی اور اردو شاعری شیخ و برہمن، کعبہ و کلیسا، بادہ و ساغر، دشت و صحرا کے تذکروں سے بھری پڑی ہے اور شاعروں نے انھی سے اپنی بزم فکر سجائی ہے اور انھی کو نئے نئے رنگ دے کر اپنے تجربات کی دنیا آباد کی ہے۔

مرزا غالب کی معنی آفرینی بھی بہت کچھ انہیں علامتوں اور تمثیلوں کی رہین منّت ہے۔ غالب کی اردو شاعری میں کعبہ و بت خانہ، کفر اور دین کی علامتیں بار بار آئی ہیں۔ غالب نے ہندومت، اسلام، درویشی اور صوفیانہ خیالات کو سمجھنے کی کوشش کی تھی اور اُن میں بعض بنیادی مشترک پہلوؤں پر غور کیا تھا اور سوچ سمجھ کر مابعد الطبیعاتی نقطۂ نظر کو اپنایا تھا۔ جسے عام طور سے وحدت الوجود کہا جاتا ہے۔ جس کی روشنی میں حقیقت ایک ہوتی ہے اور اُس کے مظاہر سیکڑوں خیالوں کا ظاہری فرق دیر و کعبہ، کلیسا اور بت خانے میں دیواریں کھڑی کرتا ہے۔ اصل ایک ہی ہوتی ہے۔ غالب کی فکر میں ہندوستانی قوم بسی ہوئی تھی جو مشترکہ کلچر کا مثالی نمونہ تھی جس میں ہندو مسلمان ایک دوسرے کے ساتھ برادرانہ میل جول اور باہمی اتحاد رکھتے تھے۔ ایک دوسرے کے ساتھ بڑے خلوص و محبت اور یگانگت کے ساتھ پیش آتے تھے۔ غالب کے دوستوں کی تعداد کافی تھی جن میں اُن کے ہندو شاگرد اچھے خاصے تھے جو اپنے اردو فارسی کلام پر اُن سے اصلاح لیتے تھے۔ غالب اپنے خطوط میں جہاں مسلمانوں سے مخاطب ہیں وہیں ہندوؤں کو بھی والہانہ پیار و محبت سے مخاطب کرتے ہیں اور مرزا ہرگوپال کو تفتہ کا تخلص دیتے ہیں۔ ایک خط میں مرزا تفتہ کو ہر مہینے کم از کم ایک خط صرف اپنی خیریت کا بھیجنے کی تاکید کرتے ہیں۔ ایک دوسرے خط میں لکھتے ہیں کہ اگر میرا سگا بھائی زندہ ہوتا اور تمہاری بُرائی کرتا تو میں اُس کو جھڑک دیتا اور اُس سے آزردہ ہوتا۔ اسی طرح منشی شیونرائن کو لختِ جگر، فرزند دلبند، برخوردار اور نورِ چشم کے پیار بھرے الفاظ سے مخاطب کرتے ہیں۔ اسکی وجہ یہ تھی کہ منشی شیونرائن کے والد منشی بنسی دھر اور غالب ہم سن تھے۔ دونوں ایک ہی محلے میں رہتے تھے۔ ایک جگہ اُٹھتے بیٹھتے اور کھیلتے کودتے تھے۔ ایک ساتھ بیٹھ کر شطرنج کھیلتے اور کوٹھے پر پتنگ اُڑاتے تھے۔ غالب نے اپنے ایک خط میں شیونرائن کو مخاطب کر کے لکھا ہے کہ:

''میں کیا جانتا تھا کہ تم کون ہو جب یہ جانا کہ تم ناظر بنسی دھر کے پوتے ہو تو معلوم ہوا کہ میرے

فرزند دلبند ہو۔ اب تم کو مشفق و مکرّم لکھوں تو گنہگار۔ تم کو ہمارے خاندان اپنے خاندان کی آمیزش کا حال کیا معلوم۔ مجھ سے سنو تمہارے دادا عہد نجف خان میرے نانا صاحب مرحوم خواجہ غلام حسین خاں کے رفیق تھے۔ جب میرے نانا نے نوکری ترک کی اور گھر بیٹھے تو تمہارے پردادا نے بھی کمر کھول دی اور پھر کہیں نوکری نہ کی۔ یہ باتیں میرے ہوش سے پہلے کی ہیں۔''

یوں بھی مرزا غالب کے تعلقات ہندوؤں سے اچھے خاصے تھے۔ جواہر سنگھ جو ہر تو شاگرد رشید تھے، پیرا سنگھ معتقد و حاشیہ نشین تھے۔ منشی نول کشور سے بھی کافی تعلقات تھے۔ انہوں نے غالب کا کلیات فارسی چھاپا۔ قاطع برہان کے مشہور مقدمے میں دیبی پرساد نے غالب کے وکالت نامہ پر بطور گواہ دستخط کیے اور عدالت میں چار گواہوں میں سے دو گواہ ماسٹر پیارے لال آشوب اور حکم چند ولد رام دیال ہندو تھے۔ لیکن شاید ہی غالب کو کوئی شاگرد اتنا عزیز ہو جتنا تفتہ تھے۔ غالب اپنے ایک دوست کو لکھتے ہیں:

''واللہ تفتہ کو میں اپنے فرزندوں کی جگہ سمجھتا ہوں اور مجھ کو خدا نے ایسا قابل فرزند عطا کیا۔''

مرزا تفتہ کا قیام لوہارو اور آگرہ بھی رہا لیکن مسکن سکندر آباد تھا، جہاں وہ قانون گو تھے لیکن اس پیشے میں اُنکی اتنی دلچسپی نہ تھی جتنی شاعری سے تھی۔ غالب کی سحر طرازی پر ساری دنیا سر دھنتی تھی حالانکہ اُنہوں نے اس فن میں تفتہ کے صاحب کمال ہونے کا اعتراف کیا ہے۔ وہ اپنے ایک خط میں لکھتے ہیں:

''کاشانۂ دل کے ماہ دو ہفتہ منشی ہرگوپال تفتہ''

حالانکہ غالب کا زمانہ سیاسی سماجی اور معاشی اعتبار سے بدترین زمانہ تھا۔ سلطنت پر زوال آچکا تھا۔ نظم و نسق میں ابتری مچی ہوئی تھی۔ امرا کا خاتمہ ہو گیا تھا۔ نہ فوج میں کارگزاری کی لیاقت اور مستعدی باقی رہی تھی نہ اُس کے سپہ سالاروں میں پشتینی بہادری اور وفاداری۔ چاروں طرف بدامنی کے آثار تھے۔ ہمارا سیاسی زوال انتہا کو پہنچ گیا تھا۔ بادشاہ امرا اور عوام سب کی حالت بگڑ چکی تھی مگر ہماری تمدنی اور تہذیبی زندگی کو ضرر نہیں پہنچا تھا۔ اتحاد پسندی کے رجحانات جو اکبر کے زمانے میں وسیع پیمانے پر شروع ہوئے تھے وہ داراشکوہ اور جہاں آرا بیگم کے زیر اثر اور قوی اور توانا ہو گئے اور یہ اتحاد و امتزاج غالب کے زمانے میں اپنے نقطہ عروج پر پہنچ گیا۔ غالب سے پہلے کے دو بزرگ مرزا مظہر جان جاناں اور حضرت شاہ عبدالعزیز ویدوں کو الہامی سمجھتے تھے توحید پسند ہندوؤں کو اہل کتاب میں شمار کرتے تھے۔ ہندوؤں کو بھی وہ خدا پر توجہ دینے کا ایک ذریعہ اور وسیلہ سمجھتے تھے اور کرشن کو اولیاء اللہ میں شامل کرتے تھے۔ مرزا غالب کے خیالات کے دائرہ کی وسعت اپنے انہیں پیش رو بزرگوں کی رہین منّت ہے۔ غالب تمام مذاہب کی خبریں رکھتے تھے اور وہ مذاہب عالم کے بارے میں سوچا کرتے تھے وہ زمین سے نکلنے والے لالہ و گل کی ماہیت پر بھی غور کرتے تھے اور آسمان پر ٹمٹماتے ہوئے ستاروں کا راز بھی معلوم کرنا چاہتے تھے۔ وہ اس سے بڑھ کر یہ جاننا چاہتے تھے کہ اُن کے اندرونی روابط کیا ہیں اسی سے وہ فکری عنصر پیدا ہوتا ہے جو انسان اور کائنات کی غرض و غایت کو سمجھنے پر اکساتا ہے اور مذہب کی حقیقت جاننے کا شوق پیدا کرتا ہے۔ غالب کی دیر و کعبہ و کلیسا اور صنم کدہ، شیخ و برہمن سے دلچسپی اُسی ذوق جستجو کا

نتیجہ ہے۔شاعر اور فنکار کی حیثیت سے غالب کے سوچنے اور محسوس کرنے کا انداز مختلف ہے۔ وہ اسی سوچ میں مبتلا رہتے تھے کہ یہ دنیا کیا ہے؟ کہاں سے آئی ہے؟ اس کے راز کیا ہیں؟ اس میں انسان کی حیثیت کیا ہے؟ یہ دنیا مختلف مذاہب میں کیوں بٹی ہے؟ جب سب کا خدا ایک ہے تو یہ الگ الگ مذہب کیوں اور اگر لوگ مذہبی اعتبار سے بٹ بھی گئے ہیں تو اُن میں فرق کیا ہے؟ کیا یہ سب ایک ہی قسم کی روحانی آسودگی کی تلاش میں نہیں ہیں؟ اگر سب ایک ہیں تو پھر آپس میں منافرت اور دوری کی وجہ کیا ہے؟ یہی وہ سوالات تھے جو زندگی بھر غالب کے اردگرد گھومتے نظر آئے اور غالب نے ان سوالات کا حل اپنی شاعری میں اپنی نثر میں تلاش کرنے کی کوشش کی اور یہی وہ سوالات ہیں جنہوں نے آج تک وید و قرآن اور انجیل کے ماننے والوں کو الجھا رکھا ہے اور ان فلسفیوں کو بھی جو زندگی کے مظاہر کا راز تلاش کرنے کی تگ و دو میں لگے ہیں۔ غالب نے اپنی نثر و نظم میں کبھی علامتوں اور استعاروں کے پردے میں اور کبھی صاف الفاظ میں کبھی محض ایک تشکیک آمیز سوال کی شکل میں اور کبھی پیغمبرانہ لب و لہجہ میں ان سوالات کو چھوا ہے۔ اُن کی اردو شاعری میں دیر و حرم کعبہ و بتخانہ کفر اور دین کی علامتیں بار بار آتی ہیں اور ان علامتوں کا ذکر غالب نے اس لئے نہیں کیا کہ وہ کسی مذہب کو چھوٹا یا بڑا بنا کر پیش کرنا چاہتے تھے۔ وہ ان علامتوں کے ذریعہ انسانی حقیقت کو سمجھنا چاہتے تھے۔ غالب مذہب کے معاملے میں آزاد خیال تھے وہ بڑے لطیف انداز میں مذہب کے ظاہری رسوم پر طنز کرتے تھے لیکن جہاں تک مذاہب کے احترام کا سوال ہے وہ اس سے غافل نہیں تھے وہ مومن اور کافر، مندر کے پجاری اور حرم کے پاسبان برہمن اور شیخ میں کوئی فرق نہیں رکھتے تھے اور انہیں علامتوں میں استعمال کر کے غالب نے ایک ایسا نظریہ پیش کیا جو مذاہب کے درمیان رواداری جذباتی ہم آہنگی کا منشور بن سکتا ہے۔ اُن کا مشہور شعر ہے:

وفاداری بہ شرط استواری اصل ایماں ہے
مرے بت خانے میں تو کعبے میں گاڑو برہمن کو

اگر کسی شخص نے سچائی اور ایمانداری سے ایک مذہب اختیار کیا اور دوسرے نے کوئی دوسرا تو اس میں جھگڑے کی بات کہاں ہے؟ دونوں سچے ہیں اور دونوں کو ایک ہی برتاؤ کا مستحق قرار دینا چاہئے۔ مسجد اور مندر، قبرستان اور شمشان کے لئے لڑ کر جان دینے والے اگر مذہب کے فرق کو اس نظر سے دیکھیں تو سارے جھگڑے ختم ہو جائیں گے۔ مذہبوں کے ظاہری فرق کی تہہ میں جو اکیلی سچائی ہے اس کی طرف غالب نے اس طرح اشارہ کیا ہے:

ہم موحد ہیں ہمارا کیش ہے ترک رسوم
ملتیں جب مٹ گئیں اجزائے ایماں ہو گئیں

☆☆☆

میں شہید سلطان ٹیپو ہوں

ترنم فلک

بی۔اے (سال آخر)

جی مَیں فتح علی نواب ٹیپو سلطان بہادر، شیر میسور، مجاہد آزادی منصف و عادل حکمراں، باشرع، دین محمدی کا پاسدار، مرد مومن، سادگی پسند، دینی و دنیاوی علوم کا ماہر، سماجی مصلح، رحم دل حکمراں، بہترین منتظم، ماہر معاشیات، راکٹ و میزائل سازی کا موجد، انگریزوں کے چھکے چھڑانے والا عسکری تربیت یافتہ، بہترین شہسوار، جری و بے باک، نڈر و بے خوف، حلیم و بردبار، زاہد و عابد جس کی تکبیر اولیٰ کبھی فوت نہ ہوئی، مسلمانان ہند کے شاندار ماضی کا امین سلطان شہید ٹیپو ہوں۔

میری پیدائش بنگلور کے دیہی ضلع دیوانہالی میں ۲۰ رنومبر ۱۷۵۰ء کو ریاست میسور کے سلطان حیدر علی کے گھر بزرگوں کی دعاؤں کی برکت سے ہوئی۔ میری والدہ کا نام فاطمہ فخر النساء تھا۔ میرا نام حضرت ٹیپو مستان ولی کے نام پر رکھا گیا کیوں کہ میری والدہ محترمہ کو کوئی اولاد نرینہ نہیں تھی انھوں نے والد بزرگوار سے کہا ہم کیوں نہ اللہ تعالی سے دعا مانگیں کہ وہ ہمیں نیک صالح اولاد سے نوازے، اس لئے میرے والدین حضرت ٹیپو مستان ولی کی درگاہ پر حاضر ہوئے اور فاتحہ خوانی کے بعد اولاد نرینہ کے لیے دعا مانگی، جسے اللہ نے شرف قبولیت بخشا، اور میں اس دنیائے فانی میں نمودار ہوا۔ والد بزرگوار بھی نہایت جری و بہادر اور سپہ گری کے ماہر تھے۔ انھوں نے راجہ میسور کی ملازمت کے دوران مرہٹوں سے جنگیں کیں، ریاست کو اپنی بہادری سے بچائے رکھا، لیکن بعد میں راجہ میسور کی نااہلی کی وجہ سے انھیں معزول کر کے حکومت کی باگ ڈور اپنے ہاتھ میں لے لی اور میسور کے تخت پر بیٹھ گئے۔ والد محترم نے پچاس سال تک انگریزوں کو اپنی طاقت وقوت سے جنوبی ہند میں داخل ہونے سے روکے رکھا۔

ہاں میں وہی سلطان ٹیپو شہید ہوں جو افغانی النسل ہے دادا محترم افغانستان سے ہجرت کر کے جنوبی ہند میں آباد ہو گئے تھے۔ میرا خاندان کوئی اعلی تعلیم یافتہ اور نوابوں اور شاہوں کا خاندان نہیں تھا، ملازمت پیشہ خاندان تھا۔ والد محترم ان پڑھ اور فوج میں ملازمت کرتے تھے لیکن اپنی فطری ذہانت اور فنون سپہ گری میں مہارت کی بدولت ریاست میسور کے والی مقرر ہوئے۔ اَن پڑھ ہونے کے باوجود پانچ مختلف زبانوں میں گفتگو پر قادر تھے عظیم قوت حافظہ کے مالک تھے، انھوں نے میری تعلیم و تربیت کے لیے اس وقت کے اعلی تعلیم یافتہ اساتذہ کی خدمات حاصل کیں، جس کی وجہ سے مجھے دینی و دنیاوی علوم پر دسترس حاصل ہوئی۔ تعلیم کے ساتھ ساتھ میری تربیت پر بھی خصوصی دھیان دیا گیا اور میں پندرہ سال کی عمر سے ہی فوج کی کمان سنبھالنے لگا۔

خصوصی تربیت اور فطری بہادری کی وجہ سے میں کم سنی ہی میں مختلف لڑائیوں میں شریک ہوا اور میدان کارزار کا بہترین سپاہی قرار پایا۔ ۲۴ رسال کی عمر میں میری شادی سرنگا پٹم میں رقیہ بانو اور ایک دیگر خاتون سے ہوئی۔ ۲۳ رسال کی عمر میں والد محترم کے حکم پر مالا بار ساحل کی جانب انگریزوں سے لڑنے کے لیے گیا ہوا تھا اسی درمیان والد محترم کے انتقال کی خبر پہنچی اور آرمی کیمپ تک روانہ ہوا جہاں والد محترم کا جسد خاکی رکھا ہوا تھا۔ موت کو خفیہ رکھا گیا تھا، تاکہ میں جلد از جلد وہاں پہنچ کر قیادت اپنے ہاتھوں میں سنبھال لوں لیکن والد بزرگوار کی موت کی خبر سازشی ٹولے نے فاش کر دی جس کی پاداش میں مجھے اپنے فاتر العقل بھائی کریم اور منصوبہ سازوں کو گرفتار کر کے جیل میں بند کرنا پڑا۔ ۳۳ رسال کی عمر میں ریاست میسور کا سلطان مقرر ہوا اور اس وقت میں نے یہ کہا تھا کہ

''میں فرنگیوں سے جنگ لڑ رہا ہوں نہ کہ اپنے لوگوں کے خلاف جنگ لڑ رہا ہوں''

والد محترم کے انتقال سے انگریز بہت خوش ہوئے لیکن میرے اقتدار سنبھالتے ہی ان کے ہوش وحواس اُڑ گئے اور میں پوری قوت و طاقت سے دو طرفہ محاذ پر جنگ لڑتا رہا، سلطنت میں توسیع کرتا ہوا، پورے ہندوستان کے لوگوں کی متحدہ آواز بن گیا۔

ہاں میں وہی ٹیپو سلطان شہید ہوں جس نے دلتوں کو ان کے حقوق دیے، دلت خواتین کو عزت بخشی۔ مظلوموں کی مدد کی۔ ظالموں پر قہر بن کر ٹوٹا۔ فرقہ پرست مجھے متنازعہ اور شدت پسند کہتے ہیں جب کہ میں نے مسلمان رہتے ہوئے اپنے دور حکومت میں کسی غیر مسلم پر ظلم نہیں کیا، ان کے ساتھ آپسی رواداری کا معاملہ کیا۔ ان کے دکھ درد میں شریک ہوا، اور بحیثیت رعایا ان کے ساتھ حسن سلوک کا معاملہ کیا۔ ہاں میں وہی سلطان ٹیپو شہید ہوں جس نے کہا تھا کہ شیر کی ایک دن کی زندگی گیدڑ کی سو سالہ زندگی سے بہتر ہے۔ میں نے انگریزوں سے لڑنے کے لیے ہندوستان کی دیگر آزاد ریاستوں کے حکمرانوں کو اتحاد کی دعوت دی۔ لیکن مفاد پرست حکمرانوں نے میری آواز نہ سنی اور اکثر انگریزوں کے زیر اثر رہے۔ انگریز ہندو مسلم نفرت کو بڑھاوا دیتے رہے۔ گنگا جمنی تہذیب میں شگاف ڈالتے رہے اور پھوٹ ڈالو حکومت کرو کی پالیسی پر عمل پیرا ہوتے ہوئے پورے ملک پر حکمرانی کا خواب دیکھتے ہوئے سرنگا پٹم کی طرف آدھمکے۔ انھوں نے یہ سوچ لیا تھا کہ جب تک میسور ان کے زیر اثر نہیں آجاتا ہندوستان پر قبضہ مکمل نہیں ہوگا۔

اسی کو عملی جامہ پہنانے کے لیے میسور کا محاصرہ کیا گیا۔ پوری دنیا سے میرے روابط توڑ دیے گئے۔ میرے وفاداروں نے غداری کی اور تاریخ نے ۶ رمئی ۱۷۹۹ء کا وہ المناک دن بھی دیکھا جس دن میری شہادت ہوئی اور انگریز جنرل کو یقین نہیں ہو رہا تھا کہ وہ فتح یاب ہو گیا ہے۔ میری لاش ڈھونڈی جا رہی تھی، ایک جگہ میری لاش وفاداروں کے جمگھٹے میں نظر آئی اور مجھے میری آہنی تلوار جو کہ میرے فولادی بازو میں تھی اس کی وجہ سے پہچان لیا گیا۔ میری لاش سے سکون وطمانیت کا اظہار ہو رہا تھا۔ آنکھیں کھلی ہوئی تھیں اور جسم گرم تھا۔ لیکن میری روح قفس عنصری سے پرواز کر چکی تھی، جب جنرل ہیرس نے میری لاش کو دیکھا تو مجھے سلوٹ کیا اور کہا۔

''آج سے ہندوستان ہمارا ہے، اب کوئی طاقت ہماری راہ نہیں روک سکتی۔''

میری وفات پر صرف مسلمان ہی نہیں رویا، ہندوستان رویا، دلت رویا، عیسائی رویا، سکھ رویا، حتیٰ کہ پورا ہندوستان رویا۔ جب میری قبر کھودی جانے لگی تو آسمان بھی رو پڑا اور اس طرح رویا کہ بجلی کوند رہی تھی، بادل گرج رہے تھے، اور پورا شہر تر بتر تھا۔ لیکن اگر کوئی خوشی منا رہا تھا تو وہ تھا غدار وطن، میر صادق اور دیوان پونیا وہ شراب نوشی میں مگن تھے اور غداری ان کے چہروں پر پھٹکار برسا رہی تھی۔ میری لاش پورے فوجی اعزاز کے سات دفنائی گئی اور اس کے بعد میسور کی گلیوں میں صف ماتم بچھ گئی۔ آہ وفغاں بلند ہونے لگی ہر مذہب ومسلک کے ماننے والے غم میں رو رہے تھے اور آج بھی پورا ہندوستان بلا لحاظ مذہب و مسلک میری قبر پر آکر خراج عقیدت پیش کرتا ہے۔

ہاں میں وہی شہید ہوں جو زندہ ہوں، تابندہ ہوں اور زندۂ جاوید رہوں گا۔ لاکھ میرے نام کو نصابی کتابوں سے ہٹا دیا جائے، نسل نَو جو حقیقی ہندوستانی ہوں گے وہ میری لازوال تاریخ ہی پڑھیں گے۔ مسخ شدہ تاریخ کو وہ قبول نہیں کریں گے فرقہ پرستی کے تحت میری جینتی نہ منائی جائے، میرے نام سے پارک بنائے جانے پر ہنگامہ کیا جائے، مجھے کوئی فرق نہیں پڑتا۔ اگر میں عظیم تھا، عظیم ہوں اور عظیم رہوں گا۔ جو لوگ میری حب الوطنی پر شک کر رہے ہیں وہی اصل غدار وطن ہیں۔ میں تو فرنگیوں سے لڑ کر جام شہادت پینے والا مرد مجاہد ہوں مجھ سے انگریز خوف کھاتے تھے۔ تاریخ سے میرے نام کو حزف کر کے دوسروں کے نام ڈالنے والے اسی دلیر کی نسل سے ہیں جس دلیر نے انگریزوں سے معافیاں مانگی تھیں اور ان فرنگیوں کے سامنے گڑگڑاتے تھے، میں گڑگڑایا نہیں۔ ملک کا سودا نہیں کیا بلکہ شہادت کے عظیم مرتبے پر فائز ہوا۔ اپنے خون سے نہا کر خاک وطن میں حب الوطنی کا رس دیتے ہوئے اسی مٹی میں پیوست ہو گیا۔

☆☆☆

آن لائن تعلیمی نظام اور گرتا ہوا تعلیمی معیار

اثاثہ بی بی

بی۔اے (سال آخر)

اگر ہم اپنے علم کا محاسبہ کریں اور یہ دیکھیں کہ پچھلے دو سالوں (۲۲ر مارچ ۲۰۲۰ء سے ۱۴ر فروری ۲۰۲۲ء) میں ہم نے کیا تعلیم حاصل کی تو بڑی ہی افسردگی کے ساتھ ہمیں یہ کہنا پڑے گا کہ ہم نے اپنی زندگی کے یہ قیمتی وقت یوں ہی کھاتے، پیتے، سوتے اور موبائل چلاتے ہوئے گزار دیے جن سے ہمارے علم میں کوئی خاص اضافہ نہیں ہوا۔ اگر چہ ان دو سالوں کے دوران ہم نے آن لائن کلاس تو کی لیکن ہم سب بخوبی جانتے ہیں کہ ہماری تعلیم کا معیار کیا رہا ہے۔

ہمارے اکثر ٹیچرس تو اپنی پوری ایمان داری اور لگن کے ساتھ پڑھانے کی کوشش کرتے رہے پر اسٹوڈنٹس (Students) کو تو جیسے مزہ ہی مل گیا ہو کچھ کا تو یہ حال کہ کلاس جوائن ہی نہیں کرتے اور کچھ ایسے بھی نمونے ہوئے کہ آن لائن کلاس کے نام پر بس موبائل ہی چلاتے۔ انھی میں بعض کئی اچھے اسٹوڈنٹس (Students) بھی تھے جو پوری لگن کے ساتھ کلاس کرتے، پورے لکچر کو بخوبی سنتے اور ٹیچرس کی محنت کو سمجھتے۔ ہمارے ٹیچرس اپنے فرض کو پورا کر دیتے تھے پر ان کو بھی پڑھائی کا یہ سسٹم بہت صحیح نہیں لگتا تھا۔ کہیں نہ کہیں وہ بھی ہمارے لیے، ہمارے مستقبل کے لیے فکر مند تھے۔ وہ بھی اس بات سے پریشان تھے کہ آخر ایسا علم حاصل کر کے ان کے بچے کیا کر پائیں گے۔ یہ سب کو سمجھ میں آ رہا تھا کہ آن لائن سسٹم ہمارے علم کے معیار کو بلند کرنے میں اپنا کوئی خاص رول ادا نہیں کر رہا۔ ٹیچرس اور اسٹوڈنٹس کا جو باہمی پوچھ تاچھ، سوالات و جوابات کا ایک ربط وضبط (Connection) تھا، وہ آن لائن کلاس میں بہت کم ہو گیا۔ کلاس روم میں بچے ٹیچرس کے سامنے ہوتے ہیں۔ ان کے تاثرات (Expresions) دیکھتے ہیں جن سے ان کو ہر چیز آسانی سے سمجھ میں آتی ہیں۔ اور ٹیچرس کو بھی اس طرح باتیں سمجھانے میں آسانی ہوتی ہے، پر یہ سب آن لائن کلاس کے چلتے کہیں کھو گیا۔ تاہم یہ کہہ سکتے ہیں آف لائن کلاس نہ ہونے سے ہمارا بہت نقصان ہوا۔

اگر بات کریں (OBE) یعنی اوپن بک امتحان کی تو اس کا حال اس سے بھی برا ہے۔ امتحان کے نام پر مذاق ہو رہا ہو جیسے۔ یہاں تو کسی کی لیاقت ہی نہیں دکھتی۔ پڑھنے والے اور نہ پڑھنے والے سب ایک لائن میں آ جاتے ہیں۔ بعض دفعہ تو نہ پڑھنے والے پڑھنے والے اسٹوڈنٹس سے آگے نکل جاتے ہیں۔ بھلے ہی ایک دن بھی کلاس نہ کیے ہوں پر کتاب کھول کر امتحان

میں ایسا چھاپتے ہیں کہ اپنی نقل سے محنتی بچے کو پیچھے چھوڑ دیتے ہیں اور اگر متعین وقت کے اندر چھاپ نہیں پاتے تو اپنے دوست کا ہی جواب اپ لوڈ کر دیتے ہیں اور پھر وہ اپنے اس دوست سے زیادہ نمبر حاصل کر لیتے ہیں جس کا جواب اپ لوڈ کیے تھے۔آن لائن کلاس کا نظام تو کچھ حد تک صحیح بھی تھا پر یہ(OBE)تو کہیں سے بھی اچھا ثابت نہیں ہو رہا۔نہ علم بڑھ رہا، نہ لیاقت دکھ رہی، نہ املا درست ہو رہا۔اور تو اور سب سے بڑی خرابی اس سسٹم کی یہ ہے کہ ہمارا رزلٹ (Result)انٹرنٹ پر منحصر ہوتا ہے۔ ہمارا نیٹ(Net)اچھا کام کر گیا اور سارے جوابات صحیح وقت پر پہنچ گئے تو ہم حاضر،ہم نے امتحان دیا۔اور اگر ہم سارے جوابات لکھ کر بھی نیٹ ورک کی رفتار خراب ہونے کی وجہ سے نہ دے پائیں تو ہم غیر حاضر مطلب ہم نے امتحان ہی نہیں دیا۔اب آپ ہی بتائیے کیا آف لائن امتحان میں کبھی ایسا ہو سکتا ہے؟ کیا آف لائن امتحان میں ہماری قابلیت کو کسی کا محتاج بننا پڑتا۔

ویسے ہر چیز کے دو پہلو ہوتے ہیں ایک منفی (Negative)اور دوسرا مثبت(Positive)تو ہم اس کو صرف منفی خیال کے اعتبار سے ہی کیوں دیکھیں۔جہاں اس کی بہت سی خرابیاں ہیں وہیں کہیں بعض اچھائیاں بھی ہیں۔مثال کے طور پر ان دو سالوں میں ہمیں بے شمار خالی وقت میسر تھا۔بس گھر پر بیٹھے آرام سے گوگل میٹ (Google Meet) اور زوم (Zoom)سے جڑنا تھا۔اور اس سے بھی بڑی بات امتحان کی کوئی فکر نہیں۔تو ان فارغ لمحوں کو ہم چاہتے تو اپنے لیے مفید ثابت کر سکتے تھے۔ہم چاہتے تو ان فرصت کے اوقات سے استفادہ کرتے اور زیادہ سے زیادہ کتابوں کا مطالعہ کر لیتے، کچھ بیسک کورس کر لیتے یا کسی مسابقتی امتحان (Competitive Exam) کی تیاری کر سکتے تھے اور اس طرح ہم اپنے علم میں وسعت، کشادگی لا سکتے تھے اور مستقبل میں آنے والے سیاہ بادل کو ہٹا کر ایک روشن اور تابناک مستقبل کی امید رکھ سکتے تھے۔لیکن ہم نے ایسا نہیں کیا۔ہم کہاں کچھ اپنے سے پڑھ سکتے ہیں۔تو بس جتنا پڑھنے کو بولا جاتا ہے وہ ہی ہمارے لیے بہت ہو جاتا ہے۔اس لیے یہ کہنا غلط نہیں ہوگا کہ اپنے مستقبل کو خراب کرنے میں سسٹم کے ساتھ ساتھ کہیں نہ کہیں ہمارا بھی ہاتھ رہا ہے۔کیوں کہ اپنی محنت اور لگن سے اس کو سنوارنا ہمارے ہاتھ میں تھا پر ہم نے اس کی فکر ہی نہیں کی۔ایک بڑے افسوس کی بات یہ بھی ہے کہ جن بچوں کا ایک مقصد تھا جو زندگی میں پڑھ لکھ کر کچھ بننا چاہتے تھے وہ اپنی منزل مقصود کو پانے کے لیے جد و جہد کرتے تھے۔ایسے طلبا کی تعداد صرف ۲۰ر یا ۳۰ر فی صد ہی ہے۔کیوں کہ اکثر بچوں نے تو امیدیں ہی چھوڑ دی ہیں۔ان کو لگتا ہے کہ اب شاید تعلیم کا یہی حال رہے گا۔خدا کرے ایسا نہ ہو۔کیوں کہ اگر ایسا ہی رہا تو ہمارا ملک پستی کی راہ پر چلا جائے گا۔چونکہ ملک کی ترقی اس کی تعلیم یافتہ قوم پر منحصر ہوتی ہے۔جس ملک کا تعلیمی پیمانہ جتنا زیادہ ہوتا ہے وہ ملک اتنا زیادہ ترقی یافتہ ہوتا ہے اور وہ تعلیم جو ہمیں اچھائی کی راہ پر گامزن کرتی ہے بھلائی کا کام کرنے کی ترغیب دیتی ہے آج اس کا ایسا فقدان ہے جس کا تصور ہم نے کبھی نہیں کیا تھا۔اللہ سبحانہ تعالی سے دعا ہے کہ ہمارا ملک ہر بلا و مصیبت سے محفوظ ہو جائے اور ایک افسردہ شام کے بعد ایک خوبصورت صبح کا آغاز ہو جس کی کبھی شام نہ ہو۔بس خوش حالی ہی خوش حالی ہو۔

☆☆☆

بی اماں

نور صبا

بی۔اے (سال آخر)

ڈھونڈو گے اگر ملکوں ملکوں ملنے کے نہیں نایاب ہیں ہم
تعبیر ہے جس کی حسرت و غم اے ہم نفسو وہ خواب ہیں ہم

ہندوستان کے سیاسی افق پر نمودار ہونے والی اول مسلم پردہ نشیں خاتون بی اماں ہیں۔ وہ اول ہندوستانی خاتون ہیں جن کی صدارت میں آل انڈیا خواتین کانگریس ہندوستان کی آزادی پر بحث کرنے کے لیے طلب کی۔ یہ کانگریس ۳۰ر دسمبر ۱۹۲۱ء احمد آباد گجرات میں منعقد ہوئی تھی۔

بی اماں علی برادران مولانا شوکت علی اور مولانا محمد علی کی والدہ ماجدہ تھیں، گاندھی جی خود کو بی اماں کا تیسرا بیٹا کہتے تھے۔ مدن موہن مالویہ وغیرہ کانگریسی رہنما انھیں اماں کہہ کر مخاطب کرتے تھے۔

بی اماں کا اصل نام آبادی بانو بیگم تھا۔ ۱۸۵۰ء میں ان کی پیدائش ہوئی۔ کاروانِ حریت کے مسافروں نے اپنے اس میر کارواں کو ''ام الاحرار'' کے خطاب سے نوازا لیکن پیار میں اپنے پوتوں اور پوتیوں کی ''بی اماں'' ان سبھوں کی بی اماں بن گئیں۔

مشرقی روایات کی پروردہ نہایت سلجھے ہوئے روشن خیالات کی خاتون تھیں۔ ۱۸۵۷ء میں جب وہ پانچ چھ سال کی تھیں بہادر شاہ ظفر کی گرفتاری اور رنگون میں جلاوطنی کے بعد بی اماں کے آبا و اجداد مراد آباد، روہیل کھنڈ میں سکونت پذیر ہو گئے، ان کے ایک چچا کو جن کی عمر ۷۰ر سال تھی مراد آباد میں پھانسی کی سزا دی گئی تھی وہ ایسے وطن پرست تھے کہ اس سزا کو ملک کی طرف سے انعام سمجھا اور خود ہی پھانسی کا پھندا گلے میں ڈال لیا۔ دوسرے چچا فرار ہو گئے۔ پھر ان کا پتہ نہ چلا۔ بی اماں ۱۸ر سال کی عمر میں بیوہ ہو گئی تھیں۔ محمد علی اس وقت صرف دو سال کے تھے۔ انھوں نے بچوں کی پرورش دل و جان سے کی انھیں والد کی کمی محسوس نہیں ہونے دی۔ انگریزوں سے نفرت کا جذبہ انھوں نے بیٹوں کی گھٹی میں شامل کر دیا۔ علی برادران نے جنگ آزادی میں ملک کی جو خدمات انجام دیں، ہندوستان کی تاریخ اس کی گواہ ہے۔ وہ کہا کرتی تھیں ''سات سال ہوا میں نے اپنے بچوں کو خدا کے سپرد کر دیا ہے، اللہ ہی اب شوکت اور محمد کی حفاظت کر رہا ہے۔ فرنگی آج تک ان کا ایک ناخن بھی نہیں اکھاڑ سکے لیکن اگر اللہ کی مرضی ہے کہ میرے بچے وطن کی راہ میں قربان ہو جائیں تو بھلا ان کو کون بچا سکتا ہے''؟

وہ جس طرح اپنے بیٹوں کو ملک کے لیے قربان ہونے کا حوصلہ دلاتی تھیں فرنگیوں کو ملک سے باہر نکال دینے کے لیے اپنا سب کچھ تج دینے کا سبق پڑھاتی تھیں وہ سب کو حیرت میں ڈال دیتا تھا۔ایک وقت تھا کہ وہ راس کماری سے پشاور تک اور کراچی سے آسام تک کی پہاڑیوں میں یہی آواز گونجا کرتی تھی:۔

بولیں اماں محمد علی کی
جان، بیٹا خلافت پہ دے دو
تم تو جاتے ہو دو برس کو
بوڑھی اماں کا غم نہ کرنا
کلمہ پڑھ پڑھ کے پھانسی پہ چڑھنا
جان، بیٹا خلافت پہ دے دو

بی اماں کی سیاسی زندگی کا آغاز اس وقت ہوا جب علی برادران کو قانون تحفظ ہند کے تحت گرفتار کیا گیا۔مولانا نے اپنے اخبار ''لندن ٹائمز'' کے ایک اشتعال انگیز مضمون کا جواب دیا تھا انھیں چھندواڑہ میں پہلے نظر بند رکھا گیا پھر بیتول جیل میں قید کیا گیا، بی اماں نے اس وقت فخر سے کہا تھا:۔

''یہ عزت (قید) ان لوگوں کے لیے ہے جن کو خدا اپنے مذہب اور اپنے ملک کی خاطر تکلیفیں برداشت کرنے کی طاقت دیتا ہے''۔

بی اماں نے قومی اتحاد اور ترک موالات میں خصوصاً اپنا کردار بخوبی نبھایا۔

۲۸ ستمبر ۱۹۱۷ء کو انھوں نے کلکتہ اجلاس میں شرکت کی ۲۴ اگست ۱۹۲۲ء کو انبالہ میں جلیان والا باغ میں لگا تار کئی اجلاسوں میں شرکت کی۔

۱۹۲۰ء سے ۱۹۲۲ء تک خلافت تحریک میں حصہ لیا پیرانہ سالی کے باوجود سمرنا فنڈ کے لیے خاص بڑی رقم جمع کی۔گاندھی جی بی اماں پر بہت بھروسہ کرتے تھے ایک مرتبہ جیل جاتے ہوئے انھوں نے بی اماں کو اپنا قائم مقام بنایا تھا۔ان کی غیر حاضری میں تمام احکامات بی اماں سے حاصل کیے جاتے تھے۔گاندھی جی نے خاص طور سے یہ ہدایت دے رکھی تھی کہ بی اماں کو کبھی گرفتار نہ ہونے دیا جائے۔۳۰ دسمبر ۱۹۲۱ء کو احمد آباد میں کل ہند خواتین کانگریس کی صدراتی تقریر میں انھوں نے کہا تھا:۔

''جو شخص خدا کے ساتھ وفادار نہ ہو وہ کسی بھی حکومت کے ساتھ جسے انسان نے قائم کیا ہو وفادار نہیں رہ سکتا۔ضرورت ہے کہ ہم اپنے مابین اتحاد و اتفاق پیدا کریں، تجربے نے ہمیں یہ سکھایا ہے کہ ہمارے ملک میں جو مختلف قومیں اور فرقے آباد ہیں ان میں اتحاد اتفاق قائم کیے بغیر ہم ملک کو آزاد نہیں کرا سکتے۔''

اس اجلاس میں سروجنی نائیڈو، کستور با گاندھی، انوسیا بائی، بیگم حسرت موہانی، امجدی بیگم، بیگم مختار احمد انصاری، بیگم سیف الدین کچلو، وغیرہ موجود تھیں۔

۱۹۲۲ء میں بی اماں نے شملہ کی فیشن ایبل خواتین کو قائل کر کے ولائتی کپڑوں کا بائیکاٹ کر کے کھادی کو اپنانے کے لیے تیار کیا تھا۔ ہوم رول لیگ اور مسز اینی بیسنٹ فنڈ میں بی اماں نے ماہوار دس روپہ چندہ دینا قبول کیا تھا، یہ فنڈ برطانوی دور میں گرفتار ہونے والے لوگوں کے خاندانوں کی مالی مدد کے لیے قائم کیا گیا تھا۔ بی اماں کا ایک خواب تھا جس کے لیے وہ زندگی کے آخری لمحے تک لڑتی رہیں۔ وہ کہا کرتی تھیں: ''میں نے لال قلعہ سے اپنا جھنڈا اترتے دیکھا ہے، میری آرزو ہے کہ میں فرنگی جھنڈے کو بھی لال قلعے سے اترتے دیکھوں''۔

۱۳ر نومبر ۱۹۲۴ء کو بی اماں کا انتقال ہوا۔

نذیر بنارسی

رشیقہ رضوان

بی۔اے (سال آخر)

بنارس صدیوں سے علم وفن کا مرکز رہا ہے۔ بنارس کا شمار ہندوستان کے ان شہروں میں ہوتا ہے جو اپنی انفرادی خصوصیات کی بنا پر دنیا بھر میں مشہور ومعروف ہیں۔ یہ ایک تاریخی، مذہبی اور ثقافتی شہر ہونے کے ساتھ ساتھ ادبی شہر کی حیثیت بھی رکھتا ہے۔ تاریخ شاہد ہے کہ اس نے ایسے جان نثار بھی پیدا کیے جنھوں نے وطن عزیز کے لیے اپنا سب کچھ قربان کر دیا، ایسے فن کاروں نے بھی یہاں آنکھیں کھولیں جن کی صلاحیت کا اعتراف ساری دنیا کرتی ہے، ایسے شاعر وادیب بھی یہاں کی فضاؤں میں پروان چڑھے جن کی کاوشوں نے قوم کو بیدار کرتے ہوئے ان کے اندر عزم جواں پیدا کیا۔ قلم کی طاقت سے انھوں نے بہت سے نفع بخش کارنامے دکھائے ہیں۔ اس شہر میں اردو اور ہندی دونوں زبانیں ساتھ ساتھ پلی بڑھیں، دونوں ہی زبانوں کے علماء نے اس شہر کے وقار کو اونچا کرنے میں اہم کردار ادا کیا ہے۔ ایسے ہی ایک مشہور وطن پرست شاعر نذیر بنارسی ہیں۔ جو اس سلسلے کی ایک کڑی ہیں۔ نذیر کا شمار قومی شاعروں کی فہرست میں ہوتا ہے۔

اصل نام نذیر احمد، تخلص نذیر، کی پیدائش ۲۵ رنومبر ۱۹۰۹ء کو پانڈے حویلی (مدن پورہ) بنارس میں ایک متوسط گھرانے میں ہوئی تھی۔ ان کے والد کا نام نور محمد تھا اور والدہ کا نام کلثوم بی بی تھا، ان کے والد بنارس کے مشہور طبیب تھے۔ نذیر بنارسی کے بھائی، والد، دادا، اور پردادا سبھی لوگ طبیب تھے۔ نذیر بنارسی بھی حکمت کی تعلیم الہ آباد (پریاگ راج) سے حاصل کر کے طبابت کے اس آبائی پیشے سے وابستہ ہو گئے، لیکن شاعری ان کی رگ رگ میں بستی تھی۔ نذیر بنارسی کا شمار نظم اور غزل کے معروف ترین شاعروں میں ہوتا ہے۔ حالانکہ نذیر بنارسی اس دنیا میں نہیں ہیں۔ لیکن ان کے اشعار لوگوں کے ذہنوں میں اکثر و بیشتر آتے رہتے ہیں۔ بہت کم ہی شاعر ہوئے ہیں جنھوں نے معاشرے کے ہر پہلو پر اپنے اشعار کے ذریعے روشنی ڈالی ہے۔ نذیر بنارسی نے شاعری کی مختلف اصناف پر طبع آزمائی کی ہے لیکن غزلیہ شاعری میں نمایاں کامیابی حاصل کی۔ نذیر بنارسی صاحب ہندی، اردو اکادمی انسٹی ٹیوٹ کے اعزازی ممبر رہے اور بی ایچ یو کے کورٹ ممبر بھی رہے۔

شاعری میں نذیر کا کمال یہ ہے کہ انھوں نے اپنی نظموں کے موضوعات اپنے آس پاس بکھری زندگی کے حقیقی رنگوں سے چُنے، انھوں نے اپنے وقت کی اہم سیاسی، سماجی، علمی اور ادبی شخصیات پر طویل نظمیں بھی لکھیں۔ ان کی بیشتر نظمیں اور غزلیں

عموماً چھوٹی بحروں میں ہیں۔

نذیرؔ کو آج بھی لوگ گنگا جمنی تہذیب کا علم بردار شاعر کہتے ہیں۔ نذیرؔ بنارسی کی عمر جب ۱۳؍سال کی تھی تو انھوں نے شعر کہنا شروع کر دیا تھا۔ نذیر بنارسی جب موجود تھے تب ان کی صدارت کے بغیر ہندوستان کا کوئی بھی مشاعرہ نہیں ہوتا تھا۔ ۲۳؍مارچ ۱۹۹۶ء کو نذیر بنارسی اس دنیا سے رخصت ہو گئے۔ ان کو ریوڑی تالاب واقع الحبیب قبرستان میں سپرد خاک کیا گیا۔ آپ کی کل مدت حیات ۸۶؍سال رہی۔ اس درمیان ادبی تحریکوں اور تہذیبی و سیاسی اتار چڑھاؤ کا انھوں نے مشاہدہ کیا جس کا عکس ان کی شاعری میں نظر آتا ہے۔

جب مہاتما گاندھی کا قتل ہوا تو نذیرؔ بنارسی نے کچھ اشعار کہے تھے۔

ترا ارمان پورا ہو گا اے امن و اماں والے
ترے جھنڈے کے نیچے آئیں گے سارے جہاں والے
مرے گاندھی زمیں والوں نے تیری قدر جب کم کی
اٹھا کر لے گئے تجھ کو زمیں سے آسماں والے

نذیرؔ نے اپنی پوری زندگی بنارس ہی میں گزار دی۔ بنارس سے لگاؤ پہ انھوں نے بہت سے اشعار کہے ہیں یہاں کچھ اشعار پیش ہیں۔

میں بنارس کا نواسی ہوں کاشی نگری کا فقیر
ہند کا شاعر ہوں شیو کی راجدھانی کا سفیر
لے کے اپنی گود میں گنگا نے پالا ہے مجھے
نام ہے میرا نذیرؔ اور میری نگری بے نذیر

انھیں بنارس شہر کی مشترکہ تہذیب اور روایتوں سے گہرا جذباتی تعلق تھا۔ ہندو مسلم اتحاد کے لیے وہ ہمیشہ سرگرم رہے ہیں۔ نذیر بنارسی کہتے ہیں کہ۔

ہندوؤں کو تو یقیں ہے کہ مسلماں ہے نذیرؔ
کچھ مسلماں ہیں جنھیں شک ہے کہ ہندو تو نہیں

صبح بنارس اپنی خوبصورتی کے سبب ساری دنیا میں مشہور ہے۔ اس کی دل کشی اور رعنائی کا بیان مختلف قلم کاروں نے مختلف انداز میں کیا ہے۔ لیکن بنارس کی چاندی راتوں کا بیان بہت کم لوگوں نے کیا ہے یہ حقیقت ہے کہ رات کا حسن صبح کا مقابلہ نہیں کر سکتا پھر بھی چاندی راتوں میں گنگا کے کنارے کا منظر قابل دید ہوتا ہے۔ نذیر بنارسی نے اس طرف بڑی خوبصورتی سے اشارہ کیا ہے۔

ہوں گے گھاٹوں پہ رِشی اور مُنی پیر و فقیر
روح تلسی بھی وہاں ہوگی وہیں روحِ کبیر
اپنی پوجا میں ہوں سب پریم کی پوجا میں نذیرؔ
آرتی آپ کے بِن کون اتارے چلئے
چاندنی رات ہے گنگا کے کنارے چلئے

نذیرؔ بنارسی نے گنگا پر بھی نظمیں کہی ہیں اس کا ایک نمونہ پیش ہے۔

سوئیں گے تری گود میں ایک دِن مَر کے
ہم دم بھی جو توڑیں گے ترا دَم بھر کے
ہم نے تو نمازیں بھی پڑھی ہیں اکثر
گنگا ترے پانی سے وضو کرکر کے

بنارس، بنارس کی گلیوں اور گنگا پر نذیرؔ نے جو کچھ بھی لکھا ہے وہ آج مثالیں بن چکی ہیں، نذیرؔ بیشک ایک بے باک شاعر رہے ہیں۔ یقیناً نذیر بنارسی ایک سچے وطن پرست تھے۔

نذیر کی شاعری میں قومیت اور مقامی موضوعات کی کارفرمائی ہے۔ ہندی اور اردو دونوں حلقوں میں انھیں یکساں مقبولیت حاصل تھی۔ نذیرؔ بنارسی نے عام موضوعات کو سیدھے سادے انداز میں عمدگی کے ساتھ پیش کیا ہے، اس لیے ان کے کلام میں سادگی اور تاثیر نمایاں ہے جیسے:۔

اندھیرا مانگنے آیا تھا روشنی کی جھلک
ہم اپنا گھر نہ جلاتے تو اور کیا کرتے

نذیرؔ بنارسی نے اپنے اشعار کے ذریعہ بہت سے مشہور و معروف لوگوں کو خراج عقیدت پیش کیا ہے، ان میں پنڈت جواہر لال نہرو، لال بہادر شاستری، مولانا ابوالکلام آزاد، اندرا گاندھی، راجیو گاندھی، پنڈت مدن موہن مالویہ، چندر شیکھر آزاد، منشی پریم چند، روندر ناتھ ٹیگور، بہادر شاہ ظفر، تلسی داس، بابا گرونانک دیو، کبیر داس وغیرہ شامل ہیں۔ ان کے علاوہ نذیر بنارسی نے سبھی موسم اور سبھی تیوہاروں پر شاعری کی ہے۔

نذیرؔ کے شعری مجموعہ ''گنگ و جمن''، چیتنا سوَر ''راشٹر کی امانت راشٹر کے حوالے'' جواہر سے لال تک'' غلامی سے آزادی تک'' کلیات نذیرؔ بنارسی اور ''کتابِ غزل'' کے نام سے شائع ہوئے۔ نذیرؔ کی شاعری ایک طور سے ان کے عہد کی سیاسی سماجی اور تہذیبی اُتھل پتھل کا دستاویز ہے۔

نذیرؔ بنارسی کے بیٹے حاجی محمد صغیر فرماتے ہیں کہ جب والد صاحب تھے، ہماری رہائش گاہ واقع مدن پورہ پر ملنے والے لوگوں کا تانتا لگا رہتا تھا۔ ملک کے ایک سے بڑھ کر ایک شاعر کا جب بھی بنارس آنا ہوتا تھا وہ والد صاحب سے ملاقات کر کے اور

یہاں ایک فیملی ممبر کی طرح وقت گزار کر ہی جاتے تھے۔ان میں مجروح سلطان پوری ،شکیل بدایونی،حسرت جے پوری،کیفی اعظمی،ڈاکٹر امرت لال عشرت،رازالہ آبادی،ساغر خیامی،سمیت دیگر شعرا والد صاحب سے ملنے آتے تھے۔انھوں نے بتایا کہ ان کے والد کی حیات میں صدر جمہوریہ کے علاوہ وزیر اعظم سمیت دیگر سیاسی لیڈران نے خط بھیجے تھے۔

نذیر بنارسی بڑے ہی خوددار شاعر رہے ہیں۔ان کی خودداری کا جائزہ ان اشعاروں سے لیا جا سکتا ہے۔

ادھار لیں گے نہ دنیا سے کوئی چیز نذیر
کفن بھی لیں گے اگر ہم تو زندگی دے کر

بہت کرے گی قضا آکے گھر بدل دے گی
وہاں پہ جا کے رہیں گے اگر یہاں نہ رہے

☆☆☆

جاری ہے ازل سے یہ تماشہ مرے آگے
ہر لمحہ نئے رنگ میں دنیا مرے آگے
دل کش ہے ہر اک مگر رنگ فنا ہے
دھوکا ہے ہر اک رنگ زمانہ مرے آگے
یوں چاک گریباں پہ کوئی رنج نہیں ہے
تھا شوق کہ ہورقص تمنا مرے آگے
صحر امری وحشت پہ بہت خوش تھا مگر آج
خود رنج میں ڈوبا ہوا بیٹھا مرے آگے
اک بحر تلاطم ہے مرے سینے کے اندر
خاموش تماشائی ہے دریا مرے آگے
آنکھوں میں اتر آیا لہومیری رگوں کا
دیکھے گا وہ سورج کو پگھلتا مرے آگے
فیصل ترا ہر لفظ بدل دیتا ہے محور
لے آئے کوئی ایسا حوالہ مرے آگے

عبدالرحمن فیصل

L'étoile filante

✍ ***Jaya Kumari***
B.A. French 6th Sem.

"Brille, brille petite étoile brille"
Un poème que nous apprenons dans l'enfance,
Chaque nuit je pense
Viennent-elles sur la terre?
Oh! Stupide dit mon père.
Le ciel est leur maison,
Pourquoi viendront – elles sans raison.
De nombreuses années ont passé,
Et mon père est tassé.
En regardant le ciel une nuit,
Je parlais avec lui.
Tout à coup,
Une étoile glissante j'ai vu.
Trop brûlante et trop rapide à tenir,
Faire un vœu parce que
Cela ne va jamais revenir.

✦✦✦

Le bonheur de la vie

✍ ***Dr. Sandeep Kumar Pandey***
Assistant Professor -French
Vasanta College for Women,

Le firmament bleu fascine perpétuellement l'aigle noir
Dit-on! Les sirènes sublimes flottent dans l'océan au soir
Personne n'adore le soleil ardent martèlement la terre
Les bateaux en ouragan supplient humblement le Dieu de la mer.

La frontière divise les pensées d'un voyageur vers Afrique
On peut imaginer le Mexique entre Atlantique et Pacifique
Vous êtes une âme bien décorée avec tant de l'esprit humain
La roche se sent vivante par votre un seul palper de la main.

Les papillons possèdent un éros intemporel pour une fleur
Le monde se sent embarrassant regardant votre air charmeur
Votre arrivée moelleusement dans mon stérile cœur
Je n'ai jamais ressenti une vie pleine de splendeur.

✦✦✦

Tu peux être

✍ ***Varsha Yadav***
B.A. French 4th Sem

Si tu peux être mon aube,
Je peux être ton rossignol.

Si tu peux être mon premier rayon,
Je peux être ton cappuccino.

Si tu peux être mon parfum,
Je peux être ta douche du matin.

Si vous pouvez être mes chouchous,
Je peux être votre cravate et votre bouton.

Si tu peux être mon café au lait,
Je peux être tes nouilles tordues.

Si tu peux être mon métro,
Je peux être ton rapido.

Si tu peux être mon soleil brûlant,
Je peux être ton abri dans l'ombre.

Si tu peux être mon Roméo,
Je peux être ta Juliette.

Si tu peux être mon crépuscule,
Je peux être tes lampadaires sombres.

Si tu peux être mon étoile,
Je peux être ta poussière d'étoiles.

Si tu peux être ma nuit,
Je peux être tes doux rêves.

✦✦✦

L'eau

✍ ***Divyanshi Raj***
II Year UG Diploma French

L'eau ,c'est la vie,
Quand il pleut,
C'est l'amour,
Quand il coule,
llusion de la mort,
Quand il s'evapore,
Amusement bien sûr,
Quand on eclabousse!

✦✦✦

अप्प दीपो भव

वसंत महिला महाविद्यालय

काशी हिन्दू विश्वविद्यालय के विशेषाधिकार के अन्तर्गत

कृष्णमूर्ति फ़ॉउण्डेशन इण्डिया

राजघाट फोर्ट, वाराणसी 221 001, दूरभाष : 0542-2441187

ई-मेल : vasantakfi@rediffmail.com, vcwkfi.rajghat@gmail.com

वेबसाइट : www.vasantakfi.ac.in